

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ МОЛИЯ ВА ИҚТИСОДИ ТОҶИКИСТОН
ТАДЖИКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
THE TAJIK STATE UNIVERSITY OF FINANCE AND ECONOMICS

ПАЁМИ
МОЛИЯ ВА ИҚТИСОД
№ 1 (17)
(мачаллаи илмӣ)

ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ
ВЕСТНИК
№ 1 (17)
(научный журнал)

THE FINANCE AND ECONOMIC
BULLETIN
№ 1 (17)
(science journal)

Душанбе, 2019

Сармухаррир

Хайрзода Ш.Қ. – сармухаррир, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, ректори Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Муовинони сармухаррир:

Сафаров Б.Г. – муовини сармухаррир, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Кандиёрова Д.О. – муовини сармухаррир, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Аъзои ҳайати таҳририя:

Қудратов Р.Р. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи таҳлили иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Раҳимзода Ш.М. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Бозоров Ш.Ш. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи менеҷменти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Шарифов З.Ш. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи баҳисобгирии муҳосиби Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Исмаилов Ш.М. – доктори илмҳои ҳуқуқ, профессори кафедраи ҳуқуқи иқтисодӣ, молиявӣ ва зиддикоррупсионии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Мирзоаҳмедов Ф. – доктори илмҳои техникаӣ, профессори кафедраи моделсозии математикӣ ва иттилоотии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Усмонов Н.У. – доктори илмҳои физикаю математика, профессори кафедраи математикаи олии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Кошонова М.Р. – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Бозорова С.Ш. – доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи фанҳои гуманитарии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Ҳақназаров А. – доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи фанҳои гуманитарии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Аслонова Н.Н. – доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Бегматов А.А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Насриддинов Ф.Б. – номзади илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи назарияи иқтисодии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Нурализода А.Н. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муовини аввал, муовини ректор оид ба таълими Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Қодиров Ф.А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муовини ректор оид ба робитаҳои байналмилалӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Маъдиев С. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи суғуртаи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Чумабоев Х. – номзади илмҳои иқтисодӣ, директори ПИТ «Молия»-и Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Давлатов Х.М. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Аламшоев А. – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи муносибатҳои молиявӣ-қарзии байналхалқӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Мирзоев Ғ. – номзади илмҳои фалсафа, профессори кафедраи фанҳои гуманитарии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Шарипов Ҷ.Р. – номзади илмҳои сиёсатшиносӣ, дотсенти кафедраи фанҳои гуманитарии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Носиров С.Ш. – номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи фанҳои гуманитарии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Туйғунов Н.Х. – номзади илмҳои филологӣ, дотсент, мудири кафедраи забони хориҷии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон

таҳти №082/МҚ–97 аз 15.10.2018 сабти ном шудааст.

Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, 2019

Паёми молия ва иқтисод

**ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ
ВЕСТНИК
№ 1 (17)
(научный журнал)**

Душанбе, 2019

Главный редактор

Хайрзода Ш.К. – гл. редактор, кандидат экономических наук, доцент, ректор Таджикского государственного финансово-экономического университета

Заместители главного редактора:

Сафаров Б.Г. – зам. гл. редактора, кандидат экономических наук, доцент, проректор по науке Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кандиёрова Д.О. – зам. гл. редактора, доктор экономических наук, профессор кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета

Редакционная коллегия:

Кудратов Р.Р. – доктор экономических наук, профессор кафедры экономического анализа Таджикского государственного финансово-экономического университета

Рахимзода Ш.М. – доктор экономических наук, профессор кафедры банковского дела Таджикского государственного финансово-экономического университета

Базаров Ш.Ш. – доктор экономических наук, профессор кафедры менеджмента Таджикского государственного финансово-экономического университета

Шарифов З.Ш. – доктор экономических наук, профессор кафедры бухгалтерского учёта Таджикского государственного финансово-экономического университета

Исмаилов Ш.М. – доктор юридических наук, профессор кафедры финансово-экономического права и антикоррупции Таджикского государственного финансово-экономического университета

Мирзоахмедов Ф. – доктор технических наук, профессор кафедры математико-информационного моделирования Таджикского государственного финансово-экономического университета

Усмонов Н.У. – доктор физико-математических наук, профессор кафедры высшей математики Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кошонова М.Р. – доктор экономических наук, профессор кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета

Базарова С.Ш. – доктор педагогических наук, профессор кафедры гуманитарных дисциплин Таджикского государственного финансово-экономического университета

Хакназаров А. – доктор исторических наук, профессор кафедры гуманитарных дисциплин Таджикского государственного финансово-экономического университета

Аслонова Н.Н. – доктор филологических наук, профессор кафедры таджикского языка Таджикского государственного финансово-экономического университета

Бегматов А.А. – кандидат экономических наук, профессор кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета

Насриддинов Ф.Б. – кандидат экономических наук, профессор кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета

Нурализода А.Н. – кандидат экономических наук, доцент, первый проректор, проректор по учебной части Таджикского государственного финансово-экономического университета

Кодиров Ф.А. – кандидат экономических наук, доцент, проректор по международным связям Таджикского государственного финансово-экономического университета

Маъдиев С. – кандидат экономических наук, доцент кафедры страхования Таджикского государственного финансово-экономического университета

Джумабоев Х. – кандидат экономических наук, директор НИИ «Финансы» Таджикского государственного финансово-экономического университета

Аламшоев А. – кандидат экономических наук, доцент кафедры международных финансово-кредитных отношений Таджикского государственного финансово-экономического университета

Мирзоев Г. – кандидат философских наук, профессор кафедры гуманитарных дисциплин Таджикского государственного финансово-экономического университета

Шарипов Дж.Р. – кандидат политических наук, доцент кафедры гуманитарных дисциплин Таджикского государственного финансово-экономического университета

Носиров С.Ш. – кандидат педагогических наук, доцент кафедры гуманитарных дисциплин Таджикского государственного финансово-экономического университета

Туйгунов Н.Х. – кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой иностранных языков Таджикского государственного финансово-экономического университета

Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках.

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики

Таджикистан под №082/ЖР - 97 с 15.10.2018г.

Таджикский государственный финансово-экономический университет, 2019

Финансово-экономический Вестник

THE FINANCE AND ECONOMIC BULLETIN
(science journal) № 1 (17)

Dushanbe, 2019

CHIEF EDITOR

Khayrzoda Sh.K - chief editor, candidate of Economic sciences, associate professor, Rector of the Tajik State University of Finance and Economics

DEPUTY CHIEF EDITORS:

Safarov B.G. – candidate of Economic sciences, associate professor, Vice-Rector for Science of the Tajik State University of Finance and Economics

Kandiyorova D.O. - doctor of Economics, Professor of the Department of Accounting of the Tajik State University of Finance and Economics

EDITORIAL BOARD:

Kudratov R.R. – doctor of Economics, Professor of the Department of Economic analysis of the Tajik State University of Finance and Economics

Rahimzoda Sh.M. – Doctor of Economics, Professor of the Department of Banking of the Tajik State University of Finance and Economics

Bozorov Sh.Sh. – Doctor of Economics, Professor of the Department of Management of the Tajik State University of Finance and Economics

Ismailov Sh.M. – doctor of Law, Professor of the Department of Economic Law of the Tajik State University of Finance and Economics

Mirzoakhmedov F. – doctor of Technical sciences, Professor of the Department of Mathematics and Information Modeling of the Tajik State University of Finance and Economics

Usmonov N.U. – doctor of physics and mathematics, Professor of the Department of Higher mathematics of the Tajik State University of Finance and Economics

Koshonova M.R. - doctor of Economics, Professor, director of research institute of “Finance” of the Tajik State University of Finance and Economics

Bozorova S.Sh. – doctor of Pedagogical sciences, Professor of the Department of Humanities of the Tajik State University of Finance and Economics

Haknazarov A. - doctor of Historical sciences, Professor of the Department of Humanities of the Tajik State University of Finance and Economics

Aslonova N.N. - doctor of Philology, Professor of the Department of Tajik Language of the Tajik State University of Finance and Economics

Begmatov A. – doctor of Economics, Professor of the Department of Finance and Money circulation of the Tajik State University of Finance and Economics

Nasriddinov F.B. - candidate of Economic sciences, professor of the Department of Economic theory of the Tajik State University of Finance and Economics

Nuralizoda A.N. - candidate of Economic sciences, associate professor, Vice-Rector for Academic Affairs of the Tajik State University of Finance and Economics

Kodirov F.A. – deputy chief editor, candidate of Economic sciences, associate professor, Vice-Rector on International Relations of the Tajik State University of Finance and Economics

Madiev S. – candidate of Economic sciences, associate professor of the Department of Insurance of the Tajik State University of Finance and Economics

Jumaboev Kh. – candidate of Economic sciences, associate professor of the Department of Tax and Taxation of the Tajik State University of Finance and Economics

Alamshoev A. - candidate of Economic sciences, associate professor of the Department of International finance-credit Relation of the Tajik State University of Finance and Economics

Mirzoev Gh. – candidate of Philosophy, Professor of the Department of Humanities of the Tajik State University of Finance and Economics

Sharipov J.R. - candidate of Political Sciences, Associate Professor of the Department of Humanities of the Tajik State University of Finance and Economics

Nosirov S.Sh. – candidate of Pedagogical sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik State University of Finance and Economics

Tuygunov N.Kh. – candidate of Philology, associate professor, Head of the Department of Foreign Languages of the Tajik State University of Finance and Economics

The journal is printed in Tajik, Russian and English languages.

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan №082/ЖП – 97 from 15.10.2018

The Tajik State University of Finance and Economics, 2019

The Finance and Economic Bulletin

УДК:338.43.

РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ КИШОВАРЗӢ ВА МУШКИЛИҶОИ ОН

Шариф Раҳимзода – доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел: (+992) 901066652, e-mail: shama100@msn.com

Ашуров Гиёсиддин Маҳмадмуродович – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи фаъолияти бонкии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел: (+992) 777111949

Дар мақола мушкилиҳои рушди соҳаи кишоварзӣ, хатоҳои роҳдодашуда дар раванди таҷдиди хоҷагӣ, нарасидани мутахассисону техникаи зарурӣ, камбудӣҳо дар низомии ҳисобдорӣ андозбандӣ, тағйири нархҳо вобаста ба вазъи сиеъии кишварҳои ҳамсоя баррасӣ гардидаанд. Бо мақсади натиҷабардорӣ аз тадқиқоти гузаронидашуда оид ба дастгирии хоҷагӣҳои деҳқонӣ бо роҳи ӯшонидани қисме аз хароҷоти онҳо, ба лизинги дарозмуддат додани техника, таъмини тухмии хушсифат, таълими мутахассисон, таъкили ҳисобдорӣ, сода кардани низомии андозбандӣ, таъмини хоҷагӣҳо бо маълумоти зарурӣ дар бораи вазъи бозор, имкони фурӯши маҳсулот дар хориҷи кишвар, суғуртақунонӣ ва додани имтиёзҳои гумрукӣ пешниҳодҳо манзур шудаанд.

Калидвожаҳо: иқтисодиёти миллӣ, маҷмӯи маҳсулоти кишоварзӣ, мушкилиҳои он, самаранокӣ соҳа, нарх, ҳисобдорӣ, ғоида, банақшагирӣ, андоз, рушди самтҳои алоҳидаи кишоварзӣ, барномаи рушди соҳаҳо, дастгирии соҳа.

РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ЭКОНОМИКИ И ЕГО ПРОБЛЕМЫ

Шариф Раҳимзода – доктор экономических наук, профессор кафедры банковского дела Таджикского государственного финансового-экономического университета. Адрес 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14, Тел: (+992) 901066652, e-mail: shama100@msn.com

Ашуров Гиёсиддин Маҳмадмуродович – кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой банковского дела Таджикского государственного финансового-экономического университета. Адрес 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14, Тел: (+992) 777111949

В статье рассмотрены вопросы развития сельскохозяйственного производства, допущенные недостатки в процессе реорганизации дехканских хозяйств, нехватка специалистов и сельхозтехники, недостатки в системе организации бухгалтерского учёта и налогообложения хозяйств, колебания цен в зависимости от политической ситуации в соседних странах. По результатам исследования предложены рекомендации по поддержке дехканских хозяйств посредством покрытия части их расходов, предоставлению сельскохозяйственной техники в долгосрочный лизинг, обеспечению хозяйств качественными семенами, обучению кадров, организации учёта, упрощению системы налогообложения, обеспечению хозяйств необходимыми данными о состоянии рынка, созданию условий для экспорта их продукции, предоставлению услуг по страхованию продукции и таможенных преференций.

Ключевые слова: национальная экономика, валовая продукция сельского хозяйства, проблемы отрасли, эффективность, цена, учёт, прибыль, прогнозирование, налоги, развитие отдельных направлений отрасли, программы развития направлений, поддержка отрасли.

DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL ECONOMIC AND OBJECTIVES

Sharif Rahimzoda – doctor of economics, professor of the Department of Banking Tajik state university of finance and economics. Address 734067, Republic of Tajikistan, z. Dushanbe, Nakhimov Street 64/14, Tel: (+992) 901066652, e-mail: shamal100@msn.com

Ashurov Giyosiddin Mahmadmurodovich - candidate of economic science professor, jealous of the Department of Banking Tajik state university of finance and economics. Address 734067, Republic of Tajikistan, z. Dushanbe, Nakhimov Street 64/14, Tel: (+992) 777111949

In the article questions of development of agricultural production, the shortcomings of process of reorganization of dehkan farms, the shortage of experts and agricultural machinery, shortcomings of the system of the organization of accounting and taxation of farms, price fluctuations depending on a political situation in neighboring countries are considered. By results of a research recommendations about support of dehkan farms by means of a covering of a part of their expenses, granting agricultural machinery in long-term leasing, providing farms with qualitative seeds, personnel training, the organization of account, simplification of a system of taxation, providing farms by necessary data on a condition of the market, creation of conditions for export of their products, provision of services on insurance of products and customs preferences are offered.

Keywords: national economy, gross output of agriculture, efficiency, price, accounting, profit, forecasting, taxes, development and programming of the different directions of agriculture, support of the agriculture.

Шурӯъ аз аввали соли 2014 вобаста ба бад шудани вазъи иқтисодии кишварҳои шарикӣ иқтисодиёти тоҷикистон, алаҳхусус Федератсияи Россия ва Ҷумҳурии Қазоқистон, вазъи иқтисодии кишварӣ мо низ тағйир ёфт, ки нишонаҳои он паст шудани суръати рушди Маҷмӯи маҳсулоти кишоварзӣ ва даромадҳои пулии аҳоли мебошанд.

Ҳамасола Тоҷикистон ба ин кишварҳо то 200 ҳазор тонна маҳсулоти кишоварзӣ содир мекунад ва арзиши он солҳои пеш то 800 млн. доллари америкоиро ташкил меод. Вазъи ногувори иқтисодии ин кишварҳо боиси он гардид, ки ҳам нархи маҳсулоти содиротии Тоҷикистон ва ҳам қурби рублу танга поён рафт. Дар натиҷа, новобаста аз содироти маҳсулоти кишоварзӣ дар ҳаҷми пешина маблағи аз фурӯши он воридшаванда ду маротиба кам шуд.

Тағйири қурби рублу танга, инчунин, ба ҳаҷми интиқолҳои пулии шаҳрвандони мо, ки дар хориҷи кишвар кор мекунанд, таъсир расонид. Аз рӯи маълумоти нашркардаи Бонки марказии Россия дар 4 соли охир ҳаҷми интиқолҳои пулӣ ба Тоҷикистон зиёда аз 2,2 маротиба коҳиш ёфт [4, 3]. Ин омилҳо боиси камшавии даромадҳои пулии воқеӣ ва қобилияти харидории мардум гардид, ки дар навбати худ ба ҳаҷми фурӯши маҳсулот дар бозор ва самаранокии фаъолияти корхонаҳо таъсири манфӣ расонид. Қисме аз корхонаҳо аз кор бозмонданд.

Илова ба ин, бадшавии вазъи сиёсӣ дар Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон боиси мушкилиҳо дар транзити молу маҳсулоти ватанӣ ба кишварҳои Осиёи Ҷанубӣ ва аз онҳо ба Тоҷикистон гардид. Маҳдуд шудани имкони хариди маҳсулоти кишоварзӣ, ба монанди картошкаю мевагӣ аз Покистону Афғонистон дар аввали соли 2017 сабаби яку яқбора боло рафтани нархи онҳо дар бозори дохилӣ гардид. Ин раванд соли 2018 низ идома ёфт. Масалан, нисбати соли 2017 нархи сабзӣ 51,8 фоиз, қарам 87,4 фоиз баланд шуд. Дар баробари он, бо сабаби набудани имкони фурӯши сабзавот дар хориҷи кишвар нархи беҳпиёз 46,4 фоиз, қаду 20,8 фоиз, нахӯд 20,0 фоиз коҳиш ёфт, ки метавонад боиси қосташавии ҳавасмандии хоҷагидорон барои рушди соҳа гардад [1, 51]. Мутаассифона, соли 2019 низ дар фурӯши беҳпиёзи барвақтӣ

мушкилӣ ба миён омаду хоҷагиҳо аз ин намуди фаъолият натиҷаи дилхоҳ нагирифтанд.

Соҳаи кишоварзӣ муҳимтарин бахши иқтисодиёти миллий ва манбаи асосии таъмини аҳолии кишвар бо озуқаворӣ ва шуғл ба ҳисоб меравад. Ҳиссаи он дар Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ солҳои охир то 23 фоизро ташкил медиҳад. Гарчанде соли 2018 вобаста ба мушкилиҳои соҳа ҳиссаи он то 18,7 фоиз коҳиш ёфт, вале ин нишондиҳанда вобаста ба имкони ҳалли мушкилиҳои ҷойдошта дар солҳои оянда боз боло хоҳад рафт. Бинобар ин, моро зарур аст, ки ба ин соҳа диққати хоса диҳем.

Ҳангоми шикасти Иттиҳоди Шӯравӣ ва гузаштан ба иқтисоди бозорӣ ба баъзе камбудӣҳо роҳ дода шуд. Пеш аз ҳама, дар таъҷил ба пешниҳодҳои ташкилотҳои байналмилалӣ, хоҷагиҳои калоне, ки ба истехсоли пахта ва маҳсулоти дигар махсус гардонида шуда буданду базаи хуби техникаю таҷрибаӣ доштанд, ба хоҷагиҳои хурд тақсим гардиданд. Дар натиҷа, ба ҷойи садҳо роҳбарони таҷрибадорӣ фаъол ҳазорҳо роҳбароне пайдо шуданд, ки на таҷрибаи идоракунии доштанду на маблағи зарурӣ барои пешбурди истехсолот.

Ҳамзамон, фарсудаҳои техникаю паст будани сифати тухмӣ ва маҳдудии имконияти хариди техникаи наву тухмии аъло сифат боиси пастравии ҳосилнокии зироатҳо гардид. Қисме аз заминҳо бекор монданд, қисми дигар асосан барои истехсоли зироатҳои камҳосилу каммеҳнатталаб истифода шуданд.

Истехсоли пахта, ки зироати асосии соҳаи кишоварзии мамлакат дар давраи Шӯравӣ ба ҳисоб мерафт, сол то сол кам гардид. Болои он, нарасидани нуриҳои минералӣ, техника, ба таври зарурӣ коркард нашудани заминҳо боиси паст шудани ҳосилнокӣ ва камшавии ҳаҷми истехсоли зироатҳои баланддаромад, хусусан пахта гардид. Дар давраи Шӯравӣ аз як гектар ба ҳисоби миёна 27,6 сентнер пахта ҷамъоварӣ мешуд. Ҳоло ин нишондод то 18–19 сентнер поён рафтааст. Ҳол он ки дар кишварҳои пешрафтаи пахтакор ин нишондиҳанда то ба 70 сентнерӣ мерасад.

Мутаассифона, сатҳи имрӯзаи рушди соҳаи кишоварзии мамлакатро мусбӣ арзёбӣ кардан мушкил аст. Соҳае, ки зиёда аз 70 фоизи мардуми мо ба он машғул аст ва дар пешбурди он таҷрибаи ҳазорсола дорад, бояд хеле сатҳи баланди рушд, пурмаҳсул ва натиҷабахш дошта бошад. Аз ин лиҳоз, ҳатто ҳарсола зиёд шудани он ба 7–8 фоиз дастоварди дилхоҳ нест. Соли 2018 бошад, рушди он ҳамагӣ 4 фоизро ташкил дод, ки нисбати соли 2017 2,8 хеле кам мебошад [2, 291].

Факту рақамҳо нишон медиҳанд, ки Маҷмӯи маҳсулоти кишоварзӣ дар соли 2018 ҳамагӣ 4,0 фоиз афзоиш ёфтааст. Зиёдшавии аҳоли бошад, дар ин сол 2,24 фоизро ташкил дод [3, 2]. Ҳамин тариқ, рушди таъсиррасони он ба бехшавии сатҳу сифати зиндагии мардум, ки бо нишондиҳандаи Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ба ҳар сари аҳоли ҳисоб карда мешавад, танҳо 1,76 фоизро ташкил медиҳад.

Тибқи ҳисобҳо, аз 7,3 фоизи рушди Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ дар соли 2018 2,0 банди фоизӣ ба соҳаи саноат, 2,4 банди фоизӣ ба соҳаи сохтмон ва ҳамагӣ 1,1 банди фоизӣ ба соҳаи кишоварзӣ рост меояд. Дар таркиби Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ бошад, ҳиссаи Маҷмӯи маҳсулоти кишоварзӣ нисбати соли гузашта 2,8 банди фоизӣ кам шудааст.

Барои таъмини рушди ин соҳа, пеш аз ҳама, мо бояд фарҳанги заминдорӣ, растанипарварию чорводорӣ ва соҳаҳои дигари кишоварзиро

боло барем. Дар давраи зимистон, вақте ки кишоварзон нисбатан бекоранд, семинару омӯзишҳо гузаронида, сатҳи дониши кишоварзонро баланд бардоштан зарур аст. Бо ҷалби мутахассисони варзида ба онҳо таҷрибаи пешрафтаи заминдорӣ, технологияи истеҳсоли маҳсулот, нигоҳдорӣ ва то ба истеъмолкунанда расонидани он, омодагӣ ба фаъолият дар соли оянда ва масъалаҳои дигари марбут ба соҳаи кишоварзиро омӯзонидан шарт аст.

Бар ивази тухмиҳои бесифати камҳосил зарур аст, ки дар така ба таҷрибаи кишварҳои дигар то чанд сол тухмиҳои аълосифатро ворид намуда, истифода намоем. Вале доимо бояд дар фикри рушди соҳаи селекция ва тухмипарварии ватанӣ бошем.

Дар соҳаи чорводорӣ, беҳ кардани зоти чорво ва гирифтани натиҷаи баландтар бояд вазифаи умумимиллӣ бошад. Дар сурати аз хориҷи кишвар овардану ташкили нигоҳубини чорвои хушзот бояд ба масъалаи бартараф намудани касалиҳои чорвои маҳаллӣ диққати зарурӣ дода шавад. Ҳоло соҳибкорони ватанӣ баробари ворид намудани чорвои хушзот аз хориҷи кишвар ва аз касалиҳо эмин нигоҳ доштани онҳо, маҷбуранд барои таъмини солимии чорвои маҳаллӣ табдирҳои иловагӣ андешанд. Ин бошад, хароҷоти иловагиро талаб намуда, ба натиҷаи фаъолияти соҳибкорон таъсири манфӣ мерасонад.

Рушди соҳаҳои мухталифи кишоварзӣ, ба монанди мурғпарварӣ, заргӯшпарварӣ, занбӯри асалпарварӣ ва ғайра донишу малакаи хоссаро талаб мекунанд. Бинобар ин, зарур аст, ки барои ҳар як самти соҳа вобаста ба хусусиятҳои он барномаи ба талаботи замон ҷавобгӯ омода ва иҷрои саривақтии он пайгирӣ карда шавад.

Умуман, барои ноил гардидан ба сатҳи нави рушди соҳаи кишоварзии мамлакат, дар самтҳои зерин андешидани чораҳои зарурӣ ба мақсад мувофиқ аст:

1. Мақсади асосии кишоварзон бояд гирифтани ғоида бошад. Ба фаъолияти деҳқон на аз рӯи намуду ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолкарда, балки аз рӯи маблағи ғоидаи гирифташуда баҳо бояд дод. Ҳамасола дар бораи истеҳсоли картошка ва маҳсулотҳои дигари кишоварзӣ маълумот нашр мешавад, вале ёфтани маълумот дар бораи ғоидаи умумии гирифтаи кишоварзон ё хоҷагиҳои деҳқонӣ аз ин намуди фаъолият ғайриимкон аст, ҳол он ки ин нишондиҳандаи асосии самаранокӣ ва ғоиданокии истеҳсоли маҳсулот мебошад. Танҳо ғоида метавонад ҳавасмандии деҳқонро барои рушди истеҳсолот баланд бардорад. Бинобар ин, деҳқон бояд на ба намуди маҳсулот, балки ба ғоидаи аз истеҳсолот мегирифтаи худ ҳавасманд бошад. Намуди маҳсулоту ҳаҷми зарурии истеҳсоли онро бояд сохторҳои миёнарав ё давлат (дар ҳолати хариди маҳсулоти фармоишӣ) муайян намоянд.

2. Ҷамъ ва пешниҳоди маълумоти зарурӣ ба деҳқонон дар бораи вазъи бозор, нархҳо, қурби пул, талабот ба мол ва ғайра бояд яке аз вазифаҳои иттиҳоди онҳо ё сохтори ваколатдори давлатӣ бошад. Се соли охир Федератсияи Россия талаб мекунад, ки ба онҳо маҳсулоти кишоварзӣ фурушем. Мо ваъда медиҳем, вале ҳаҷми маҳсулоти содироткардамон ночиз аст. Барои он ки маълумоти дуруст дар бораи фаъолияти хоҷагиҳои деҳқонӣ, маҳсулоти истеҳсолшаванда, ҳосилнокии он ва ғайра надорем.

3. Банақшагирии пешакӣ, муайян кардани ҳаҷми хариди тухмиҳо, нуриҳо, сӯзишворӣ ва ғайра барои соли оянда яке аз амалҳои дигарест, ки бояд аз ҷониби ассосиатсияи деҳқонон ё иттиҳодияи онҳо таъмин карда

шавад. Танҳо ҳалли дастаҷамъии ин масъала метавонад боиси хариди онҳо бо сифати зарурӣ ва нархҳои пасттар гардад.

4. Зиёд кардани даромадҳои ғайрикишоварзӣ вазифаи дигари соҳа мебошад. Зарур аст, ки ба рушди экотуризм, туризми кишоварзӣ ва роҳҳои дигари ҷалби хориҷиёну ҳамватанон ба деҳот, иштироки онҳо дар корҳои саҳроӣ, парвариши чорво ва ғайра диққати хосса дода шавад.

5. Дар кишвар гарчанде зиёда 145 ҳазор хоҷагии деҳқонӣ фаъолият мекунад, вале то ҳол хоҷагии деҳқонии намунавӣ, ки дар мисоли он дигаронро омӯзонидан мумкин бошад, вучуд надорад. Албатта, ҳастанд хоҷагиҳои пешрафта, вале хоҷагии намунавӣ онест, ки аз ҳисоби воситаҳои пулии худ ва имкони мусоиди дастрасӣ ба воситаҳои қарзӣ, ташкили ҳисобдорӣ, ташкили дурусти хариду фурӯши ашёю маҳсулот, таъмини самаранокии истифодаи воситаҳои пулиаш вобаста ба мавсимӣ будани соҳа ва ғайра бархурдор мебошад. Бояд қайд кард, ки то ҳол, яъне давоми 27 сол аксари роҳбарони хоҷагиҳои деҳқонӣ ба натиҷаи нархи бозори имсола нигариста, дар соли оянда чӣ истехсол кардани худро муайян мекунанд. Дар натиҷа, аз ҳисоби зиёд истехсол шудани чанд намуди маҳсулот нархи онҳо дар бозор поён рафта, деҳқон натиҷаи дилхоҳ намегирад. Идораи ин раванд, муайян кардани ба кишоварзон расонидани маълумот оид ба вазъи эҳтимолии бозор дар соли оянда вазифаи сохторҳои Вазорати кишоварзӣ мебошад. Деҳқони алоҳида метавонад онро ба инобат нагирад, вале чунин амал дар оянда муҳити дурусти банақшагирии истеҳсолотро ба миён меорад.

6. Ҳоло дар таҷрибаи ҷаҳонӣ аксари кишварҳо соҳаҳои кишоварзии худро бо ҳар роҳ дастгирӣ менамоянд. Масалан, дар Иттиҳоди Аврупо кишоварзонро бо роҳи ба онҳо додани иловапулӣ барои парвариши чорво (225 евро ба ҳар сари чорво дар як сол), хариди таҷҳизот, техника, нуриҳои минералӣ, пӯшонидани қисми ғоизи қарз, муайян кардани бочҳои воридотӣ барои маҳсулоти дар дохил истеҳсолшаванда ва ғайра дастгирӣ мекунанд. Дар қисме аз кишварҳо таъмини ҳосилхезии замин ва дар вазъи зарурӣ нигоҳ доштани низоми мелиоративӣ вазифаи сохторҳои давлатӣ мебошад. Дар кишварҳои собиқ Шӯравӣ низ чунин дастгирӣ дар ҳаҷми гуногун ба роҳ монда шудааст. Масалан, ҳаҷми дастгирии давлатӣ дар Россия 10%, Белорусия 18%, Қазоқистон 3% аз арзиши молҳои кишоварзиро ташкил медиҳад. Соли 2016 барои ин мақсад аз буҷети Россия 237 млрд.рубл ва Қазоқистон 176 млрд.танга ҷудо шуда буд. Дар Тоҷикистони мо низ чандин бор қарзҳои кишоварзон аз эътибор соқит доништа шуданд, ки ин дастгирии давлат ба рушди соҳа мусоидат кард. Дар оянда низ деҳқононро бо ҳама роҳҳои имконпазир дастгирӣ бояд кард.

7. Ташкилу ҳавасмандгардонии содироти маҳсулоти кишоварзӣ яке аз омилҳои асосии рушди соҳа ва иқтисоди миллӣ мебошад. Ҳимояи истеҳсолкунандагони дохилӣ ва рушди истеҳсоли молҳои воридотивазкунанда дар доираи имконҳо ва шартҳои Созмони умумиҷаҳонии савдо бояд вазифаи дигари сохторҳои давлатӣ бошад.

8. Бе ташкили дурусти ҳисобдорӣ ва идораи самараноки маблағҳои пулӣ ҳавасмандии деҳқонон барои рушди истеҳсолотро таъмин кардан мушкул аст. Онҳо бояд аз натиҷаи фаъолияти худ ва вазъи молиявиаш доимо бохабар бошанд, то тавонанд дар ҳолати зарурӣ сари вақт чораҳо андешанд. Инчунин, ҳисобдорӣ имкон медиҳад, ки деҳқонон сари вақт андозҳоро пардохта, бо сохторҳои дахлдор ҳисоб баробар кунанд ва асосҳои ба миён омадани рафторҳои коррупсиониро аз байн баранд. Ҳамзамон, деҳқонон имкон пайдо

мекунанд, ки қисме аз ғоидаи худро пасандоз намуда, ғайолият дар соли ояндаро бо маблағҳои худӣ шурӯъ намоянд.

9. Сохторҳои дахлдорро зарур аст, ки барои ташкили бозорҳои яклухти маҳсулоти соҳа дар маҳалҳо чора андешанд. Ҳоло деҳқон бо мушкилию харҷи зиёд маҳсулоташро ба пойтахт меорад, вале маҷбур мешавад, ки онро бо нархи дучанд арзон ба миёнарав фурӯшад. Мутаассифона, кишоварзон то ҳол натавонистаанд сохторҳои ҳимоякунандаи манфиатҳои худро ташкил диҳанд. Яке аз вазифаҳои ин сохтор бояд ҳимояи деҳқон аз фиребгарону қаллобон бошад.

10. Андозу пардохтҳои хоҷагиҳои деҳқонӣ 1,8 ғоизи ҷамъи умумии андозҳоро ташкил медиҳанд, вале зиёда аз 35 ғоизи кормандони сохторҳои андоз ба назорату ситонидани андозҳо аз ин хоҷагиҳо машғуланд. Хуб мебуд, агар низоми андозбандии ин хоҷагиҳо сода ва кормандони озодшудаи сохторҳои андозбандӣ барои иҷрои вазифаҳои дигар сафарбар мешуданд.

11. Яке аз мушкилиҳои имрӯза пастравии ҳосилхезии замин ва гирифтани ҳосили кам аз он мебошад. Зарур аст, ки барои ҳалли ин мушкилӣ кори лабораторияҳои агрохимиявӣ ғайол карда шуда, дар муайян кардани намуди маҳсулоти киштшаванда ба деҳқонон ғай расонида шавад. Намуди зироати киштшавандаро вобаста ба сифати замин интиҳоб кардан лозим аст. Танҳо замини сифатнок дар якҷоягӣ бо дигар омилҳои зарурӣ метавонад ҳосилнокии истеҳсолотро таъмин намояд. Инчунин, ин имкон медиҳад, ки вобаста ба вазъи бозор ва нархҳои эҳтимолӣ ғоиданокии кишту истеҳсоли зироат муайян карда шавад.

12. Ба селекция ва тухмипарварии ватанӣ диққати махсус дода шавад. Таҷриба нишон медиҳад, ки кишварҳои дигар ба фурӯши тухмии баландсифату ояндадор ҳавасманд нестанд. Гарчанде тухмиҳоро бо нархи гарон харидорӣ мекунем, вале соли дуҷум ва минбаъд истифодаи онҳо натиҷаи дилхоҳ намедиҳад. Бинобар ин, рушд додани ин соҳа дар дохили кишвар ба мақсад мувофиқ аст. Албатта, олимони соҳа дар ин самт кор карда истодаанд, вале натиҷаҳои бадастомада қонеъкунанда нестанд. Хуб мешуд, агар Академияи илмҳои кишоварзии мамлакат, пажӯҳишгоҳҳо ва сохторҳои дигари илмӣ дар соҳа ғайолияткунандаро ба ҳам пайваستا, дар назди сохтори нав вазифа оид ба омӯзиш, натиҷагирӣ ва татбиқи дастовардҳои илмӣ аниқу возеҳ гузошта шавад.

13. Ташкили силсилаи истеҳсол, коркард ва фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ бо мақсади таъмини самаранокии он вазифаи дигаре дар назди сохторҳои дахлдор мебошад. Барои ин зарур аст, ки вазифаи коркарди маҳсулоти кишоварзӣ аз Вазорати саноат ва технологияҳои нав ба Вазорати кишоварзӣ дода шавад. Таъмини ин силсила имкон медиҳад, ки ҳавасмандии истеҳсолкунанда барои истеҳсол ва коркарди маҳсулот, ки дар нархи он ҳиссаи арзиши иловашуда зиёд аст, баланд бардошта шавад.

14. Дигар кардани мафкураи деҳқон вобаста ба ғайолият дар шароити бозорӣ яке аз вазифаҳои муҳими сохторҳои дахлдор мебошад. Бояд ба сатҳе бирасем, ки дигар истифода кардани мафҳуми “деҳқони бечора” шармгин бошад. Ба деҳқон бояд ҳамчун ба соҳибкор, таъминкунандаи бозор, ташкилкунандаи ҷойҳои корӣ, соҳиб ё дорандаи ҳуқуқи истифодаи замин, пешбарандаи ҷомеа ва дастгири ҳукумат нигарист.

15. Татбиқи пешниҳоди Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон оид ба гузариш аз модели аграрӣ-саноатӣ ба модели индустриалӣ-аграрии рушди

иктисодиёт андешидани чораҳои дахлдорро тақозо менамояд. Вале, ин маъноӣ кам кардани истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ ё дуҷумдараҷа шудани соҳаро надорад. Баръакс, соҳа минбаъд низ рушд хоҳад кард ва ҳаҷми истеҳсолот зиёд хоҳад шуд. Танҳо ҳиссаи он дар Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ нисбат ба ҳиссаи маҳсулоти саноатӣ кам мегардад.

Ҳамин тариқ, пешбурди сиёсати дурусти аграрӣ, омода намудани мутахассисони баландихтисос, омӯзиши таҷрибаи пешрафта ва истифодаи комёбиҳои илму техника метавонад ба рушди соҳа мусоидат намояд. Албатта, пешниҳодҳои дар боло баёншуда фикру андешаҳои муаллиф аст, ки ба донишу таҷрибаи қорӣ асос ёфтаанд ва мумкин аст на ҳамаи онҳо қобили қабул бошанд. Ба ҳар ҳол, татбиқи қисме аз онҳо метавонад барои ҳалли масъалаҳои мубрами соҳа имкониятҳо фароҳам оварад.

Адабиёт

1. Начибуллоев А. Ташаккули сатҳи таваррум дар низомии оморӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. / А. Начибуллоев // Бонқдорӣ, тараққиёт, ҷаҳонишавӣ. Маҷаллаи БМТ, 01-03.2019 – Душанбе: ЭрГраф, 2019 – С.45-48
2. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон – 2018. – Душанбе: ООО “ТоРус”, 2018. – 483 с.
3. <https://countrymeters.info/ru/Tajikistan> (дата обращения 05.03.2019)
4. <https://www.cbr.ru/statistics/Default.aspx?Prtd=tg> (дата обращения 06.03.2019)
5. Коваленко Н.Я. Экономика организаций и отраслей агропромышленного комплекса. / Н.Я. Коваленко. – Киев: Юркнига, 2004 – 384 с.
6. Костюченко Е.Н. Особенности воспроизводственного производства в сельском хозяйстве: монография. / Е.Н. Костюченко, Д.В. Сидорова. – Ставрополь: Агрус, 2013 – 156 с.
7. <http://president.tj/node/19088> (дата обращения 10.03.2019)

УДК 330.332 (368)

МУАММОҲОИ ТАШАККУЛИ ҶАЪОЛИЯТИ САРМОЯГУЗОРИИ ШИРКАТҲОИ СУҒУРТАВӢ

Сафаров Баҳром Гулматович - н.и.и., дотсент, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, тел: (+992) 919000515

Шамсуллозода Х. – аспиранти Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Н. Хисрав. Тел: (+992) 938 88 07 00.

Дар мақолаи мазкур вобаста ба рушд ва ташаккули ҷаъолияти сармоягузорию ширкатҳои суғуртавӣ таҳлилҳои илмӣ гузаронида шудааст. Қайд мегардад, ки функсияи сармоягузорию суғурта дар рушди бозори молия ҳам барои қарзгирандагон ва ҳам барои соҳибони захираҳои молиявӣ муҳим ва зарур мебошад. Таҳлилҳо нишон доданд, ки дар рушди ҷаъолияти сармоягузорию ширкатҳои суғуртавии ватанӣ мушкилоти зиёд меистанд. Аз як тараф, нобоварии муштариён ба суғурта, ва аз тарафи дигар, имконияти маҳдуди молиявӣ, набудани нақшаи стратегӣ, сатҳи нокифояи тафаккури менеҷменти муосир ва ғайра дар ширкатҳои суғуртавӣ мушкилоти асосие мебошанд, ки ба ташаккули ҷаъолияти сармоягузорию онҳо таъсири манфӣ мерасонанд.

Калидвожаҳо: суғурта, ширкати суғуртавӣ, фонди суғуртавӣ, суғуртаи ҳаёт, сармоягузорӣ, ҷаъолияти сармоявӣ, менеҷменти ширкати суғуртавӣ, молия, бозори молия.

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТРАХОВЫХ КОМПАНИЙ

Сафаров Баҳром Гулматович - к.э.н., доцент, проректор по науке Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел: (+992) 919-00-05-15

Шамсуллозода Х. - аспирант, Бохтарский государственный университет имени Н. Хисрава. Тел: (+992) 938 88 07 00.

В статье рассматривается анализ инвестиционной деятельности страховых компаний. Отмечается, что инвестиционная деятельность страховых компаний играет важную роль в развитии финансового рынка страны и доступа заемщиков к более дешевым кредитам. Анализ показал, что существует множество проблем в развитии инвестиционной деятельности отечественных страховых компаний. Недоверие клиентов к страхованию с одной стороны, и финансовые проблемы, отсутствие стратегического плана, отсутствие современного управленческого мышления с другой стороны, являются основными проблемами, негативно влияющие на формирование инвестиционной деятельности страховых компаний.

Ключевые слова: страхование, страховая компания, страховой фонд, страхование жизни, инвестиция, инвестиционная деятельность, менеджмент страховой компании, финансы, финансовый рынок.

PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF INVESTMENT ACTIVITIES OF INSURANCE COMPANIES

Safarov Bahrom Gulmatovich - Ph.D., Associate Professor, Vice-Rector for Science, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street, 64/14. Tell: (+992) 919-00-05-15

Shamsullozoda H. - postgraduate student, Bokhtar State University named after N. Khisraw. Tel: (+992) 938 88 07 00.

In the article it is considered the analysis of the investment activities of insurance companies. It is noted that the investment activities of insurance companies play an important role in the development of the country's financial market and borrower's access to cheaper loans. The analysis showed that there are many problems in the development of investment activities of domestic insurance companies. Customer mistrust of insurance, on the one hand, and financial problems, the lack of a strategic plan, the lack of modern managerial thinking, and others on the other hand are major problems that negatively affect the formation of investment activities of insurance companies.

Keywords: insurance, insurance company, insurance fund, life insurance, investment, investment activity, insurance company management, finance, financial market.

Таҳлил ва таҳқиқотҳои илмӣ соҳаҳои охири муҳаққиқон ва коршиносони ватанӣ мушкilotи асосии рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар норасоии сармоя ба иқтисодиёти кишвар мансуб медонанд. Махсусан, ин мавзӯ пас аз қабули Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ва инчунин эълон намудани ҳадафи чоруми миллии кишвар аз тарафи Пешвои миллат оид ба «саноатикунонии босуръати кишвар» [1, 9], ки сармоягузори зиёдро тақозо менамояд, муҳимтар гардида, зарурати таҳлилҳои назариявӣ ва методологияи таҷрибавӣ дарёфт, ташақкул ва истифодаи сарчашмаҳои сармоягузори дохилӣ ва хориҷро ба миён овардааст.

Дар адабиёти илмӣ таълимӣ ва таҷрибаи давлатҳои ҷаҳон вобаста ба ташқули сарчашмаи сармоягузори иқтисодиёти миллии механизм ва сарчашмаҳои зиёде инъикос гардидааст. Яке аз чунин сарчашмаҳои сармоягузори ин маблағҳои ширкатҳои суғуртавӣ мебошанд. Дар шароити муносири рушди иқтисодиёти ҷаҳон ширкатҳои суғуртавӣ яке аз ниҳодҳои бузурги сармоягузори ба шумор мераванд. «Миқдори сармояе, ки ширкатҳои суғуртавӣ дар Аврупо, ИМА ва Ҷопон идора мекунанд, чандин триллион доллари ИМА-ро ташкил мекунад. Дар ИМА 30% ҳаҷми сармоягузори, ки ширкатҳои суғуртавӣ ба иқтисодиёт равона мекунанд, аз ҳисоби суғуртаи ҳаёт мебошанд» [2].

Фонди суғуртави чун шакли махсуси захираи воситаҳои пулӣ баромад карда, пӯшонидани зарари фавқулодари дорад ва асоси татбиқи муносибатҳо, функцияҳо ва принципҳои суғуртакунии мебошад. Дар шароити низоми иқтисодӣ бозоргонӣ субъектҳои хоҷагидор дар муҳити мунтазам тағйирёбандаи иқтисодӣ (беқурбшавии пул, тағйирёбии нархҳо ва шароитҳои гирифтани қарз, таносуби талаботу пешниҳод ва ғайра) фаъолият мекунад. Дар чунин шароит фонди худсуғурта ба таъмини рушди устувори субъектҳои хоҷагидорӣ, муътадилгардонии зарарҳои молиявӣ, истеҳсоли ва ғайра имкон медиҳад.

Дар давраи Иттиҳоди Шӯравӣ ташаккули фонди суғуртави аз назарияи К.Маркс, ки ба арзиши изофа асос меёбад, ибтидо мегирад. Ба андешаи К.Маркс «фонди суғуртави на ба фонди андухт ва на ба фонди истеъмол дохил мешавад» [3]. Ба ақидаи К. Маркс сарчашмаи хароҷоти суғурта арзиши иловагӣ мебошад.

Тибқи назарияи хатар сарчашмаи фонди суғуртави истеҳсоли иловагӣ буда, манбаи истеҳсоли иловагӣ бошад, маҳсулоти иловагӣ (изофӣ) аст [4]. Азбаски дар шароити муносири рушди ҷомеа фонди суғуртави на танҳо барои ҳифзи суғуртавии корхонаҳо, балки барои коргарони кироӣ низ ташаккул меёбад, сарчашмаи фонди суғуртави як қисми маҳсулоти зарурӣ аст, ки аз маоши кормандон бароварда мешавад. Ҳамин тариқ, дар таҷрибаи аксари мамлакатҳо хароҷотҳо барои суғурта ба ғайри маҳсулоти маъмул буданд, ки дар ихтиёри субъектҳои хоҷагидор на аз рӯи арзиши аслии хароҷот, балки баъд аз пардохти андозҳо ва пардохтҳои дигари ҳатмии давлатӣ боқӣ мондаанд.

Татбиқи амалии консепсия ё системаи ақидаҳои илмӣ дар бораи табиати хатари суғуртави дар менечменти хатар (идоракунии хатар) амалӣ мегардад. Ба ақидаи иқтисодшиноси амрикоӣ Ф.Х. Найт пайдоиши даромад аз соҳибкорӣ бо ду категорияи зерини хатар алоқаманд аст [5]. Хатари суғурташаванда, ки асоси онро таҷрибаи гузаштаи қабули қарорҳо доир ба бекорсозии он ташкил медиҳад ва барои таҷриба ғайримӯқаррарӣ (ғайритипӣ) мебошад. Дар чунин ҳолат маслиҳати ширкатҳои машваратӣ ё мутахассиси касбӣ зарур аст. Дар доираи назарияи истеҳлоки бошад, фонди суғуртави бо сарчашмаи ташаккули хароҷоти зарурии истеҳсолот айнаи медиҳанд.

Фонди суғурта аз ҳисоби ҳаққи суғурта ташаккул меёбад. Зимни истифодаи фонди суғурта ба тарзи дигар тақсимкунии зарар байни воҳидҳои ҳудудӣ ва ҳам аз рӯи вақт рӯй медиҳад. Ҳангоми суғуртакунии, гарчанде ки муносибатҳои азнавтасимкунии доир ба ташаккули истифодаи ин фонд ба вучуд меоянд ва ин хусусиятҳои онро ба молия наздик мегардонад, аммо дар ин ҷо ҳаракати шакли пулии нарх ба дараҷаи эҳтимолияти расонидани зарар дар натиҷаи фарорасии ҳолати суғуртави тобеъ мешавад.

Функсияи сармоягузори суғурта дар рушди бозори молия ва умуман, иқтисодиёти мамлакат аҳамияти калон дорад. Дар давраи бухрони солҳои 2009-2010 ширкатҳои суғуртавии Ғарб дар натиҷаи арзон шудани саҳмҳо ва вомбаргҳои сармоягузоришуда зуд маблағҳои калонро аз даст доданд. Муайян гардид, ки даромаднокии қисми зиёди ширкатҳои суғуртави, пеш аз ҳама, аз фаъолияти сармоягузорӣ вобаста аст. Суғурта чун манбаи захираҳои молиявӣ дар иқтисодиёти ин кишварҳо асоси устувори молиявии ширкатҳои суғуртави ташкил намуданд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки имрӯзҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аксари субъектҳои иқтисодӣ ба қарз ниёз доранд ва ҳамзамон ба онҳо гирифтани қарз ба ғайри кам ба муҳлати дуру дароз нисбатан муфид аст. Дар сурати фаъолияти дуруст дар самти сармоягузорӣ ширкатҳои суғуртави метавонанд чунин қарзҳоро пешниҳод кунанд. Аз ин бармеояд, ки функсияи сармоягузори суғурта дар рушди бозори молия (ҳам барои қарзгирандагон ва ҳам барои соҳибони захираҳои молиявӣ) муҳим ва зарур мебошад.

Солҳои охир дар ҷумҳурӣ афзоиши нишондиҳандаҳои асосии иқтисодии ширкатҳои суғуртавӣ, ки ҳамчун сарчашмаи сармоягузорӣ шуда метавонанд, мушоҳида мегардад. Дар давраи солҳои 2017 даромади ташкилотҳои суғуртавӣ дар қиёс бо соли 2005, 5,1 маротиба афзудааст. Гузаронидани маблағҳо ба захираҳои суғуртавӣ 16,3 маротиба афзуда, гузаронидани маблағҳо барои маблағгузорӣ ба чорабиниҳо доир ба пешгирикунӣ ходисоти нохуш, гумшавӣ ё зарарбинӣ молу мулкҳои суғурташуда 1,1 маротиба афзудааст (ниг ба ҷадвали 1). Аз таҳлилҳо бармеояд, ки ширкатҳои суғуртавии кишвар имконияти васеи фаъолияти сармоягузорӣ намуданро доранд.

Ҷадвали 1.

Захираҳои суғуртавии ташкилотҳои суғуртакунандан Ҷумҳурии Тоҷикистон

Нишондиҳандаҳо	2005	2012	2017	2017 с нисбати с.2005
Даромади ташкилотҳои суғуртакунанда, ҳаз. сом.	34305,4	141350,6	177999,4	5,1 маротиба
Хароҷотҳо, ҳаз.сом.	33995,2	136741,0	170624,5	5,0 маротиба
Гузаронидани маблағҳо ба захираҳои суғуртавӣ, ҳаз. сом.	3201,2	32392,0	51938,0	16,3 маротиба
Гузаронидани маблағҳо барои маблағгузорӣ ба чорабиниҳо доир ба пешгирикунӣ ходисоти нохуш, гумшавӣ ё зарарбинӣ молу мулкҳои суғурташуда, ҳаз. сомони	1178,6	1299,4	1297,4	1,1 маротиба

Манбаъ: Маълумоти маҷмӯаи омории Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2018. - С.136-158.

Аммо, сарфи назар аз афзоиши нишондиҳандаҳои асосии мутлақи фаъолияти суғуртавӣ, ҳаҷми фонди суғуртавии ҷумҳурӣ ба ҳисоби миёна 0,53% аз ММД (ВВП) ва 1%-и даромади пулии аҳолиро ташкил медиҳанд, ки дар баъзе мамлакатҳои ИДМ ин нишондиҳанда 2-3% аст. Ин рақамҳо аз номукамалии низомии суғурта дар ҷумҳурӣ ва сатҳи нокифояи қори механизмҳои бозорӣ дар ин соҳа ғувохӣ медиҳанд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар ташаккули фаъолияти сармоягузори ширкатҳои суғуртавии ватанӣ мушкилоти зиёд меистанд.

Мушкилоти аввалини ташкили фаъолияти сармоягузори ширкати суғуртавӣ ба сатҳи пасти фарогирии майдони суғуртавӣ ва бо маҳдудияти захираҳои сармоягузорӣ алоқаманд аст. Аз рӯи таҳлилҳо маълум гардид, ки аз 9 млн. аҳолии Тоҷикистон 95%, аз 80 ҳазор хоҷагии деҳқонӣ 90% ва 75%-и корхонаву ташкилотҳо суғурта нашудаанд [6].

Мушкилоти дуюм - сатҳи пасти басташавии шартномаҳо байни суғуртакунандагон ва суғурташавандагон, ки бо нобоварӣ ба суғурта бинобар дар ҳолатҳои суғуртавӣ пардохт нашудан алоқаманд аст, яъне аз як тараф, сарчашмаҳои сармоягузори ширкати суғуртавӣ маҳдуд мегарданд, аз тарафи дигар, ба мушкилоти сеюм робита дорад, сатҳи баланди хароҷот ба фаъолияти сармоягузорӣ алоқаманд набуда, самаранокии фаъолияти ширкати суғуртавиरो паст мекунад.

Мушкилоти чоруми ташкили фаъолияти сармоягузори ширкати суғуртавӣ дар он аст, ки менеҷменти бесамар, мавҷуд набудани тафаккури фаъол менеҷерҳои ширкатҳои суғуртавӣ ва консерватизми онҳо, ноогоҳӣ ва

инкорсозии навгониҳо (маҳсулоти иттилоотӣ ва технологияҳои сармоягузорӣ) тафовутро дар сатҳи рушд байни ширкатҳои калони хориҷии суғуртавӣ ва суғуртакунандагони ватанӣ афзун мегардонад. Аз ин лиҳоз, ширкатҳои калони суғуртавӣ рушд намеёбанд ва сегментҳои дохилӣ ва берунии бозори сармоягузорию аз даст медиҳанд.

Фарогирии сусти бозори суғуртавӣ ва сармоягузорӣ мушкилоти дигари ширкати суғуртавӣ мебошад.

Мушкилоти панҷуми ширкати суғуртавӣ - мавҷуд набудани банақшагирии стратегия дарозмуддат, аз ҷумла дар фаъолияти сармоягузорӣ аст. Таҷрибаи муосир нишон медиҳад, ки менечерҳо асосан аз методҳои ташкили фаъолияти сармоягузорию реклама ва васеъсозии шабакаи агентӣ истифода мебаранд. Барои коркарди стратегия мутахассисон – ояндабинҳо (прогностикҳо) ва актуарияҳоро ширкатҳои суғуртавӣ киро намекунанд [7, 43].

Мушкилоти шашум, ки тамоми мушкилоти дар боло номбаршударо мефаҳмонад, рушди нокифояи тадқиқотҳои илмӣ дар фаъолияти сармоягузорию ширкатҳои суғуртавӣ мебошад. То ҳол тадқиқотҳои ватанӣ амалан ба ин самти муҳим дахл накардаанд. Аз рӯи таҳлило, зимни афзоиши вазн хоси сармоягузорию дар сохтори фонди суғуртавӣ то 50% самаранокии миёнаи кори ширкати суғуртавию аз 15% то 30% баланд бардоштан мумкин аст.

Мушкилоти ҳафтуми ташкили фаъолияти сармоягузорию ширкати суғуртавӣ - куҳнапарастӣ дар тафаккур мебошад. Аввал ин ки, ба кормандони ширкатҳои суғуртавӣ пайравӣ ба технологияҳои анъанавӣ, методҳои идоракунии ва ташкили тичорати суғуртавию фаъолияти сармоягузорӣ дар суғурта хос аст. Дуюм, байни ширкатҳои суғуртавӣ гуногунӣ ва мавҷуд набудани рағбат дар муттаҳидшавӣ ба иттиҳодияҳои якҷанд корхонаҳои якхела, ташкилотҳои хоҷагии муттаҳидшуда, трестҳо, холдингҳо ва шаклҳои дигари муттаҳидшавӣ мушоҳида мегардад. Таҷрибаи собит месозад, ки тамаркузи сармоя устуворӣ ва ба рақобат қобил будани ширкатҳои суғуртавию баланд мебардорад. Сеюм - мавҷуд набудани майл ба навгониҳо ва сатҳи пасти огоҳӣ дар бораи таҷрибаи пешқадам ва наовариҳои ширкатҳои калони хориҷии суғуртавӣ, ки дар идоракунии сармоягузорию муваффақ шудаанд.

Мушкилоти ҳаштуми ташкили фаъолияти сармоягузорию ширкати суғуртавӣ - сатҳи пасти фаъолнокӣ, сатҳи пасти тахассус ва маҳорати касбии кормандон аст. Мавҷуд набудани низоми баҳодиҳии объективӣ ба маҳорати касбии кормандон дар асоси стандартҳои муайяне, ки талаботро ба сатҳи маҳорати касбӣ дар бар гирифта, самаранокии баланди меҳнатро дар ширкатҳои суғуртавӣ таъмин менамояд, мавҷуд нест.

Мушкилоти нухуми ташкили фаъолияти сармоягузорию ширкати суғуртавӣ ин истифодаи нокифояи иқтидори тадқиқотҳои маркетингӣ мебошад. Дар ягон ширкати суғуртавӣ дар сайтҳо ва воситаҳои ахбори омма дар давоми 5 соли охир доир ба ташкили тендер барои гузаронидани тадқиқоти маркетингӣ, бозори суғуртавӣ, майдони суғуртавӣ, портфели сармоягузорӣ, васеъсозии фонди суғуртавӣ эълон набуд ва коркардҳои шахсӣ интишор нагардидаанд. Бинобар ин, имичи ташкилотҳои суғуртавӣ дар ҷумҳурӣ хело паст аст. Ҳамин тариқ, гузаронидани тадқиқотҳои маркетингӣ яқум, ба боҳабарӣ (вокифӣ)-ро дар бораи имкониятҳои шахсӣ ва мақсадҳои стратегияи ҳуду рақибон афзун мегардонад; дуюм, имичи ташкилотро дар афкори ҷамъиятӣ баланд мебардорад; сеюм, ба рушди сармоягузорӣ ба ширкат мусоидат хоҳад кард.

Мушкилоти даҳуми ташкили фаъолияти сармоягузорию ширкати суғуртавӣ - инкори фаъолияти хизматрасониҳои ширкатҳои машваратдиҳанда мебошад. Дар Тоҷикистон ягон ширкати суғуртавӣ аз хизматрасониҳои ширкатҳои машваратдиҳӣ истифода намебарад. Ҳамзамон, таҷрибаи хориҷӣ сатҳи баланди

хизматрасониҳои машваратиро ба муассисаҳои калони суғуртавӣ нишон медиҳад ва аз ин сабаб, самаранокии фаъолияти онҳо баланд мегардад. Чунончӣ, масалан A&G ширкати машваратдиҳандаи итолиёвӣ дар Турин мебошад [8]. Ин ширкат дар сатҳи милли ва байналхалқӣ дар соҳаҳои истеҳсолот ва хизматрасонӣ, молия, фаъолияти бонкӣ ва суғурта кор мекунад. Байналхалқӣ будану кушодагӣ нисбати бозорҳои ҷаҳонӣ, хусусан барои ширкатҳое, ки дар соҳаи истеҳсолот фаъолият доранд, имконоту таҳдидҳоро ба бор оварданд: рақобат бо рақибоне, ки аз нуқтаи назари харчи истеҳсолот ва ҳавасмандгардонии давлатӣ вобаста ба вазъият бартарӣ доранд. Барои аксари ширкатҳо ин дар гардиши камтари молҳо ва аз даст додани рақобатпазирӣ дар бозорҳои дохилӣ ва байналхалқӣ ифода меёбад. Масалан, ширкати калони молиявӣ-суғуртавии State Farm Insurance ИМА аз хизматрасониҳои ширкатҳои машваратдиҳанда истифода мебарад ва бо ин восита мавқеи худро дар сегментҳои дохилӣ ва берунии бозори сармоягузорӣ мустаҳкам месозад [9].

Мушкилоти ёздаҳуми ташкили фаъолияти сармоягузориҳои ширкати суғуртавӣ – сатҳи баланди хароҷотҳое мебошад, ки бо фаъолияти сармоягузорӣ алоқаманд нест. Бояд қайд кард, ки барои Ҷумҳурии Тоҷикистон хароҷотҳои калони беасос ба фаъолияти асосии алоқаманднабуда, истифодаи ғайримақсадноки фондҳои ширкатҳои суғуртавӣ хос аст.

Бояд қайд намуд, ки дар баробари мушкилоти номбаршуда, инчунин ба таври лозима фаъолият накардани бозори коғазҳои қиматнок дар кишвар сабаби дигари ташаккул наёфтани фаъолияти сармоягузориҳои ширкатҳои суғуртавӣ мебошад.

Ҳамин тариқ, барои самаранокии рушди соҳаи суғурта, аз ҷумла барои табиладидии он ба соҳаи аз ҷиҳати стратегӣ муҳими иқтисодиёти Тоҷикистон, махсусан ба сарчашмаи сармоягузорӣ табдил ёфтани он зарур аст, ки корҳои зерин ба анҷом расонида шаванд:

- баланд бардоштани муътадили иқтисодии ҷомеа;
- баланд бардоштани ҳифзи иҷтимоии шаҳрвандон дар ҷомеа бо роҳи ҳифзи самаранокии суғуртаи молу мулки шаҳрвандон ва субъектҳои хоҷагидор;
- ҳавасмандсозии роҳҳои табдили пасандозҳои аҳоли ба сармоягузориҳои дарозмуддат бо истифода аз механизмҳои суғуртаи дарозмуддати ҳаёт;
- баланд бардоштани ҷаззобияти сармоягузорӣ ва ташаккули рақобати поквичдонона, ки сифати хизматрасониҳои суғуртавӣ ва самаранокии фаъолияти суғуртавино таъмин менамоянд;
- вазъисозии соҳаи фаъолияти иштирокчиён ва субъектҳои кори суғуртавӣ бо таъмини кафолати ҳифзи ҳуқуқи истеъмолкунандагон;
- баланд бардоштани эътидолнокӣ, эътимоднокии инфрасохтори бозори суғуртавӣ, фаврият ва самаранокии фаъолияти онҳо, ки воситаи муҳимтарини ташкили танзими давлатии сиёсати сармоягузорӣ ва самти ташаккули сиёсати сармоягузориҳои ширкатҳои суғуртавии Тоҷикистон мебошад.

Адабиёт

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26.12.2018. ш. Душанбе. – Душанбе: Шарқи озод, 2018. -47 с.
2. Иванов Н.И. Инвестиционная деятельность страховых организаций на рынке ценных бумаг: дисс. на соиск. учен. степ. канд. экон. наук по специальности 08.00.10 - Финансы, денежное обращение и кредит. / Н.И. Иванов. – Москва, 2006.- 165 с. (электронный ресурс) URL: <http://www.dissercat.com/content/investitsionnaya-deyatelnost-strakhovykh-organizatsii-na-rynke-tsennykh-bumag> (дата обращения 02.04. 19).
3. Маркс К. Капитал. Т. 3. / К. Маркс. - М.: Изд-во политической литературы, 1975. - С.95-100.
4. Чернов С.Б. Теория экономической безопасности в контексте достижений различных экономических школ / С.Б. Чернов. // Вестник университета. – М, 2016.- №7-8. - С.112-118.

5 Найт Ф. Х. Риск, неопределенность и прибыль / пер. с англ. / Ф. Х. Найт. - М.: Дело, 2003. - 360 с. (электронный ресурс) URL: <http://www.bibliotekar.ru/biznes-47/index.htm> (дата обращения 02.01. 19).

6. Манбаъ: маҷмӯи омории Молияи Тоҷикистон, Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе-2018, с.123-124

7. Удалишев Д.П. Инвестиционная деятельность страховых компаний в современных условиях Российской Федерации / Д.П. Удалишев., А.В. Исайчева. // Инвестиционная политика. -М., 2010. - №1(25). – С.56-64.

8. A&G Management Consulting (маводи электронӣ) URL: <http://www.a-e-g.it/lang=ru>. (таърихи истифодабарӣ 19.03. 19).

9. Пантелеева А.П. Инвестиционная деятельность страховых компаний. / А.П. Пантелеева.// Экономикс. - М., 2014.- №3. - С.31-39.

УДК 338.33

РОЛЬ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ДИВЕРСИФИКАЦИИ ЭКОНОМИКИ РЕГИОНОВ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Бегматов Ашур Ахманович – к.э.н., профессор кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета **Адрес:** Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Саъди Шерози, 39/1. **E-mail:** ashurboi_begmatov@mail.ru. **Тел.:** 901-21-78-18.

Бегматов Бобур Ашурович – главный специалист управления науки и инновации Таджикского государственного финансово-экономического университета. **Адрес:** Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Саъди Шерози, 39/1. **E-mail:** bobur_begmatov@mail.ru. **Тел.:** 905-50-59-80.

В статье рассматриваются сущность и особенности диверсификации региональной экономики. Сущность диверсификации региональной экономики раскрывается с позиции комплексного использования ресурсного потенциала региона. В этом контексте её можно рассматривать как процесс совершенствования отраслевой структуры экономики региона, направленный на полное и рациональное использование ресурсного потенциала региона с целью повышения его конкурентоспособности и вклада в устойчивое развитие национальной экономики. Автор, сравнивая разнообразные формы диверсификации на микро-, мезо- и макроуровнях показывает особенности диверсификации региональной экономики.

В статье обоснована методика количественного измерения уровня диверсификации региональной экономики. Отмечается, что для оценки уровня диверсификации региональной экономики можно пользоваться показателем отраслевой структуры регионального производства и её изменением за анализируемый период.

Особое внимание в статье уделено на обоснование роли иностранных инвестиций в развитие и диверсификации экономики регионов, особенно их промышленности в условиях ограниченности внутренних финансовых ресурсов.

Ключевые слова: диверсификация, региональная экономика, иностранные инвестиции, совместные предприятия, промышленность, сельское хозяйство, импортозамещения, продовольственная безопасность.

НАҚШИ САРМОЯГУЗОРИҲОИ ХОРИҶӢ ДАР ДИВЕРСИФИКАТСИЯИ ИҚТИСОДИЁТИ МИНТАҚАҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Бегматов Ашур Ахманович – н.и.и., профессораи кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Саъдии Шерозӣ, 39/1. **E-mail:** ashurboi_begmatov@mail.ru. **Тел.:** 901-21-78-18.

Бегматов Бобур Ашурович – сармутахассиси раёсати илм ва инноватсияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. **Суроға:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Саъдии Шерозӣ, 39/1. **E-mail:** bobur_begmatov@mail.ru. **Тел.:** 905-50-59-80.

Дар мақола моҳият ва хусусиятҳои диверсификатсияи иқтисодиёти минтақа мавриди тадқиқ қарор гирифтааст. Моҳияти диверсификатсияи иқтисодиёти минтақа аз нуқтаи назари истифодабарии иқтисодии захираҳои табиӣ минтақа ҳамчун раванди тақмили сохтори соҳавии иқтисодиёти минтақавӣ, ки ба истифодабарии пурраи захираҳои табиӣ он нигаронида шудааст, кушода дода мешавад. Муаллифон дар асоси таҳлили муқоисавии шаклҳои диверсификатсия дар сатҳҳои микро-, мезо- ва макроиқтисод, хусусиятҳои диверсификатсияи иқтисодиёти минтақаро муайян кардаанд.

Дар мақола методикаи ҳисобкунии сатҳи диверсификатсияи иқтисодиёти минтақа ва алоқамандии он бо иқтисодии захираҳои табиӣ минтақа, таъсири диверсификатсияи иқтисодиёти минтақа ба истифодабарии иқтисодии захираҳои табиӣ он асоснок карда шудааст. Инчунин, бартариҳои диверсификатсияи иқтисодиёти минтақа, ки дар таъмини самаранокии истифодабарии захираҳои табиӣ, меҳнатӣ ва объектҳои инфрасохтор зоҳир мегардад, нишон дода мешаванд.

Дар мақола нақши сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ дар диверсификатсиякунонии иқтисодиёти минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси маводи омӯрӣ таҳлил гардида, таъсири он ба истифодаи захираҳои табиӣ минтақаҳо ва ҳалли муаммоҳои рушди истеҳсолоти воридотивазкунанда мавриди тадқиқ қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: диверсификатсия, иқтисодиёти минтақа, сармоягузориҳои хориҷӣ, корхонаҳои муштарак, саноат, кишоварзӣ, воридотивазкунанда, бехатарии озуқаворӣ.

THE ROLE OF FOREIGN INVESTMENTS IN THE DIVERSIFICATION OF THE ECONOMY OF THE REGIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Begmatov Ashur Akhmanovich - Ph.D., Professor of Finance at the Tajik State Financial and Economic University. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Sadi Sherozi Street, 39/1. E-mail: ashurboi_begmatov@mail.ru. Tel: 901-21-78-18.

Begmatov Bobur Ashurovich - chief specialist of the Department of Science and Innovation of the Tajik State Financial and Economic University. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Sadi Sherozi Street, 39/1. E-mail: bobur_begmatov@mail.ru. Tel.: 905-50-59-80.

The article deals with the essence and features of diversification of the regional economy. The essence of the diversification of the regional economy is revealed from the positions of the all-round use of the region's resource potential. In this context, it can be viewed as a process of improving the sectoral structure of the regional economy aimed at the full and rational use of the region's resource potential in order to increase its competitiveness and contribute to the sustainable development of the national economy. The author, comparing various forms of diversification at the micro, meso and macro levels, shows the features of the diversification of the regional economy.

The article substantiates the methodology of quantitative measurement of the level of diversification of the regional economy. It is noted that to assess the level of diversification of the regional economy, one can use the indicator of the sectoral structure of regional production and its change for the analyzed period.

Particular attention is paid in the article to justify the role of foreign investment in the development and diversification of the regional economy, especially their industry in the context of limited domestic financial resources.

Key words: diversification, regional economy, foreign investment, joint venture, industry, agriculture, import substitution, food security.

Наличие таких территориальных проблем на региональном уровне, как усилившаяся дифференциация уровней социально-экономического развития регионов, доминирование отраслевого подхода в управлении, освоение и эффективное использование природно-ресурсного потенциала обуславливает необходимость осуществления диверсификации региональной экономики.

Вместе с тем, регионы имеют свой предел диверсификации, превышение которого может вести к росту издержек, снижению эффективности производства. Потенциальные возможности регионов по диверсификации экономики, обусловленные их структурными особенностями и ресурсным потенциалом, существенно различаются. Отсюда необходимость научно-обоснованного дифференцированного подхода к осуществлению диверсификации экономики отдельных регионов страны.

В современной экономической литературе встречаются довольно большое количество определений сущности диверсификации региональной экономики[5,7,8,9,15]. Не вдаваясь в подробный их анализ, отметим, что каждое из них выражает те или иные аспекты многогранного и многопланового процесса, каковым является диверсификация региональной экономики, а потому их нельзя игнорировать. Здесь главное – с какой позиции она рассматривается.

Диверсификация региональной экономики нами рассматривается с позиции комплексного использования ресурсного потенциала региона. В этом контексте её можно рассматривать как процесс совершенствования отраслевой структуры экономики региона, направленный на полное и рациональное использование ресурсного потенциала региона с целью повышения его конкурентоспособности и вклада в устойчивое развитие национальной экономики.

Количественное измерение диверсификации региональной экономики с точки зрения практики требует ограниченного количества очень емких по смысловому содержанию показателей. В качестве основы для их получения могут использоваться некие первичные показатели, представленные в материалах государственной статистики. В литературе предлагается достаточно широкий набор показателей, на основе которых можно определить уровень диверсифицированности экономики отдельного региона или сравнить степень диверсификации экономик разных регионов.

На наш взгляд, для оценки уровня диверсификации региональной экономики можно пользоваться показателем отраслевой структуры регионального производства и её изменением за анализируемый период, используя одновременно коэффициентами В. Сальникова, Герфиндаля и индексом Рябцева, отдавая предпочтение последнему как синтетическому показателю[5,6,7,11].

В условиях углубления глобализации экономики только развитие диверсификации производства, ориентированное на внутренний рынок, может снизить зависимость экономики Таджикистана от мировой конъюнктуры. И тогда стране не придется переживать острейший шок всякий раз, когда падает цена на хлопок-волокно и алюминия первичного, а также уменьшаются объемы денежных переводов трудовых эмигрантов.

В этой связи на всех уровнях национальной экономики всем хозяйствующим субъектам необходимо пересматривать свои стратегии развития деятельности, выходить на новые рынки, расширять ассортимент и номенклатуру продукции, пользующейся спросом на рынке, проводить диверсификацию деятельности и диверсификацию рисков.

Диверсификация производства особенно важна на региональном уровне, ибо она выступает предпосылкой и определяющим фактором рационального и комплексного использования природно-экономического потенциала регионов.

В условиях ограниченности внутренних источников финансирования, привлечение иностранных инвестиций через создание совместных предприятий (СП) является важным фактором развития промышленности региона и углубления её диверсификации. Поэтому Правительство Республики Таджикистан за все годы

государственной независимости уделяло и уделяет пристальное внимание развитию СП в стране как важного направления притока иностранных инвестиций. В результате чего непрерывно наращиваются объемы иностранных инвестиций в экономику регионов (табл. 1).

Таблица 1.

Динамика привлечения иностранных прямых, портфельных и прочих инвестиций в экономику регионов Таджикистана за 2010-2017 гг., млн.долл. США

Регионы	2010		2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
	Накоплено на начало 2010 г.	В % к итогу								Накоплено на начало 2018 г.	В % к итогу
Душанбе	2330,1	85,7	288,6	596,3	705,8	498,3	574,9	358,6	735,6	3706,2	50,7
Согд	307,2	11,3	24,4	132,0	210,1	251,1	147,9	211,2	272,8	1299,1	17,7
Хатлон	34,8	1,3	0,5	11,3	88,1	108,4	203,5	229,3	59,5	1652,2	22,6
РРП	19,3	0,7	0,7	0,7	7,6	49,9	37,2	19,1	16,8	493,7	6,8
ГБАО	28,3	1,0	11,2	-	-	1,5	14,3	24,5	15,8	157,5	2,2
В целом по республике	2719,7	100,0	325,5	746,3	1011,6	909,2	977,8	842,7	1100,5	7308,6	100,0
В том числе прямые	1676,0	61,6	161,4	391,4	341,1	377,4	470,9	434,2	354,5	3938,2	53,9

Расчеты авторов по: Таджикистан: 20 лет государственной независимости. Статистический сборник. Таджикистан: - Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2011- С.413; 25 лет государственной независимости. Статистический ежегодник - Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2016 - С.272-273.; Статистический ежегодник Республики Таджикистан - Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2018- С.257-258.

Как видно из данных табл.1, что до 2010 года иностранные (прямые, портфельные и прочие) инвестиции в основном сконцентрировались в двух регионах (город Душанбе и Согдийская область) – 97%%, где имеется относительно развитая инфраструктура, а в остальных регионах за исключением последних лет почти не привлекались иностранные инвестиции.

В целях сглаживания неравномерности распределения иностранных инвестиций по регионам страны и обеспечения роста их притока в экономику регионов Правительством РТ в последние годы был принят ряд мер, в частности:

1.В регионах, особенно горных, обеспечивалось ускоренное развитие всех отраслей инфраструктурного комплекса с тем, чтобы поднимать уровень инвестиционной их привлекательности.

2. Снималось ограничение подачи электроэнергии по всей стране, что явилось мощным фактором развития отраслей промышленности и побудительным мотивом привлечения иностранных инвестиций в экономику регионов.

3. Принимался новый закон Республики Таджикистан «Об инвестициях» от 12 мая 2007 года, где предусмотрены государственные гарантии защиты экономических интересов иностранных инвесторов вплоть до вывоза части ими получаемой чистой прибыли или её реинвестирования.

4. Расширилась сфера предоставляемых налоговых и таможенных льгот по инвестициям и инвестиционной деятельности, введены льготные налоговые режимы для строительства гидроэлектростанций, вновь созданных предприятий, занятых полным циклом переработки хлопка-волокна в конечную продукцию и налоговый режим в свободных экономических зонах, которые в совокупности создавали благоприятный инвестиционный климат в стране и её регионах.

5. В 2008-2009 гг. началось создание в регионах 4 свободных экономических зон (СЭЗ): СЭЗ «Сугд», СЭЗ «Дангара», СЭЗ «Пяндж» и «Ишкошим».

Меры, принятые Правительством страны по созданию благоприятного инвестиционного климата, способствовали росту притока иностранных инвестиций в экономику республики и её регионов. Так, за 2010 – 2017 гг. общий объем накопленных иностранных инвестиций увеличился, как видно из данных табл.1, с 2719,7 млн. долл. США до 7308,6 млн. долл. США или в 2,7 раза, а прямые иностранные инвестиции с 1676,0 млн. долл. США до 3938,2 млн. долл. США или в 2,4 раза.

С созданием свободных экономических зон в регионах происходило сглаживание имевшее ранее место неравномерности в привлечении иностранных инвестиций по регионам. Так, удельный вес Хатлона в общем объеме иностранных инвестиций за 2010 – 2017 гг. увеличился с 1,3% до 22,6%, а по прямым иностранным инвестициям с 2,1% до 41,9% (табл. 1).

Увеличение притока иностранных инвестиций в экономику Хатлона в сочетании с государственной (бюджетной) поддержкой позволило восстановление и развитие промышленной зоны Яванского района.

С привлечением иностранных инвестиций в этой промышленной зоне был восстановлен Яванский электрохимкомбинат, завершено строительство и введен в эксплуатацию ряд крупных промышленных предприятий. В частности, предприятие по производству гипсокартон с производственной мощностью 2,5 млн. гипсокартонов, «Чунтай Мохир семент», предприятие компании «Хуаи чан Гаюр индустриал», «Кипарис», «Вахдат», предприятие по производству криолита, фторидного алюминия и сульфатной кислоты «Талко-химия», «Хима Текстиль» и другие.

Если в 2000 году в Яванском районе функционировало 10 промышленных предприятий и объем производства промышленной продукции составлял 22 млн. сомони, то в 2017 году число промышленных предприятий достигло до 40, и ими была произведена промышленная продукция на сумму 933,4 млн. сомони[12,73]. Причем, было налажено производство ряда новых видов промышленной продукции: цемент, гипсокартон, хлопковая пряжа, криолита, фторидный алюминий, сульфатная кислота и др.

Как видим, с помощью привлечения иностранных инвестиций и при государственной финансовой поддержке, за последние десятилетия произошли существенные количественные сдвиги в развитии промышленности Яванского района и углублении её диверсификации. Более того, процесс диверсификации промышленности Яванского района продолжается. В 2018 году при «Чунтай Мохир семент» сданы в эксплуатацию два новых цеха: цех по производству железобетонных труб и цех по производству полипропиленовых мешков.

Следует отметить, что в результате реализации государственных инвестиционных проектов с привлечением прямых иностранных инвестиций и успешного функционирования СЭЗ «Дангара», и Дангаринский район Хатлонской области постепенно превращается в крупный промышленный центр. Здесь сумма накопленных иностранных инвестиций по состоянию на 01.01. 2018 года составила 1126,4 млн. долл. США[13,258].

За последние годы в этом районе введен в эксплуатацию ряд крупных промышленных предприятий: Текстильный комплекс АО «Чунтай-Дангара Син Силу текстил», ООО «Грин Голд», ООО «Точпласт - 1 », ООО «Миср-2001», ООО «Тодж-Азия», ООО « Саддах», ООО «Лолазор 88»,ООО «Детйен бетон», и другие. Продолжается строительство крупного нефтеперерабатывающего предприятия с

участием китайской компании «ТК Ойл», ООО «Хуаксин Гаюр (Дангара) Семент», предприятия металлургических конструкций (ООО «Ауфен»), кирпичного завода (ООО «Сохтмон-11»).

За 2000 – 2017 гг. объем производства промышленной продукции в Дангаринском районе увеличился с 22,8 млн. сомони до 618,9 млн. сомони или в 27,1 раза. С 1998 года началось производство новых для этого района следующих видов промышленной продукции: хлопка-волокно, алкогольные и безалкогольные напитки, хлопковое масло, пряжа хлопковая, моющее средство, строительные кирпичи, пищевая соль, пластиковые двери и окна, т.е. налицо процесс диверсификации промышленности района. С завершением строительства и вводом Текстильного комплекса АО «Чунтай-Дангара Син Силу текстиль» и нефтеперерабатывающего предприятия «ТК Ойл» в полную мощность, Дангаринский район, несомненно, превратится в «точку роста» промышленного комплекса Хатлонского региона.

С точки зрения изменения структуры промышленного комплекса регионов, приводящего к расширению наименований производимой продукции, возобновление деятельности приостановленных и бездействующих предприятий также можно приравнивать к процессам осуществления диверсификации промышленности, несмотря на то, что в этом случае будет произведена не новая продукция.

Проблема возобновления деятельности приостановленных и бездействующих предприятий, как показывает опыт, можно решить путем создания на их базе совместных предприятий с привлечением иностранных инвестиций. В этом нас убеждает опыт возобновления деятельности АООТ «Точик-Азот» - одного из крупнейших промышленных предприятий Хатлонской области, введенного в эксплуатацию еще в 1967 г. Реальный годовой его потенциал в 1983 году был 123 тыс. тонна аммиака и 192,0 тыс. тонна карбамида. До 1992 года продукция предприятия реализовывалась в республики Центральной Азии и Афганистан. Численность работников в 1990 году составила 1500 человек. С развалом Советского Союза из предприятия уволилось 650 высококвалифицированных работников, и в 1993 – 2000 гг. предприятие работало на 10-20% имеющей мощностью.

Решением Правительства Республики Таджикистан за №569 от 18.12.2001 года оно было преобразовано в совместное предприятие «Точик- Азот». Начиная с 2002 года, возобновилась работа предприятия, и в том же году было произведено 264763 тонн карбамида, а в 2003г оно достигало до 41928 тонн.

Начиная с января 2011 года, предприятие полностью приостановило свою деятельность из-за отсутствия газа – основного исходного сырья для производства минеральных удобрений. Приостановка деятельности АООТ «Точик-Азот» отрицательно сказалось на развитии сельского хозяйства области и страны. В целях возобновления деятельности предприятия областное руководство и Правительство Республики Таджикистан налаживали сотрудничество с китайской компанией «Чжун Янг». В результате был принят в 2016 году инвестиционный проект по реконструкции завода, рассчитанный на 4 года с объемом инвестиций на сумму 300 млн. долл. США с равными долями со стороны Правительства РТ и китайской компании «Чжун Янг». Проект должен осуществляться в два этапа. Первый этап охватывает 1,5 года (2017-2018гг.), и предусматривает создание мощностей для производства 120 тыс. тонн аммиака и 200 тыс. тонн карбамида в год. Второй этап проекта осуществляется в течение 3 лет и после его завершения предприятие может производить 300 тыс. тонн аммиака и 500 тыс. тонна карбамида в год.

По заключенному соглашению компания «Чжун Янг» обязалась вкладывать на возобновление работы совместного предприятия «Точик - Азот» 150 млн. долл. США

и провести техническую его реконструкцию, предусматривающую использование угля в качестве основного исходного сырья и внедрения в производство современных технологий. После реконструкции и технического перевооружения годовая производственная мощность «Точик - Азот» будет доведена до 300 тыс. тонн аммиака и 500 тыс. тонн карбамида в год, что не только достаточно для удовлетворения потребности области и республики в минеральных удобрениях, но и появится возможность их экспортировать в соседние страны.

В настоящее время в республику ежегодно импортируется 160 тыс. тонн азотного удобрения общей стоимостью свыше 50 млн. долл. США. Следовательно, данный инвестиционный проект направлен на импортозамещение и одновременно является экспортоориентированным.

18 ноября 2016 года, во время встречи Основателя мира и национального согласия, Лидера нации, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона с коллективом завода, начата реализация инвестиционного проекта по реконструкции завода «Точик - Азот». Сейчас проект находится на стадии реализации и в начале 2019 года предприятие должно приступить к производству продукции. После полного ввода предприятия (2022г.), численность производственно-промышленного его персонала увеличится с 140 до 2800 чел.[4].

Следует отметить, что приток иностранных инвестиций в регион все еще не достаточен, ибо многие инвестиционные проекты из-за отсутствия источников финансирования остаются не реализованными либо переносятся с одной Программы развития области в другую, и тем самым затягивается их реализация.

Например, в «Программе социально-экономического развития Хатлонской области на период до 2015 года» было запланировано строительство двух алюминиевых заводов с мощностью 200 тыс. тонн в год с проектной стоимостью 600 млн. долл. США, организация текстильного, прядильного и швейного производства в районе Дж. Балхи, реконструкция производства в АООТ «Ресанда» в г. Курган-Тюбе, восстановление производственных мощностей в АООТ «Трансформатор» в г. Курган-Тюбе, которые были перенесены в «Программу социально-экономического развития Хатлонской области на 2016 - 2020 гг.» из-за отсутствия источников финансирования.

Анализ хода выполнения «Программы социально-экономического развития Хатлонской области на 2016 - 2020 гг.» также показывает, что значительное количество предприятий, строительство которых предусмотрено Программой, находится под вопросом из-за отсутствия источников финансирования. В частности, организация текстильного, прядильного и швейного производства в районе Дж. Балхи, строительство предприятия по переработке кожи и производству обуви в Дангаринском районе, реконструкция и техническое перевооружение полиграфического комбината в г. Курган-Тюбе, реконструкция производства в АООТ «Ресанда» в г. Курган-Тюбе, восстановление производственных мощностей винзаводов в Хуросонском и Вахшском районах, строительство полиграфического комбината в Дангаринском районе и др.

В решении проблем финансирования развития экономики Хатлонской области Правительство Республики Таджикистан оказывает всемерную поддержку путем долевого участия в реализации инвестиционных проектов и выделением средства из государственного бюджета в форме субвенций. За 25 лет государственной независимости, за счет всех источников финансирования было направлено на развитие экономики Хатлона 25 млрд. сомони. За 2016-2020 гг. на развитие экономики Хатлона запланировано выделить 9 млрд. сомони только за счет

государственного бюджета и привлекать 1,7 млрд. долл. США иностранных инвестиций на реализации инвестиционных проектов, реализуемых в регионе[2].

Главным источником финансирования инвестиционных проектов по развитию промышленности региона и углублению её диверсификации в современных условиях, как видно из данных табл. 2, выступают иностранные инвестиции, ибо на долю последних приходится более 90% от общего объема финансирования инвестиционных проектов в промышленности. Это говорит о том, что развитие промышленности региона и её дальнейшая диверсификация на обозримую перспективу, из-за ограниченности внутренних инвестиций, во многом определяется притоком иностранных инвестиций.

Таблица 2.

Финансирование реализации «Программы социально-экономического развития Хатлонской области на 2016-2020 гг.»

Источники финансирования	Общий объем финансирования		В том числе на развитие промышленности		Удельный вес промышленности в общем объеме финансирования в %
	тыс. сомони	в % к итогу	тыс. сомони	в % к итогу	
Республиканский бюджет	718233,2	6,6	4050	0,02	0,6
Местный бюджет	578 140	5,3	-	-	-
Собственные средства предприятий	375 472	3,4	197800	7,42	52,7
Внутренние и иностранные инвестиции	9 245 558	84,4	2451166	91,21	26,5
Банковский кредит	34400	0,3	34400	1,35	100,0
Итого	10 951 804	100,0	2687416	100,0	24,5

Источник: Программа социально-экономического развития Хатлонской области на 2016-2020 гг.- Курган-Тюбе, 2015. – С.20.

Поэтому в привлечение прямых иностранных инвестиций в объекты, имеющие региональное и местное значения, нежели Госкомитет по инвестициям, большую роль должны сыграть местные исполнительные органы государственной власти, сами предприятия и заинтересованные предприниматели.

Здесь, прежде всего, необходимо разработать региональный бренд, который будучи одной из важных составляющих рыночной экономики, должен способствовать узнаваемости не только производимых в области товаров, но и местности, ее производства, потенциала. Необходимость разработки регионального бренда можно определить как одну из мер для создания позитивного имиджа, продвижения региона на внешние рынки, усиления его производственных и экспортных возможностей, что напрямую способствовало бы развитию экспорта и привлечению инвестиций, а также повышения конкурентоспособности и привлекательности региона.

Другим институциональным фактором, способствующим привлечению как иностранных, так и отечественных инвестиций в реализации инвестиционных проектов является создание Регионального центра по поддержке реализации инвестиционных проектов. Основными задачами Центра должны быть:

- научно-методическая помощь субъектам предпринимательства в разработке инвестиционных проектов;

- оценка технико-экономической обоснованности инвестиционных проектов и инвестиционной их привлекательности;
- реклама инвестиционных проектов и поиск потенциальных зарубежных и отечественных инвесторов;
- налаживание контактов между региональными властями, заинтересованными предпринимателями по реализации инвестиционных проектов и потенциальными инвесторами.

Опыт последних лет показывает, что при разработке инвестиционных проектов по строительству новых промышленных предприятий или новых производств наряду с другими факторами следует учесть требования внутреннего и международного рынков на их продукцию и обеспечение их конкурентоспособности. В противном случае введенные в строй новые предприятия из-за отсутствия рынка сбыта будут приостанавливать свою деятельность, как это сегодня происходит со многими предприятиями страны. В 2018 году по этой причине ряд промышленных предприятий, в частности АОЗТ “Олим Текстайл”, АООТ “Вализода Мастчох”, АООТ “Самар”, АООТ “Бофандаи Норак” вообще не функционировали[3].

Таким образом, в развитие и диверсификацию экономики регионов, особенно их промышленности, в условиях ограниченности внутренних финансовых ресурсов, неоценимую роль сыграет привлечение прямых иностранных инвестиций путем повышения инвестиционной их привлекательности и создания благоприятного инвестиционного климата.

Литература

1. Послание Президента Республики Таджикистан “Об основных направлениях внутренней и внешней политики Республики Таджикистан” 26 декабря 2018 года. - Душанбе, 2018.- 47 с.
2. Выступление Президента Республики Таджикистан, Лидера нации, уважаемого Эмомали Рахмона на встрече с руководителями и населением Хатлонской области. // Садои мардум, от 30.08.2016г., №112-113 (3592-359).
3. Выступление Лидера нации, Президента Республики Таджикистан на расширенном заседании Правительства Республики Таджикистан от 21 января 2019 года. // Минбари халк, от 23 января 2019 года, №4 (1193). – С.2.
4. Выступление Основателя мира и национального согласия, Лидера нации, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона на встрече с коллективом завода «Тоҷик - Азот». // Чумхурият, от 18 ноября 2016 года, № 229(23051).
5. Дуженко Т. И. Диверсификация экономики региона на основе развития социальной инфраструктуры.- Диссертация на соиск. уч. степ. к. э. н., по спец. 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством(региональная экономика)./ Т. И. Дуженко. – М., 2015. - С.20-25.
6. Михеева Н.Н. Структурные факторы региональной динамики: измерение и оценка. / Н.Н. Михеева.// Пространственная экономика, 2013. - №1.- С. 11—32.
7. Ускова Т.В. Диверсификация экономики региона -важнейшее условие повышения ее конкурентоспособности. / Т.В.Ускова, С.С.Копасова. [*электронный ресурс*]. URL: http://journal.vscs.ac.ru/php/jou/40/art40_03.php. (дата обращения: 11.10.2018 г.)
8. Кофанов А.А. Диверсификация региональной экономики как доминирующая стратегия структурного развития в условиях глобализации экономических отношений. Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. д. э.н., спец. 08.00.05 - Экономика и управление народным хозяйством: региональная экономика. / А.А. Кофанов. - Краснодар, 2011. 40 с.
9. Солдак Ю.М. Диверсификация промышленного комплекса региона на базе интегрированных производственных систем / Ю.М.Солдак, О.А. Ларионова //Экономика: вчера, сегодня, завтра. 5-6'2012.- С.115-120.
- 10.Программа социально – экономического развития Хатлонской области на 2016 – 2020 годы.- Курган-Тюбе,2015. – 97 с.
- 11.Солдаткин В.А. Развитие диверсификационной деятельности предприятий аграрной сферы экономики.- Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. к.э.н. по спец. 08.00.05 – экономика и управление народным хозяйством. / В.А. Солдаткин - Санкт-Петербург, 2009. – 24 с..

12. Статистический ежегодник Хатлонской области 2018. Статистический сборник. - Курган-Тюбе: Главное управление Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан в Хатлонской области, 2018. – 177 с.
13. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2018. – 484 с.
14. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. Душанбе, 2016.- 88 с.
15. Турганова Л. В. Диверсификация экономики как инструмент устойчивого развития региона (на примере Липецкой области). Спец.: 08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством (региональная экономика)». Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. к. э. н. / Л. В. Турганова. - Москва, 2011.-25 с.
-

УДК 336.1

РУШДИ НИЗОМИ МОЛИЯВИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ ҶАҶОНИШАВӢ ВА БУҲРОНИ ИҚТИСОДИЁТИ ҶАҶОНИ

Давлатов Хуриед Маҳмадуллоев – н.и.у., дотсент, мудири кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: (+992) 919276776

Одинаев Эраҷ - докторанти кафедраи молияи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: (+992) 909707047

Дар мақола зарурат ва аҳамияти омӯзиши масъалаҳои илмию назариявӣ ва амалии такмили низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодиёт асоснок карда шуда, таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ ва буҳронҳои молиявӣ ба рушди умумиҷаҳонӣ ба иқтисодиёти миллӣ мавриди тадқиқот қарор гирифтааст.

Қайд карда мешавад, ки ҷаҳонишавии иқтисодиёт на танҳо вобастагии рушди иқтисодиёти миллӣ ва низоми молияи мамлакатро аз омилҳои берунӣ пӯрзур мекунад. Вай, аз тарафи дигар, барои рушди иқтисодиёти миллӣ ва низоми молияи мамлакат мусоидат мекунад, зеро рушди муносибатҳои байналмилалӣ ҷумҳурӣ ва воридишавии он ба хоҷагии ҷаҳонӣ имконият медиҳад, ки мо беиштар аз сармоягузориҳои хориҷӣ, грантҳо ва қарзҳои байналхалқӣ истифода барем ва, дар ин замина, мушкилоти маҳдудияти захираҳои молиявиро ҳал намоем.

Вале ҳангоми гузариши ёфтани муносибатҳои байналмилалӣ молиявӣ, дар марҳилаи аввал, муносибатҳои молиявӣ рушд меёбанд, аммо дар мавриди ба вуқӯъ пайвастан, яъне пайдоиши буҳрони молиявӣ иқтисодӣ дар тамоми мамлакатҳо яқумин шуда, низоми молиявӣ хисорот мебинад, зеро рушди муносибатҳои молиявӣ ба рушди муносибатҳои байналмилалӣ ҷаҳонишавӣ алоқамандии зич дорад.

Дар мақола таъсири буҳронҳои умумиҷаҳонӣ молиявӣ солҳои 2008-2009 ва 2015-2016 ба иқтисодиёти миллӣ ва низоми молиявии мамлакат, инчунин, чорабиниҳои андешидаи Ҳукумати ҚТ оид ба беиғирии он ҳамаҷониба таҳлил карда, муаллиф ба хулосае меояд, ки таъсири манфии омилҳои берунаи иқтисодиро ба иқтисодиёти миллӣ ва низоми миллӣ-молиявӣ беиғӯӣ ва беиғирий намудан зарур аст.

Калидвожаҳо: ҷаҳонишавӣ, буҳрони молиявӣ иқтисодӣ, иқтисодиёти миллӣ, иқтисодиёти ҷаҳон, омилҳои берунаи иқтисодӣ, сармоягузориҳои хориҷӣ, муносибатҳои байналмилалӣ молиявӣ, қарзи берунаи давлатӣ, муҳоҷирони меҳнатӣ, буҷети давлатӣ, савдои хориҷӣ.

РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И КРИЗИСА МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Давлатов Хуришед Махмадуллоевич – к.э.н, доцент, заведующий кафедрой финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14, Тел.: (+992) 919276776

Одинаев Эрадж - докторант кафедры финансов Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14, Тел.: (+992) 909707047

В статье обосновываются необходимость и научно-практическое значение исследования проблем и путей совершенствования финансовой системы Республики Таджикистан в условиях глобализации и кризиса мировой экономики, и подвергается скрупулезному анализу влияний глобализации и кризиса мировой экономики на функционирование национальной экономики и финансовой системы страны. Подчеркивается, что глобализационные процессы, с одной стороны, усиливают зависимость национальной экономики от внешних факторов, а с другой стороны, предоставляют ей широкие возможности в привлечение иностранных инвестиций и заёмных средств, в виде грантов и международных кредитов, а также развитие внешней торговли и международной трудовой миграции. Поэтому любая страна стремится к максимальному использованию выгод процессов глобализации в решении проблемы ограниченности внутренних финансовых ресурсов и расширения своего экспортного потенциала.

В статье также исследуется отрицательное влияние мирового финансово-экономического кризиса 2008 – 2009 и 2015 - 2016 годов на развитие национальной экономики и финансовой системы Республики Таджикистан и предпринятых Правительством страны мер по его отворачиванию.

В заключительной части статьи автор приходит к выводу о том, что необходимо прогнозирование и принятие превентивных мер по отворачиванию негативных последствий глобализации и кризиса мировой экономики на развитие национальной экономики и финансовой системы страны.

В условиях углубления глобализационных процессов и неопределенности в развитии мировой экономики, по его мнению, необходимо предпринять меры по уменьшению влияний возможных рисков на развитие национальной экономики и повышению её конкурентоспособности.

Ключевые слова: *глобализация, финансово-экономический кризис, национальная экономика, мировая экономика, внешнеэкономические факторы, иностранные инвестиции, международные финансовые отношения, государственный внешний кредит, трудовая миграция, государственный бюджет, внешняя торговля.*

DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION AND THE WORLD ECONOMIC CRISIS

Davlatov Khurshed Makhmadulloevich - Ph.D., associate professor, head of the finance department of the Tajik State Financial and Economic University. Address 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14, Phone: (+992) 919276776

Odinaev Eradj - a doctoral candidate of the Department of Finance of the Tajik State Financial and Economic University. Address 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14, Phone: (+992) 909707047

The article substantiates the necessity and scientific and practical importance of researching problems and ways to improve the financial system of the Republic of Tajikistan in the context of globalization and the crisis of the world economy, and subjected to a rigorous analysis of the effects of globalization and the crisis of the world economy on the functioning of the national economy and financial system of the country. It is emphasized that globalization processes, on the one hand,

increase the dependence of the national economy on external factors, and on the other hand, provide it with ample opportunities to attract foreign investment and borrowed funds in the form of grants and international loans, as well as the development of foreign trade and international labor migration. Therefore, any country strives to maximize the benefits of globalization processes in solving the problem of limited domestic financial resources and expanding its export potential.

The article also examines the negative impact of the global financial and economic crisis of 2008–2009 and 2015–2016 on the development of the national economy and financial system of the Republic of Tajikistan and the measures taken by the Government of the country to repel it.

In the final part of the article the author comes to the conclusion that it is necessary to forecast and take preventive measures to avert the negative effects of globalization and the crisis of the world economy on the development of the national economy and the financial system of the country.

In the conditions of deepening globalization processes and uncertainty in the development of the world economy, in his opinion, it is necessary to take measures to reduce the influence of possible risks on the development of the national economy and increase its competitiveness.

Key words: globalization, financial and economic crisis, national economy, world economy, external economic factors, foreign investments, international financial relations, state external credit, labor migration, state budget, foreign trade.

Имрӯз дар ҷумҳурии дар доираи ислоҳоти молиявӣ ва таҷдиди сохтори идоракунии давлатӣ ҳуҷҷатҳои муҳим, аз қабili Стратегияи баланд бардоштани некуаҳволии халқ, Стратегияи идоракунии молияи давлатӣ, Стратегияи идоракунии қарзи давлатӣ, Стратегияи рушди бозори коғазҳои қиматнок ва дигарҳо қабул гардидаанд, ки мутобиқи ин ҳуҷҷатҳои стратегӣ идоракунии молияи давлатӣ дар давраи миёнамуҳлат ва дарозмуҳлат ба кулӣ тағйир ёфта, дар шакли нави тараққиёт татбиқ карда шуда, сиёсати муносири молиявӣ бо назардошти таъсири равандҳои ҷаҳонишавии иқтисодиёт ба иқтисодиёти миллӣ таҳия ва ба амал бароварда мешавад. Зеро рушди иқтисодиёти миллӣ бештар аз омилҳои берунаи иқтисодӣ ва конъюнктураи бозори ҷаҳонӣ вобаста мебошад.

Аз ин лиҳоз, омӯзиши масъалаҳои илмӣ назариявӣ ва амалии тақмили низоми молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодиёт аҳамияти муҳим касб менамояд.

Молияи давлатӣ ҳамчун унсурҳои низомии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб рафта, моҳияти он дар Қонуни ҚТ «Дар бораи молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 28 июни соли 2011, №723 ба таври зайл маънидод карда шудааст (моддаи 2): «молияи давлатӣ – маҷмӯи муносибатҳои пули вобаста ба ташаккул, тақсим ва истифодаи фондҳои ҷамъшудаи воситаҳои пулӣ ва дигар захираҳои молиявӣ тавассути буҷети ҷумҳуриявӣ, буҷетҳои маҳаллӣ ва фондҳои мақсадноки давлатӣ, ки аз ҷониби мақомоти ҳокимият ва идоракунии давлатӣ, мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот барои иҷрои вазифаҳои ба зиммаи онҳо воғузоргардида истифода бурда мешаванд» [3].

Молияи давлатӣ ё худ молияи мутамарказ аз низоми буҷетӣ, қарзи давлатӣ ва фондҳои мақсадноки давлатӣ иборат буда, ҳар яке аз онҳо вазифаҳои муайянеро иҷро менамоянд.

Дар раванди ҷаҳонишавӣ ва суръат гирифтани бухрони ҷаҳонӣ яке аз самтҳои асосии сиёсати иқтисодии мамлакат ин самаранокии идоракунии молияи давлатӣ мебошад, ки дар ин замина, пеш гирифтани сиёсати дарҳои боз чихати густариши ҳамкориҳои иқтисодӣ молиявии дучониба ва бисёрҷониба бо давлатҳои пешрафтаи ҷаҳон ва истифодаи технологияи пешқадам дар пешбурди муносибатҳои молиявӣ ҳамчун механизми ҷаҳонишавӣ мубрамиати хос пайдо мекунад.

Бояд зикр намуд, ки ҷаҳонишавӣ дар пешрафти низоми молиявӣ сахми назаррасро бозид, таъмини рушди устувори низоми молиявӣ чӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ ё минтақавӣ ва чӣ дар доираи як давлат бидуни ҳамгироии молиявӣ иқтисодӣ ғайриимкон мебошад.

Агар ба таърихи низоми молиявӣ назар намоем, шохиди он мегардем, ки рушди низоми молиявӣ дар давраи то ҷаҳонишавӣ дар сатҳи хеле паст қарор дошт.

Воридшавии сармоя, таҷҳизоти замонавӣ, муносибатҳои дучонибаю бисёрҷониба, тарз ва усули пешбурди ин ё он соҳа аз равандҳои ҷаҳонишавӣ вобаста мебошанд.

Дар маҷмӯъ, рушди иҷтимоӣ иқтисодии давлатҳои ҷаҳон аз рушди низоми молиявӣ вобастагии калон дошта, ҳар як давлат кӯшиш ба ҳарч медихад, ки аз равандҳои муосири ҷаҳонишавӣ васеъ истифода бурда, рушди иқтисодиётро таъмин намояд.

Баъди ба даст овардани истиқлолият, Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вазъи хеле ногувор, яъне ҷанги шаҳрвандӣ дучор шуд, ки ба тамоми соҳаҳои иқтисодиёти миллии хисороти ҷиддӣ расонид. Ин давраро давраи бухрони сиёсӣ низ ном мебаранд, ки давраи таназзули рушди иҷтимоӣ иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, Тоҷикистон аз ҷаҳонишавӣ муносибатҳои иқтисодӣ молиявӣ бо кишварҳои ҷаҳонӣ воқиф набуд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон қадамҳои нахустини худро дар самти пайваستшавӣ ба равандҳои ҷаҳонишавӣ гузошт, ки ин барои баромадан аз вазъи ногувори бухрони сиёсӣ иқтисодӣ заминаи мусоид фароҳам овард. Ҳукумати ҷумҳурӣ минбаъд низ кӯшиш ба ҳарч дод, ки Тоҷикистон дар арсаи ҷаҳонӣ мавқею мароми хоса дошта, боварии созмонҳои байналмилалӣ ба сиёсати кишвар, ки яке аз омилҳои муҳими ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ мебошад, зиёд намояд. Дар ин замина, муносибатҳои судманди Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ташкилотҳои бонуфузи байналмилалӣ аз қабилҳои Ҳазинаи байналмилалӣ асбоб, Бонки ҷаҳонӣ, Бонки Аврупои Таҷдиду Инкишоф, Бонки Осиёи Рушд ва бонкҳои бузурги хориҷӣ оғоз гардид.

Бояд қайд кард, ки ҷаҳонишавӣ иқтисодиётро на танҳо вобастагии рушди иқтисодиёти миллии ва низоми молияи мамлакатро аз омилҳои берунӣ пӯрзур мекунад. Вай, аз тарафи дигар, барои рушди иқтисодиёти миллии ва низоми молияи мамлакат мусоидат мекунад, зеро рушди муносибатҳои байналмилалӣ ҷумҳурӣ ва воридшавии он ба хоҷагии ҷаҳонӣ имконият медиҳад, ки мо бештар аз сармоягузориҳои хориҷӣ, грантҳо ва қарзҳои байналхалқӣ истифода барем ва, дар ин замина, мушкилоти маҳдудияти захираҳои молиявиро ҳал намоем.

Дар пешрафти муносибатҳои молиявӣ якҷанд самт мавқеи назаррасдоранд, аз қабилҳои вазъи муътадили сиёсӣ, макроиқтисодӣ, фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, ҷалби сармояи хориҷӣ, пайвастшавӣ бо равандҳои ҷаҳонишавӣ, вазъи низоми бонкӣ, шумораи соҳибкорони фаъолияткунанда, ки заминаи мегуздоранд ба ташаккули бучети давлатӣ рушди устувори иқтисодиёт.

Ҳангоми густариш ёфтани муносибатҳои байналмилалӣ молиявӣ, дар марҳилаи аввал муносибатҳои молиявӣ рушд меёбанд, аммо дар мавриди ба вуқӯъ пайвастан, яъне пайдоиши бухрони молиявӣ иқтисодӣ дар тамоми мамлакатҳо, яқумин шуда, низоми молиявӣ хисорот мебинад, зеро рушди муносибатҳои молиявӣ ба рушди муносибатҳои байналмилалӣ ҷаҳонишавӣ алоқамандии зич дорад (ҷадвали 1).

Чадвали 1.

Нишондиҳандаҳои асосии рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2000 – 2017

(млн. сомонӣ)

	2000	2008	2009	2014	2015	2016	2017	с. 2016 нисбат ба с.2000 маротиб
Маҳсулоти умумии дохили (МУД) бо нархҳои амалии мутобиқи солҳо	1786,8	17706,9	20628,5	45606,6	48408,7	54479,1	61093,6	34,2
Ҳаҷми бучети давлатӣ, аз он ҷумла:	251,7	5231,4	5951,8	14427,4	16586,4	18483,8	23307,3	92,6
Даромадҳои андозӣ	233,5	3298,2	4187,5	10275,4	11329,1	12150,1	13296,1	56,9
Истехсоли маҳсулоти умумии дохила дар баҳши молия	17,8	517,4	682,5	1246,4	1617,7	1745,8	1520,6	85,4
Маблағгузориҳои қарзии банкҳо	59,8	4608,2	5453,4	3905,8	4186,2	3810,3	3537,5	59,2
Қарзҳои хурд	-----	1080,3	1073,8	5526,1	4 367,6	3 610,2	3330,1	3,1
Пасандозҳои аҳоли дар банкҳо	2,4	724,3	1105,2	4062,9	5111,6	5276,9	4344,4	1810,2
Даромадҳои ташкилотҳои сугурта	0,8	81,2	70,6	138,3	154,3	131,3	178,0	222,5
Ҷалби сармояҳои хориҷӣ, млн. долл.	28,8	989,3	383,1	909,3	977,8	842,7	1100,4	38,2
Қарзи берунаи давлатӣ млн. долл.	1027,1	1371,4	1691,3	2082,2	2192,6	2254,9	2274,1	2,2
Гардиши савдои хориҷӣ – ҳамагӣ млн. долл.	1459,3	4681,3	3579,9	5274,7	4325,5	3929,9	3972,9	2,7
Аз ҷумла: Содирот	784,3	1408,7	1010,3	977,3	890,6	898,7	1198,0	1,53
Воридот	675,0	3272,6	2569,6	4297,4	3434,9	3031,2	2774,9	4,1

Манбаъ: Тоҷикистон: 20 соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмӯаи оморӣ. – Душанбе, 2011. С.357, 561; Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2018. С.194-228; 410-467; Тавозуни пардохт ва қарзи берунаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2015. – Душанбе, 2016. С. 23; Bulletin_12_221_2013. С. 65.; <https://www.google.ru/url?sa=t&ret=j&q=&esrc=s&source>.

Чӣ тавре аз чадвали 1 мушоҳида карда мешавад, дар солҳои 2000 – 2008 болоравии нишондиҳандаҳои асосии рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба назар мерасад. Дар натиҷаи истифодабарии имкониятҳои ҷаҳонишавӣ дар солҳои 2000 – 2008 ҳаҷми ҷалби сармояҳои хориҷӣ ба иқтисодиёти ҷумҳурӣ аз 28,8 млн.долл.ИМА то 989,3 млн.долл.ИМА афзуд. Дар ин давра ҳаҷми гардиши

савдои хориҷӣ аз 1459,3 млн. долл. то 4681,3 млн. долл. Расид, яъне 3,2 маротиб афзудааст. Қарзи берунаи давлатӣ бошад, дар солҳои 2000 – 2008 аз 1027,1 млн. долл. то 1371,4 млн. долл. афзоиш ёфтааст. Маблағҳои интиқоли муҳоҷирати меҳнатӣ дар соли 2008 ба 2544 млн.доллар расида, 49,2%-и МУД-ро ташкил дод [11].

.Омилҳои берунаи иқтисодӣ, ки ба равандҳои ҷаҳонишавӣ алоқаманд мебошанд, дар солҳои 2000 – 2008 барои ҳалли муаммои маҳдудияти захираҳои молиявӣ мусоидат намуда, ба афзоиши нишондиҳандаҳои макроиқтисодии рушди иқтисодиёти миллий таъсири мусбӣ расонидааст.

Вале дар охири соли 2008 ва аввали соли 2009 тамоми соҳаҳои иқтисодиёти давлатҳои ҷаҳонро бӯҳрони молиявӣ фаро гирифт. Дар охири соли 2008 аввалин нишондиҳандаҳои бӯҳрони молиявӣ дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон аён гардиданд. Суръати афзоиши интиқоли пулӣ паст гардид, бонкҳои тижоратӣ бо сабаби кам гардидани пасандозҳову воситаҳои ғаёл дар асари хориҷӣ бо мушкилоти ба пардохтпазирӣ алоқаманд рӯ ба рӯ шуданд.

Дар аввали соли 2009 нишондиҳандаҳои бӯҳрони молиявӣ ба иқтисодиёти ҷумҳурӣ боз ҳам аёнтар гардида, дар давоми моҳҳои январ-сентябр қурби асари миллий (сомонӣ) 28 фоиз коҳиш ёфта, воридоти пулӣ нисбати январи соли 2008 ба миқдори 25,0 фоиз кам гардид [11].

Бо мақсади паст намудани шиддатнокии бӯҳрони макроиқтисодӣ ва, дар ин замина, таъмин намудани даромади буҷети давлатӣ дастгирии молиявии давлатӣ ва ҳавасмандкунии соҳибқории хурду миёна ва роҳ надодан ба коҳиш ёфтани ҳолати молиявии қорхонаҳои саноатӣ ва дигар соҳаҳои иқтисодиёт Вазорати молия Барномаи қорабиниҳои сиёсати буҷавиро қабул намуд, ки он ба масъалаҳои зерин равона гардида буд:

- танзими тавозуни буҷетӣ, ки ба табдили буҷети банақшагирифташудаи соли 2009 ба буҷети идоракунии бӯҳрон нигаронида шудааст;

- ҳамоҳангсозии сиёсати буҷетӣ ва қорабиниҳои дигар, ки бо идоракунии макроиқтисодӣ алоқаманданд;

- таъмини низоми ҳифзи иҷтимоӣ барои табақаҳои камбизоати аҳоли ва ҳифзи хароҷоти иҷтимоӣ, инчунин, моддаҳои афзалиятноки соҳаҳои иқтисодиёт.

Бояд қайд намуд, ки дар доираи Барномаи мазкур барои дастгирии буҷет аз ташкилотҳои байналмилалӣ молиявӣ зиёда аз 300 млн. сомонӣ маблағҳои бебозгашт (грант) қалб карда шуданд, ки онҳо барои дастгирии соҳаҳои иҷтимоӣ ва рушди воқеии иқтисодиёти ҷумҳурӣ равона гардидаанд.

Дар қоробари ин, бо мақсади такмил додани сиёсати андозу буҷет, дастгирии молиявии давлатӣ ва ҳавасмандкунии соҳибқории хурду миёна қорҳои як қатор санадҳои меъёрию ҳуқуқии муҳим таҳия ва аз қониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардиданд. Аз қумла, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Оид ба ворид намудани тағйирот ба Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 15 майи соли 2009, ки мутобиқи он меъёри андоз аз қоида аз 25 то 15 фоиз ва меъёри андоз аз арзиши иловашуда барои ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт аз 20 то 18 фоиз кам карда шуд. Барои андозсупорандагоне, ки тибқи низоми содакардашуда ғаёлият меқунанд, ҳадди ниҳии даромад аз 600 ба 800 ҳазор сомонӣ расонида шуд.

Инчунин, барои дастгирии низоми бонкӣ аз буҷети давлатӣ барои қарздиҳӣ ба соҳаҳои иқтисодиёт маблағҳо қудо гардиданд, ки онҳо зиёда аз 10 фоиз Маҷмӯи маҳсулоти доҳилиро ташкил доданд.

Дар ин давра, новобаста аз мушкилоти молиявӣ ва рӯй додани бӯҳрони молиявии ҷаҳонӣ, дар доираи қорабиниҳои андешидашуда нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ бо афзоиш таъмин гардида, тамоми уҳдадорҳои давлатӣ қурра иҷро гардиданд. Натиҷаҳои қамъбасти рушди иқтисодиву иҷтимоии мамлакат

нишон дод, ки дар соли 2009 ҳаҷми Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД) 20,6 млрд. сомониро ташкил дода, афзоиши воқеии он ба 3,9 Ҷоиз баробар гардид, ки ин нисбат ба соли 2008-ум 3,0 млрд. сомонӣ ё 17,1 Ҷоиз зиёд мебошад.

Иҷроиши буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2009 нисбат ба соли 2008 740, 8 млн. сомонӣ зиёд таъмин карда шуд. Қурби асъори миллий дар соли 2009 дар сатҳи муътадил нигоҳ дошта шуда, таваррум 5 Ҷоизро ташкил намуд, ки нисбат ба соли 2008-ум паст гардид.

Дар солҳои 2008-2014 дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйироти куллии миқдорию сифатӣ ба амал омад. Пеш аз ҳама, Маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ дар ин давра, новобаста аз бухронҳои умумичаҳонӣ, 2,5 маротиба ва вобаста ба он ҳаҷми пул низ 2,9 маротиба афзудааст. Сатҳи таваррум дар ин давра аз 20,4% то 6,1% коҳиш ёфта, ба болоравии қобилияти харидкунии пули миллий мусоидат намудааст. Бояд қайд кард, ки дар ҷумҳурӣ сатҳи таваррум дар солҳои 2008-2014 устувор буда, сатҳи солонаи он ҳудуди 5-6%-ро ташкил дод, ки ин ба талаботи иқтисоди бозорӣ мувофиқ мебошад [5].

Вале таъсири мавҷи дуҷоми бухрони умумичаҳонии молиявӣ ба иқтисодиёти миллий дар солҳои 2014-2015 вазъиятро душвор намуда, ба болоравии сатҳи таваррум ва поёнравии қурби сомонӣ оварда расонид. Бояд хотиррасон кард, ки таваррум дар ҳолати дигар беқурбшавии пули миллий мебошад, яъне таваррум ва қурби пули миллий ба якдигар саҳт алоқаманданд.

Дар давраи бухрони молиявию иқтисодии ҷаҳонӣ ва таъсири манфии он ба соҳаҳои иқтисодиёти ҷумҳурӣ нишондиҳандаҳои Буҷети давлатӣ аз ҳама бештар осебпазир мегарданд ва дар ин ҳолатҳо Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон чораҳои таъхирнопазир ҷиҳати иҷрои саривақтӣ ва рӯйпӯш намудани камомати Буҷети давлатӣ ба воситаи ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ, грантҳо ва қарзҳо аз ташкилотҳои байналмилалӣ иқтисодию молиявӣ меандешад. Дар ин замина, дар солҳои 2000 - 2017 ҳаҷми даромади Буҷети давлатӣ 63,8 маротиба, ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ 38,2 маротиба, қарзи берунаи давлатӣ 2,2 маротиба ва ҳаҷми гардиши савдои хориҷӣ 2,7 маротиба зиёд гардидааст, ки онро дар ҷадвали 1 бармало мушоҳида метавон кард.

Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ҷаҳонишавӣ ба ҷалби сармояи хориҷиву рушди устуворию муносибатҳои молиявӣ ва иқтисодиёти миллий заминаи мусоид мегузорад.

Албатта, дар замони ҷаҳонишавӣ вобастагии иқтисодиёти миллий аз омилҳои берунӣ то як дараҷа боқӣ мемонад, вале сатҳи он набояд ба рушди иқтисодиёти мамлакат ва устуворию пули миллий таҳдид наояд.

Вале имрӯз вобастагии иқтисодиёти миллий аз омилҳои берунӣ дар сатҳи аз меъёр боло қарор дорад. Содироти молу хизматҳо нисбат ба воридоти онҳо 2,3 маротиба кам мебошад, ки чунин аҳволро дар таҷрибаи ҷаҳонӣ вохӯрдан амри маҳол аст. Ҳар як давлат кӯшиш харҷ менамояд, ки тавозуни савдои хориҷӣ мусбат бошад - ин кафолати устуворию иқтисодиёти миллий мебошад. Вале аз сабаби суст рушд ёфтани соҳаҳои воқеии иқтисодиёти миллий ва рақобатпазир набудани молҳои ватанӣ, инчунин, коҳиш ёфтани нархҳои ҷаҳонӣ ба молҳои содироти мо, имрӯз наметавонем бақияи мусбии савдои хориҷии мамлакатро таъмин намоем.

Бинобар ҳамин, дар Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20 январи соли 2016 бори аввал вазифаи бартараф намудани вобастагии иқтисодиёти миллий аз таъсири омилҳои берунӣ гузошта шуда, роҳҳои ҳалли он бо далелу рақамҳои дақиқ асоснок карда шудааст [1]. Пеш аз ҳама, суръати саноаткунонии мамлакат тезонида шавад, ки ба афзоиши қарқарди пурраи ашёи хом, зиёд шудани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти

рақобатпазири ватанӣ ва тақвияти иқтисодии содиротии кишвар мусоидат карда, барои бехтар гардидани тавозуни савдои хориҷӣ, ҳалли масъалаҳои шугли аҳоли ва васеъ намудани сарчашмаи дохилӣ даромади буҷети давлатӣ заминаи воқеӣ фароҳам меоварад.

Таҷрибаи бухронҳои умумичаҳонӣ солҳои 2008-2009 (мавҷи якум) ва 2015 – 2016 (мавҷи дуюм) нишон медиҳад, ки таъсири манфии омилҳои берунаи иқтисодиро ба иқтисодиёти миллӣ ва низоми миллии молиявӣ пешгӯӣ ва пешгирӣ намудан зарур аст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар тӯли 28 соли истиқлолият дигаргуниҳои кулӣ дар самти рушди муносибатҳои молиявӣ бо шарофати ҷаҳонишавӣ ба вуқӯъ пайвастанд, аз қабилӣ рушди истеҳсолоти ватанӣ, ташкили фазои мусоид барои рушди соҳибкорӣ хурду миёна ва мукамалгардонии механизми муваффақонаи рушди иқтисодиёт. Гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ ҷиҳати таъминоти молиявӣ, рушди муътадили иқтисодиёт ба воситаи пайвастанд бо равандҳои ҷаҳонишавӣ мусоидат намуд.

Бояд дар назар дошт, ки “авҷ гирифтани рақобат байни кишварҳои рӯ ба тараққӣ барои захираҳои молиявӣ дар шароити мавҷуд набудани низоми самаранокии ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ рақобатпазирӣ байналмилалӣ иқтисодиёти Тоҷикистонро заиф мекунад” [2, 29].

Бинобар ин, равандҳои муосири ҷаҳонишавӣ ва номуайяни дар иқтисодиёти ҷаҳон андешидани тадбирҳои судмандро ҷиҳати коҳиш додани таъсири хавфҳои эҳтимолӣ ба иқтисодиёти миллӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирӣ иқтисодиёт, пешбурди сиёсати мутавозини молиявӣ қарзӣ, истифодаи мақсаднок ва самараноки маблағҳои буҷетӣ ва ҷалбшуда, инчунин, худдорӣ намудан аз хароҷоти дуюмдараҷа, дарёфти манбаъҳои иловагӣ ҷиҳати рушди низоми молиявӣ ва иҷрои ухдадорӣ иҷтимоӣ ва байналмилалӣ давлатиро талаб менамояд.

Адабиёт:

1. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20 январи соли 2016.- Душанбе, 2016. – 46 с.
2. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. -Душанбе, 2016. – 88 с.
3. Маҷмӯи қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба молия ва буҷет. - Душанбе. -2012 – 402 с.
4. Тоҷикистон: 20 - соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмӯаи оморӣ. – Душанбе, 2011. – 832 с.
5. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2018. – 484 с.
6. Тавозуни пардохт ва қарзи берунаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2015 –Душанбе, 2016. – 178 с.
7. Бабаев А.А. Муҳочирати глобалии ҷаҳонӣ ва истифодаи самараноки он дар давлатҳои қабул ва интиқолдиҳанда. / А.А. Бабаев, Н.С. Сафарова, Ҳ.Ҳ. Норкулов, Ш.Р. Кабиров //Иқтисодиёти Тоҷикистон.- Душанбе: ИЭД АИ ҚТ. -2018.- № 4. - С.141-147.
8. Бегматов А.А. Масъалаҳои методологии илми молия ва инкишофи муносибатҳои молиявӣ дар шароити муосир. / А.А. Бегматов //Паёми молия ва иқтисод.- №2 (14). (мачаллаи илмӣ).- Душанбе: ДДМИТ, 2018. — С.19-27.

**МАВҚЕЪ ВА АҲАМИЯТИ ИМТИЁЗҲОИ АНДОЗӢ ДАР РУШДИ
ИҚТИСОДИЁТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Шералиев Эмомалӣ Нуралиевич – номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, декани факултети иқтисод ва бизнеси Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, тел.: (+992) 91814811, e-mail: Emomali68@mail.ru

Халифазода Саидахтам - унвонҷӯи кафедраи иқтисоди корхонаҳо ва соҳибкории Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, тел.: 985030327

Дар мақолаи мазкур мавқеъ ва аҳамияти имтиёзҳои андозӣ, ҷанбаҳои асосии масоили андозситонӣ дар шароити кунунӣ ва тақмилдиҳии механизми низоми андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дида баромада шудааст. Инчунин, самтҳои асосии тақмили низоми андозситонӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ бо мақсади таъкили сиёсати фискалии давлат, ганӣ гардонидани буҷет ва нақши он дар рушди фаъолияти соҳибкорӣ, бо назардошти пардохти андоз ва усулҳои ҳавасмандгардонии он дар минтақаҳои кишвар нишон дода шудааст. Ба гайр аз ин, омилҳои асосии садди роҳи ин раванд, ки бо назардошти манфиатҳои давлат ва андозсупорандагон, ки ҳамчун механизми махсуси баландбардории ҷалби сармоягузорӣ ба иқтисодиёти мамлакат хизмат мерасонад, дида баромада шудааст. Дар асоси фикрҳои дар боло овардашуда пешниҳодҳои ҷолиб оид ба мукамалгардонии механизми андозситонӣ ва дурнамои рушди низоми андоз дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст.

Калидвожаҳо: иқтисоди бозорӣ, низоми андоз, масоили рушд, андозситонӣ, гаронии андоз, сиёсати андоз, низоми молиявӣ, бюжетикунунӣ, соҳибкорӣ, ҳавасмандгардонии андозӣ, танзими андозӣ, масъулияти андозбандӣ.

**РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ НАЛОГОВЫХ ЛЬГОТ В РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ
РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН**

Шералиев Эмомали Нуралиевич – кандидат экономических наук, доцент, декан факультета экономики и бизнеса Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, город Душанбе, ул. Нахимова 64/14, тел.: (+992) 91814811, e-mail: Emomali68@mail.ru.

Халифазода Саидахтам – аспирант кафедры экономики предприятий и предпринимательства Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, город Душанбе, ул. Нахимова 64/14, тел.: 985030327

В статье рассматривается роль и значение налоговых льгот в условиях рыночной экономики, а также совершенствование механизмов налоговой системы в Республике Таджикистан. Выделены основные направления их развития с целью проведения фискальной политики государства, пополнения бюджета и развития предпринимательства, учитывающих особенности взимания и стимулирования налоговой политики в регионах республики. Рассматриваются основные факторы, позволяющие снять противоречие в интересах государства и налогоплательщиков, как важный механизм, повышающий инвестиционную привлекательность республики. Даются конкретные предложения для совершенствования системы налогообложения и перспективы развития налоговой системы в условиях рыночной экономики.

Ключевые слова: рыночная экономика, налоговая система, проблема развития, налогообложения, налоговая нагрузка, налоговая политика, финансовая система, бюджетирование, предпринимательство, налоговое стимулирование, налоговые регулирования, налоговая ответственность.

IMPROVEMENT OF THE SYSTEM OF TAXATION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Sheraliev Emomali Nuralievich, Ph.D., Associate Professor, Dean of the Faculty of Economics and Business State Financial and Economic University of Tajikistan. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov 64/14, tel.: (+992) 91814811, el. Email: Emomali68@mail.ru.

Khalifazoda Saidaktam - Postgraduate Student, Department of Economics of Enterprises and Enterprises of Tajikistan State Financial and Economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan. Dushanbe, st. Nakhimov 64/14, tel.: 985030327

The article discusses the main issues of taxation at different stages of the economic system, as well as improving the mechanisms of the tax system in the Republic of Tajikistan. The main directions of their development in a market economy with the aim of conducting fiscal policy of the state, budget replenishment and development of entrepreneurship, taking into account the features of levying and stimulating tax policy in the regions of the country.

The main factors that allow to remove the contradiction in the interests of the state and taxpayers as an important mechanism that increase the investment attractiveness of the republic are considered. Concrete proposals for improving the tax system and prospects for the development of the tax system in a market economy are given.

Keywords: market economy, tax system, development problem, taxation, tax burden, tax policy, financial system, budgeting, entrepreneurship, tax incentives, tax regulations, tax liability.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ низоми андозбандӣ яке аз фишангҳои асосии иқтисодиёти миллӣ ва танзими низоми молиявӣ ба ҳисоб меравад. Аз он ки то чӣ гуна низоми андозситонии корхонаю ташкилотҳо ва соҳибкорӣ дуруст ба роҳ монда шудааст, дар маҷмӯъ самаранокии иқтисодиёти кишвар вобастагии калон дорад. Сиёсати андоз дар якҷоягӣ бо низоми молиявӣ-бучетӣ ва пулию қарзӣ қисмати марказии сиёсати молиявии кишвар ба ҳисоб рафта, ҳадафҳои асосии давлат барои ҷалби қисми маҳсулоти ҷамъиятӣ барои эҳтиёҷоти кишвар, муттаҳидсозии воситаҳои пулӣ барои азнавтасимкунии маблағҳои бучетӣ бо мақсади пурзӯр намудани сохтори истехсолӣ, рушди иқтисодиёти минтақаҳо ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли равона карда шудааст.

Низоми андозситонӣ бо ташкил ва рушди кишварҳо арзи вучуд намуда, назарияи илмӣ он дар охири асри XV пайдо шудааст. Оид ба мақоми андоз дар низоми муносибатҳои иқтисодӣ А. Смит хеле хуб қайд намуда, чунин менигорад: "...барои он ки рушди давлатро аз сатҳи қашшоқӣ то дараҷаи баланд таъмин намоем, пеш аз ҳама, сулҳ, низоми хуби андоз ва идоракунии самараноки иқтисодиёт лозим аст ва дар заминаи инҳо дигар равандҳо ба таври табиӣ роҳи ҳалли ҳудро меёбанд" [5, 161]. Бо истилоҳи дигар, низоми андоз бо тасмимоти ҷамъиятии меҳнат, синфҳо ва пайдоиши давлатҳо вобаста буда, барои пардохти ҳаққи истифодаи замин ва дигар иншоотҳои давлатӣ ва нигоҳдории ҳуди давлат ҷорӣ карда шудааст.

Дар таърихи давлатдорӣ ягон кишвар бе низоми андоз ва андозситонӣ арзи вучуд накардааст ва он яке аз фишангҳои асосии идораи давлат мебошад, ки тавассути пардохти маблағи махсус (андоз) амалӣ карда мешавад. Аз ин рӯ, меъёри ҳадди ақали он барои функсияи асосии давлат: идоракунии, муҳофизат, тартиботи дохила ва амсоли инҳо ҷудо ва истифода карда мешаванд.

Бо мурури замон низоми андоз тараққӣ карда, фаҳмиши дарки таҳаввулоти илмӣ низоми "андоз ва андозситонӣ" пайдо шудааст. Новобаста аз рушди низоми андоз, ҷанбаҳои назариявии он зарурати такмил ва омӯзишро тақозо менамояд. Аз ин лиҳоз, дар ҳама кишварҳои дунё таҳқиқ ва омӯзиши ҷанбаҳои назариявии сиёсати андоз, коркарди методология ва таҷрибаи усулҳои самараноки низоми андозситонӣ давом дорад.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ бошад, дилхоҳ давлат сиёсати андозии худро ҳамчун фишанги асосӣ барои танзими бозор истифода мебарад. Истифодаи низоми андоз яке аз усулҳои асосии иқтисодии идоракунии ва таъмини алоқамандии манфиатҳои умумидавлатӣ ва тичоратии соҳибкорон, новобаста аз шакли молият ва хоҷагидорӣ, ба ҳисоб меравад. Самаранокии амалкарди низоми андозситонӣ дар шароити иқтисодиёти бозорӣ аз ҳалли якчанд вазифаҳо иборат мебошад:

- низоми андоз бояд вазифаи фискалӣ-таксимоти худро тавассути азнавтаксимкунии даромадҳои корхонаю ташкилотҳо ва соҳибкорон, инчунин, таъмини захираҳои молиявии даромади буҷети давлатӣ дуруст ба роҳ монад, ки он фақат хоси иқтисоди бозорӣ мебошад;

- низоми андоз бояд чунин амал ва рушд намояд, ки ба фаъолияти истеҳсолӣ, махсусан фаъолияти иқтисодии кишвар монеъ нашуда, баръакс, барои механизми ҳавасмандии иқтисодии он шароит муҳайё намояд;

- низоми андозситонӣ бевосита ба таъмини баробарии адолати иҷтимоии аҳоли бояд равона карда шавад;

- мақоми махсусро дар низоми андозситонӣ чораҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ ва мушаххас будани механизми самаранокии ғундоштан ва пардохти он (яъне, сарфи ками маблағ ҳангоми ситонидан ва сари вақт пардохт намудани андозҳо) бояд ишғол намоянд.

Яке аз функцияи иқтисодии давлат дар шароити иқтисоди бозорӣ дар қатори дигар унсурҳо ин дастгирӣ ва рушди соҳибкорӣ ба ҳисоб меравад. Базаи институционалии ин низомро чунин унсурҳо ташкил медиҳанд: танзими қонунгузорию рушди соҳибкорӣ, низоми андозситонӣ, молиявӣ, рушди инфрасохтори бозорӣ ва ғайра. Таҷрибаи ҷаҳонӣ гувоҳи он аст, ки имтиёзҳои андозӣ дар рушди соҳибкорӣ таъсири калон дошта, ҳамчун фишанги муҳими ҳавасмандгардонии рушди соҳибкорӣ хизмат мекунад. Бо назардошти таҷрибаи ҷаҳонӣ вай ҳамчун фишанги муҳими макроиқтисодии сиёсати минтақавии иқтисодиёт маҳсуб меёбад” [4, 63-70].

Имтиёзҳои андозӣ дар навбати худ ҳамчун як фишанги махсуси банақшагирии низоми андозситонӣ баромад мекунад. Бо назардошти камшавии қисмати даромади буҷети давлатӣ, вайро ҳамчун хароҷоти ғайримустақими давлатӣ ба ҳисоб мегиранд. Дар низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёда аз 200 имтиёзҳои андозӣ пешниҳод карда шудааст ва рӯйхати онҳо тайи солҳои охир тамоюли зиёдшавиро касб кардааст. Аммо шумораи ин имтиёзҳо набояд аз миқдор, балки аз сифати истифодаи имтиёзҳои андозӣ дарак диҳанд.

Қисмати муҳими истифодаи самараноки имтиёзҳои андозӣ ин такмилдиҳии механизми низоми андоз ва андозситонӣ ба ҳисоб меравад. Мувофиқи қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон татбиқи сиёсати андоз, маъмурикунонии андоз ва бақайдгирии давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорои инфиродӣ ба зиммаи Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон вогузор карда шудааст. Дар ин самт тайи солҳои минбаъда корҳои зиёде анҷом дода шудааст. Дар таҳияи нави Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор сабукиҳо, аз қабيلي номгӯи андозҳо то 50% кам карда шуда, андоз аз ғуруши чакана ва андоз аз даромади ҳадди ақал пурра хориҷ карда шудааст.

Инчунин, бочи гумрукӣ, бочи давлатӣ ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ аз номгӯи андозҳои Кодекси андози амалкунонда хориҷ карда шуда, онҳо бо Кодекси гумрук ва қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи пардохтҳои ҳатмӣ» ва «Дар бораи бочи давлатӣ» ба танзим дароварда мешаванд. Бо мақсади такмили идоракунии низоми андоз, кам кардани вақт ва хароҷоти

соҳибкорон тавассути сода ва сабук намудани расмиёти андозсупорӣ шумораи эъломияҳо аз рӯи андозҳо ва пардохтҳои алоҳида то 40%, ҳисобҳои андозӣ то 60%, ба расмиёт даровардани ҳуччатҳои гумрукӣ то 30% кам карда шудаанд [3, 9].

Қайд кардан бамаврид аст, ки бо дастгирии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар кишвар низоми идоракунии устувори андоз ҷавобгӯ ба талаботи иқтисоди бозорӣ ташкил ва дар ҷараёни рушд қарор дорад. Яке аз падидаҳои асосии ин низом ташкили равшанаи ягонаи бақайдгирии корхонаю ташкилотҳо ва соҳибкорони инфиродӣ ва амалкарди пардохти электронӣ ва муҳлати бақайдгирии шахсони ҳуқуқӣ, филиал ва намояндагҳои шахси ҳуқуқии хориҷӣ то 5 рӯз ва соҳибкорони инфиродӣ то 3 рӯз бо тартиби электронӣ амалӣ карда мешавад. Ин раванд, пеш аз ҳама, ба пеш бурдани сиёсати оқилонаи андозситонӣ ва ҷамъоварии саривақтии онҳо, идоракунии устувори низоми молиявӣ ва афзоиши даромади буҷети давлатӣ мусоидат менамояд.

Мувофиқи Кодекси андоз [1, 278-279], шахси ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ, ки бо шаҳодатнома ҷаъолият менамоянд, дар низоми содакардашудаи андозбандӣ барои субъектҳои соҳибкории хурд ҷаъолият карда, то расидан ба ҳадди даромад ба 1 млн. сомонӣ андози низоми содакардашударо барои ҷаъолият оид ба истехсоли молҳо бо меъёри 5 Ҷоиз ва барои намудҳои дигари ҷаъолият бо меъёри 6 Ҷоиз пардохт мекунанд. Дар низоми мазкур давраи андоз семоҳа муқаррар шудааст.

Мувофиқи моддаи 6 Кодекси андоз дар Тоҷикистон 10 навъи андоз, аз ҷумла, 8 андози умумидавлатӣ муқаррар шудааст [1, 8-9]:

- андоз аз даромад бо меъёри 8%;
- андоз аз Ҷоида бо меъёри 13% барои ҷаъолият оид ба истехсоли молҳо ва 23% барои дигар намудҳои ҷаъолият;
- андоз аз арзиши иловашуда -18% (барои воридоти гандум 10%);
- аксизҳо барои хизматрасонии алоҳаи мобилӣ 5% муқаррар шуда, меъёрҳои дигар намуди молҳои зераксизии воридотӣ ва истехсоли дар асоси қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда шудаанд;
- андози иҷтимоӣ барои суғуртакунандагон 25 Ҷоиз ва барои суғурташудагон 1 Ҷоиз;
- андозҳо барои захираҳои табиӣ (меъёрҳо вобаста ба намуди сарватҳои зеризаминӣ);
- андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард ба андозаи 0,25 Ҷоиз барои ҷаъолияти савдо, маҳсулоттайёркунии, таъминоти фурӯш ва ба андозаи 1 Ҷоиз барои дигар намудҳои ҷаъолият;
- андоз аз фурӯши алюминийи аввалия бо меъёри 3%.

Инчунин 2 андози маҳаллӣ: андоз аз воситаҳои нақлиёт ва андозҳо аз молу мулки ғайриманқул. Ҳамзамон, супорандаи андози низоми содакардашуда пардохткунандаи чунин андозҳо ба ҳисоб намеравад:

- андоз аз Ҷоида, ба истиснои даромадҳое, ки аз онҳо андоз дар манбаи пардохт ситонида мешавад;
- андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард;
- андоз аз даромад - аз даромадҳои бевоситаи соҳибкорони инфиродии тибқи шаҳодатнома ҷаъолияткунанда, ба истиснои даромадҳое, ки дар манбаи пардохт андозбандӣ карда мешаванд;
- андоз аз арзиши иловашуда, ба истиснои андоз аз арзиши иловашуда ҳангоми воридоти молҳо ба қаламрави гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва андоз аз арзиши иловашудаи ғайррезидент, ки дар манбаи пардохт ситонида мешавад.

Дар баробари ин, андози низоми содакардашуда нисбат ба фондҳои инвеститсионӣ, иштирокчиёни касбии бозори коғазҳои қиматнок, ташкилоти суғуртавӣ ва қарзӣ, ташкилоти маблағгузории хурд, ломбардҳо, истифодабарандагони сарватҳои зеризаминӣ, таҳвилкунандагони алюминийи аввалия, истеҳсолкунандагони маҳсулоти зераксизӣ, ташкилоти миёнаравӣ (дар асоси шартномаҳои комиссия, супориш ва шартномаҳои миёнаравии дигар амалкунанда) татбиқ намегардад. Субъектҳои мазкур аз лаҳзаи бақайдгирии давлатӣ ба низоми умумии андозбандӣ гузашта, ҳамчун супорандагони андоз аз арзиши иловашуда ба қайд гирифта мешаванд.

Дар низоми умумии андозбандӣ субъектҳои хоҷагидор андоз аз Ҷоид, андоз аз арзиши иловашуда ва андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгардро пардохт мекунанд. Дар баробари ин, дар низоми умумӣ барои соҳаҳои гуногуни Ҷаъолият имтиёзҳои зиёди андозӣ пешбинӣ карда шудааст. Аз ҷумла:

- мутобиқи моддаи 110 Кодекси андоз корхонаҳои нави молистеҳсолкунанда (инчунин, корхонаҳои саноатӣ) ҳангоми аз ҷониби муассисони онҳо дар муҳлати 12 моҳи тақвими аз санаи ибтидоии бақайдгирии давлатӣ ба фонди оинномавии ҷунин корхонаҳо ворид намудани ҳаҷми дахлдори сармоягузориҳо ба муҳлати то 5 сол аз пардохти андоз аз Ҷоид озод мебошанд;

- даромад аз Ҷаъолияти сайёҳӣ ба муҳлати 5 сол аз санаи бақайдгирии давлатӣ аз пардохти андоз аз Ҷоид озод мебошанд.

Воридоти молҳои зерин аз пардохти андоз аз арзиши иловашуда озод мебошанд:

- таҷҳизоту техника ва маводи сохтмони иншооти сайёҳӣ (аз ҷумла меҳмонхона, озоишгоҳ ва истироҳатгоҳҳои таъобатӣ, марказҳои сайёҳӣ ва дигар иншооти сайёҳӣ) аз пардохти андоз аз арзиши иловашуда озод мебошанд;

- таҷҳизоти истеҳсолии технологӣ ва маҳсулоти тақмили (комплектҳои) онҳо, ки маҷмӯи ягонро ташкил медиҳанд, аз ҷумла дар асоси шартҳои иҷораи молиявӣ (лизинг) барои ташаккул ё пурра кардани фонди (сармояи) оинномавии корхонаҳо ё азнавтҷҳизонии техникии истеҳсолоти амалкунанда;

- ашёи хом (фурнитура) барои истеҳсоли либоси мактабӣ ба корхонаҳои дӯзандагӣ;

- маводу лавозимот барои истеҳсоли доруворӣ;

- технологияҳои наватарин барои корхонаҳои дорусозӣ ва таҷҳизоти ҳозиразамони ташҳису таъобат;

- технологияву таҷҳизот ва мавод барои таъминоти соҳаи парандапарварӣ ва (ё) ҳангоми ворид намудани молҳо бевосита барои эҳтиёҷоти ҳуди корхонаҳои парандапарварӣ ва корхонаҳои истеҳсолкунандаи ҳӯроки омехтаи паранда ва ҷорво.

Ҳамчунин, воридот ва таҳвили минбаъдаи автомашинаҳои нав (аз санаи барориш 1 (як) сол нагузашта, масофаи тайнамудаашон то 10 (даҳ) ҳазор километр бошад) бо мавқеи молии 8702, 8703, 8704 ва 8705 аз пардохти 50 Ҷоиди маблағи андоз аз арзиши иловашуда ва аксизҳо озод мебошанд.

Инчунин, дар Кодекси андоз бо мақсади дастгирии сармоягузoron ва ҳавасмандгардонии онҳо ба сармоягузорӣ ба соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиёти ҷумҳурӣ низоми имтиёзноки андозбандӣ пешбинӣ гардидааст [1, 125]: аз ҷумла:

- барои корхонаҳои навтасис ва амалкунанда, ки ба силсилаи пурраи коркарди нахи пахта то маҳсулоти ниҳой машғул мебошанд, ба муҳлати 12 сол озодкунӣ аз андоз аз Ҷоид, андози низоми содакардашуда ва андозҳо аз молу мулки ғайриманкул, андоз аз арзиши иловашуда ва бочҳои гумрукӣ барои

воридоти молҳое, ки бевосита барои зарурати худи чунин корхонаҳо истифода мегарданд, пешбинӣ карда шудааст (моддаи 313 КА) [1, 300-301];

- мутобиқи муқаррароти қисми 10 моддаи 313 Кодекси андоз, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад барои корхонаҳои наватъсиси коркарди саноатии пӯст, пашм, абрешими хом ва дигар ашёи хоми соҳаи кишоварзӣ ба маҳсулоти ниҳой ба муҳлати то 5 сол имтиёзҳо оид ба андоз аз Ҷоид (андози низоми содакардашуда) ва андозҳо аз молу мулки ғайриманқул (андози замин ва андоз барои объектҳои ғайриманқул) пешниҳод намояд. Чунин корхонаҳо, инчунин, ҳангоми воридоти молҳо, ки бевосита барои эҳтиёҷоти онҳо ворид мешаванд, аз пардохти ААИ ва боҷи гумрукӣ озод мешаванд;

- корхонаҳои парандапарварӣ ва корхонаҳои истеҳсолкунандаи ҳӯроки омехтаи паранда ва чорво ба муҳлати 6 сол аз супоридани андоз аз Ҷоид, андоз аз арзиши иловашуда, андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард ва андозҳо аз молу мулки ғайриманқул озод мебошанд.

Илова бар ин, тибқи қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи созишномаҳо оид ба тақсими маҳсулот», «Дар бораи созишномаҳои сармоягузорӣ» ва «Дар бораи консессияҳо», ки аз ҷониби Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ карда мешаванд, барои сармоягузори имтиёзҳои андозии иловагӣ пешбинӣ карда мешавад.

Чанд сол инҷониб, барои қабули маблағи андозҳо тавассути Бонки давлатии амонатгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон “Амонатбанк” Барномаи “Қабули пардохтҳо аз оператори Амонатбанк” таҳия гардидааст, ки андозсупоранда ҳангоми бо пули нақд пардохт кардани андоз, бе ташриф овардан ба нозироти андоз ва дар вақти барояшон қулай маблағи андозҳои худро пардохт намояд.

Бар зами ин, аллақай дар сомонаи Кумита шакли нави хизматрасонӣ ба шаҳрвандон ва андозсупорандагон пешниҳод шудааст, ки бо истифода аз он шаҳрвандон ва андозсупорандагон имконият доранд аз 1 майи соли 2018 бе ташриф овардан ба нуқтаҳои хизматрасонии “Амонатбанк” маблағи андоз аз объектҳои ғайриманқул, андози замин, андоз аз воситаҳои нақлиёт ва боҷи давлатиро бо истифодаи кортҳои пардохтии банкӣ (“Visa”, “MasterCard” ва “Корти милли”) пардохт намоянд.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати бештар ва беҳтар намудани хизматрасонӣ ба андозсупорандагон бо мақсади дар шакли замонавӣ ба роҳ мондани корҳои тавзеҳотӣ фаҳмондадихӣ, инчунин, сарфа намудани вақти андозсупорандагон, аз нимаи дуоми моҳи декабри соли 2017 оғоз намуда, ба марҳилаи нави қабули муроҷиати шаҳрвандон ба воситаи Маркази тамос шурӯъ намудааст, ки он имконият медиҳад муроҷиатҳои садоӣ бо ду забон дар шакли автоматӣ қабул, коркард ва ба онҳо ҷавоб гардонида шавад. Низоми Маркази тамос дорои функсияҳои тақсимкунии автоматии саволҳо ба бахши қонунгузорӣ, сабти ҳамаи муроҷиатҳо, занг задани баргашти автоматӣ, ирсоли огоҳӣ ва таҳияи ҳисобот мебошад.

Аз соли 2015 тартиби истифодабарии ҳисобнома - фактураҳои андоз аз арзиши иловашуда дар шакли электронӣ мавриди истифода қарор дода шудааст, ки субъектҳои хоҷагидорӣ дар низоми умумии андозбандӣ фаъолиятдошта метавонанд тавассути барномаи компютери “Утоқи шахсии андозсупоранда” аз ҳисобнома - фактураҳои электронӣ бемамониат истифода намоянд.

Бо мақсади ҳавасмандгардонии аҳоли дар истеҳсоли молҳои ниёзи аввалиндараҷа дар маҳалҳо ва рушди ҳунарҳои мардумӣ бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 феввали соли 2018, №60, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 августи соли 2012, № 451 “Дар бораи тасдиқи Қоидаҳои андозбандии соҳибкории инфродие, ки дар асоси патент ё

шаҳодатнома ғаёлият менамоянд”, тағйиру иловаҳои зарурӣ ворид карда шуда, номгӯи намудҳои ғаёлият оид ба истеҳсоли молҳои ниёзи мардум дар хона, ки фурӯш, иҷрои қор ва хизматрасонӣ вобаста ба онҳо аз пардохти ҳамаи намудҳои андоз озод мебошанд, тасдиқ гардидааст.

Дар баробари ин, имтиёзҳо дар раванди ғаёлияти соҳибкории хурду миёна оид ба рушди хунаҳои мардумӣ, бо сабаби нагузаштани расмиёти бақайдгирии давлатӣ ва надоштани ҳуҷҷати расмӣ оид ба пешбурди ғаёлияти соҳибкорӣ, барои гирифтани қарз аз ташкилотҳои қарзӣ монеаҳоро ба вуҷуд меоранд. Аз ин хотир, бо пешниҳоди Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 августи соли 2012, № 451” бо мақсади бақайдгирии давлатии соҳибкорон ва ба онҳо додани ҳуҷҷати тасдиқкунандаи самти ғаёлият ва дастрасии онҳо барои гирифтани қарз аз ташкилотҳои қарзӣ, самаранок ба роҳ мондани баҳисобгирӣ ва маълумотҳои омӯрӣ вобаста ба намуди ғаёлият оид ба истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти мардумӣ ва инчунин, аз байн бурдани монеаҳои сунъӣ дар самти рушди хунаҳои мардумӣ ба нақша гирифта шудааст, ки ин як омили муҳими мусоидат намудан барои татбиқи сиёсати давлатӣ оид ба рушди деҳот, сайёҳӣ ва хунаҳои мардумӣ тайи солҳои 2019-2021 мебошад.

Инчунин, бо мақсади тақвият бахшидан ба рушди соҳаи дорусозӣ бо номи банди қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 феввали соли 2018, № 1511 ва №1512 ба Кодекси андоз ва гумрук тағйиру иловаҳои зарурӣ ворид карда шуда, воридоти маводу таҷҳизот барои истеҳсоли доруворӣ, ки номгӯи онҳоро Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ кардааст ва воридоти технологияҳои навтарин барои қорхонаҳои дорусозӣ ва таҷҳизоти ҳозиразамони ташхису табобат аз пардохти андоз аз арзиши иловашуда ва боҷи гумрукӣ озод карда шудаанд, ки барои рушди соҳаи дорусозӣ ва сифати хизматрасонии соҳаи тандурустӣ мусоидат хоҳад кард.

Хулоса, низоми андоз ин ҷамъи андозҳо ва пардохтҳоест, ки аз ҷониби давлат муқаррар гардида, бо мақсадҳои ташкил намудани фонди марказонидашудаи захираҳои молиявӣ, маҷмӯи принципҳо, роҳҳо, шакл ва усулҳои ситонидани онҳо таркиб ёфтаанд, ки дар таъмини самараноки сиёсати молиявӣ, махсусан, сиёсати фискалӣ-тақсимотии буҷети давлатӣ, рушди ғаёлияти соҳибкорӣ ва дастгирии молиявии қорхонаҳо мақоми бузург мебошад. Такмилдиҳии механизми низоми андозситонӣ дар навбати худ ба паст намудани гаронии андоз ва қоҳиш ёфтани меъёри он равона гардида, ба беҳшавии вазъи молиявии қорхонаҳо ва рушди иқтисодиёти миллии кишвар мусоидат менамояд. Ва новобаста ба ислоҳоти сиёсати буҷетӣ-андозие, ки дар мамлакат то кунун идома дорад, низоми андоз ба такмилдиҳӣ ниёз дошта, он аз маҷмӯи ҳавасмандгардонӣ ва имтиёзҳои андозӣ маншаъ гирифта, барои ҷалби сармоягузорӣ ва рушди соҳибкорӣ шароити мусоид фароҳам меорад.

Адабиёт

1. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Шарқи Озод.- 2017. - 671 с.
2. Кодекси гумруки Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: Хадамоти гумруки назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2018. - 438 с.
3. Аъламхон Наимӣ. Рушди молияи давлатӣ дар шароити соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон / А. Наимӣ. - Душанбе, 2017. - 52с.
4. Воронина Л. А. Мировой опыт налогового стимулирования инвестиций в развитие высокотехнологичных видов экономической деятельности / Л.А. Воронина // Финансы и кредит. – 2012. - № 13. - С. 63-70.
5. Князев В. Совершенствование налоговой системы и подготовка кадров для налоговой службы. / В. Князев // Налоги. - 2003. - С. 28-33.
6. Миляков Н.В. Налоги и налогообложение. / Н.В. Миляков. 5-е изд. «Высшее образование». – М.: Инфра, 2009. - 202 с.

7. Митюрникова Л.А. Налогообложение – один из важнейших факторов развития рыночной экономики и малого предпринимательства в сфере сервиса. / Л.А. Митюрникова // Сервис в России и за рубежом. – № 1 (5), 2009. С. 161-165.
8. Оймахмадов Г.Н. Молияи корхона (корпоративӣ): китоби дарсӣ. / Г.Н. Оймахмадов. - Душанбе: ДМИТ, 2016. - 452 с.
9. Хритиан В.Ф. О направлениях развития налоговой реформы. / В.Ф. Хритиан // Финансы, 2006.- № 4. - С. 29.
10. Черник Д.К. Налоги: практика налогообложения. / Д.К. Черник. - Москва: Инфра-М, 2008. - 368 с.
-

УДК 332.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА РЕГИОНОВ ТАДЖИКИСТАНА

Джурахонзода (Шарбатова) Баходур Джурахон – кандидат экономических наук, доцент, декан факультета учёта и статистики Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. Телефон: 918-80-65-03

Социально-экономическое развитие пространства регионов республики является одной из основных задач, стоящих перед государством. В данной статье обозначены основные проблемы, которые оказывают воздействие на динамику регионального развития в республике. Основную роль в решении данных проблем должна играть эффективная государственная политика по регулированию территориального развития.

Для определения уровня развития социально-экономического пространства регионов, автор опирается на официальную статистику и анализирует следующие показатели, как валовый региональный продукт и темпы роста этих показателей, уровень промышленного развития региона, средний уровень доходов населения и степень их дифференциации, продолжительность жизни населения в сельской местности, уровень образования в регионах страны, уровень потребления материальных благ и услуг и т.д.

Ключевые слова: *регион, социально-экономическое развитие, государственная политика, валовый региональный продукт (ВРП), доходы населения, предприятия, интеллектуальный потенциал, вероятность продолжительности жизни.*

ТАМОҶОЛҶОИ РУШДИ ФАЗОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ МИНТАҚАҶОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ҷурахонзода Баходур Ҷурахон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, декани факултети ҳисобдорӣ ва омили Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, Телефон: 918-80-65-03.

Рушди фазои иҷтимоию иқтисодии минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз масъалаҳои мубрами иқтисодиёти муосир маҳсуб меёбад. Дар мақолаи мазкур муаммоҳое, ки ба динамикаи рушди минтақавӣ дар кишвар таъсир мерасонанд, мавриди омӯзиши қарор гирифтаанд. Нақши калидиро дар ҳалли ин муаммоҳо бояд сиёсати самарабахши давлатӣ дар самти идоракунии рушди минтақавӣ дар бар гирад.

Барои муайян кардани сатҳи рушди фазои иҷтимоию иқтисодии минтақаҳо муаллиф ба маълумоти омили расмӣ таъия намуда, нишондиҳандаҳои зерин, ба монанди маҷмӯи маҳсулоти минтақавӣ ва суръати рушди он, рушди соҳаи саноат дар минтақа, даромади миёнаи аҳоли, дарозумрии аҳоли, сатҳи маълумотнокӣи аҳоли ва истеъмолати неъматҳои моддӣ ва хизматрасониҳо ва ғайраро таҳлил намудааст.

Калидвожаҳо: минтақа, руиҳи иҷтимоӣ-иқтисодӣ, сиёсати давлатӣ, маҷмӯи маҳсулоти минтақавӣ (МММ), даромади аҳоли, нуруи зеҳнӣ, давомнокии эҳтимолии умр.

TENDENCIES OF THE DEVELOPMENT OF THE SOCIO-ECONOMIC SPACE OF THE REGIONS OF TAJIKISTAN

Juruhonzoda Bakhodur Jurahon, candidate of economic Sciences, associate Professor, Dean of the faculty of accounting and statistics of the Tajik state financial and economic University. Address: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov, 64/14. Phone: 918-80-65-03.

The socio-economic development of the space of the regions of the republic is one of the urgent problems of the modern economy. This article identifies the main problems that affect the dynamics of regional development in the country. The main role in solving these problems should be played by an effective state policy for the regulation of territorial development.

To determine the level of development of the socio-economic space of the regions, the author relies on official statistics and analyzes the following indicators as the gross regional product and the growth rates of these indicators, the level of industrial development of the region, the average income level of the population and their degree of differentiation, the life expectancy of the population in rural areas the level of education in the regions of the country, the level of consumption of material goods and services, etc.

Keywords: *region, socio-economic development, state policy, gross regional product (GRP), incomes of the population, enterprises, intellectual potential, probability of life expectancy*

Общие закономерности экономического развития дают возможность качественно оценить предысторию и перспективу экономического развития того или иного региона. По доминирующей отраслевой принадлежности можно выделить регионы доиндустриальные, индустриальные и постиндустриальные. В регионах, находящихся на разных стадиях развития, происходят разные по своей сути процессы, и к ним применимы разные рычаги управления процессом экономического развития.

Нематериальное производство в современной экономике становится парадигмой экономического развития, что заставляет по новому оценивать степень богатства стран и регионов. Традиционно страны и регионы оцениваются с точки зрения богатства при разных ресурсах климатическими условиями, основными фондами, географическим положением. Новые представления о нематериальном производстве как о сфере, где создается большая часть стоимости, меняют критерии оценки богатства стран и регионов. На первое место выдвигаются такие факторы, как богатство людьми и их квалификацией, управленческими технологиями, рыночной инфраструктурой, сетью бизнеса, культурой организаций. Новые представления об источниках и факторах экономического развития позволяют по-новому посмотреть на образование, науку, медицину, телекоммуникации, навыки менеджмента как на те сферы общественной жизни, которые оказывают решающее влияние на темпы и направление экономического развития страны в целом.

На наш взгляд для оценки современного состояния и тенденции пространства развития регионов необходимо обоснование системы целей, критериев и показателей социально-экономического их развития.

При обосновании системы целей регионального развития необходимо учесть достижение таких целей, как увеличение доходов, улучшение образования, питания и здравоохранения, снижение уровня бедности, оздоровление окружающей среды, равенство возможностей, расширение личной свободы, обогащение культурной жизни. Некоторые из этих целей идиентичны, но в определенных условиях они могут иметь существенные различия.

При управлении экономическим развитием отдельного региона целесообразно выделять все вышеперечисленные относительно самостоятельные цели и осуществлять мониторинг их достижения. В частности, наряду с мониторингом состояния регионального производства и динамики денежных доходов населения необходимо отслеживать и другие важнейшие параметры экономического развития.

Социально-экономическое развитие региона лишь тогда имеет положительную динамику, когда при прочих равных условиях расширяется личная свобода каждого, в том числе и в экономической области, что возможно при эффективной поддержке малого и среднего бизнеса, анти-монопольных мерах, защите прав потребителей, обеспечении реальной свободы передвижений, которая обеспечивается развитым рынком жилья.

Соответственно, целям развития регионов строится система критериев (характеристик развития) и показателей, которые измеряют эти критерии. Несмотря на некоторые различия между странами и регионами в иерархии ценностей и в целях развития, международные организации оценивают степень развития стран и регионов по некоторым универсальным интегральным показателям. При этом для расчета используются три показателя экономического развития :

- ожидаемая продолжительность жизни при рождении;
- интеллектуальный потенциал (грамотность взрослого населения и средняя продолжительность обучения);
- величина душевого дохода с учетом покупательной способности валюты и снижения предельной полезности дохода.

В межрегиональном сравнении точно так же , как и в международном анализе, можно использовать индекс развития человека и другие аналогичные показатели.

Наряду с интегральными показателями можно использовать и отдельные частные показатели развития региона. Среди них :

- национальный доход на душу населения;
- уровень потребления отдельных материальных благ;
- степень дифференциации доходов;
- продолжительность жизни;
- уровень физического здоровья;
- уровень образования.

Особое значение в определении уровня экономического развития региона имеют традиционные показатели, оценивающие уровень производства и потребления благ и рост этого уровня в расчете на душу населения (валовой национальный доход (ВНД), валовой внутренний продукт (ВВП), реальный ВНД на душу населения, темпы роста этих показателей (ВРП).

Для оценки динамики развития целесообразно использовать показатели, оценивающие темпы экономического роста в регионе: темпы роста душевого дохода, производства и общества. Воздействие на темпы экономического роста – жизненно важный вопрос для экономической политики как страны в целом, так и отдельного региона.

Чисто экономические показатели, какими являются ВВП, душевой доход, производительность труда и темпы их роста, не могут в полной мере оценить социально-экономическое развитие региона. Не менее важны показатели продолжительности жизни, уровня здоровья населения, степени его образования.

Стандартным способом оценки экономического развития региона является оценка уровня производства (к тому же, как правило, материального производства). Такая оценка является сегодня односторонней и недостаточной. Разработанные международными организациями подходы к оценке экономического развития стран

заставляют при оценке уровня развития региона рассматривать не только объем производства, но такие, например, аспекты, как образование, здравоохранение, состояние окружающей среды, равенство возможностей в экономической сфере, личная свобода и культура жизни [3, 45].

На основе анализа целей, критерий и показателей регионального развития предлагаем следующую систему показателей для оценки современного состояния и тенденции социально-экономического развития регионов Республики Таджикистан:

- валовый региональный продукт (абсолютная величина и на душу населения) и темпы роста этих показателей;

- уровень промышленного развития региона;

- средний уровень доходов населения и степень их дифференциации;

- продолжительность жизни населения в сельской местности;

- уровень образования в регионах страны;

- уровень потребления материальных благ и услуг (продуктов питания, жилья, телефонных услуг);

- уровень здравоохранения (обеспеченность поликлиниками, аптеками, больницами, диагностическими центрами и услугами скорой помощи, качество предоставляемых медицинских услуг);

- показатели состояния окружающей среды;

- развитие малого бизнеса;

- показатели культурного развития населения;

- степень открытости региона;

- степень использования природно-ресурсного потенциала региона;

- показатели финансовой базы (потенциала) развития региона.

За годы государственной независимости, особенно после достижения национального примирения, в 1997 году, Правительство Республики Таджикистан уделяло большое внимание развитию регионов страны. Были реализованы многие инвестиционные проекты, направленные на развитие инфраструктурного комплекса и реального сектора экономики регионов: строительство дорог, линий электропередач, объектов социальной инфраструктуры (школ, больниц, центров здоровья населения, спортивных комплексов и т.д.), улучшение водоснабжения в сельской местности, реконструкция старых и создание новых промышленных мощностей, развитие энергетики, улучшение мелиоративного состояния старых и освоение новых орошаемых земель, развитие садоводства и виноградарства в предгорных и горных зонах и др. В этот период, как было подчеркнуто в Послании Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Маджлиси Оли РТ от 26 апреля 2013 г., было направлено на развитие ГБАО - 4,8 млрд. сомони, Хатлонской области - 10,7 млрд. сомони, Согда - 12 млрд. сомони, города Душанбе - 7 млрд. сомони и районов республиканского подчинения (РРП) - 8 млрд. сомони. В целом за рассматриваемый период на реализацию инвестиционных проектов, направленных на развитие городов и сел страны было направлено 42,5 млрд. сомони. Для реализации региональных программ социально-экономического развития на период до 2020 г. регионам будут выделены 110 млрд. сомони, которые будут использованы, в первую очередь, на развитие промышленности и инфраструктуры в регионах [2].

На динамику объема душевого ВВП Таджикистана, сдерживающим фактором, является очень быстрый рост населения, темпы которого максимальны на всем постсоветском пространстве. За последние 15 лет оно увеличилось почти на 40%, в то время как в Узбекистане прирост составил около 27%, в Киргизии, Азербайджане и Туркмении – около 20%. Очевидно, что если бы традиционной семьей в

Таджикистане была не многодетная, а с одним ребенком, то показатель душевого ВВП в республике был бы выше текущих значений [8].

В результате успешной реализации региональной политики государства за последние десятилетия существенно вырос экономический потенциал регионов и их вклад на развитие национальной экономики, о чем свидетельствует рост валового регионального продукта (ВРП) регионов (табл. 1)

Таблица 1.

**Динамика ВРП регионов Республики Таджикистан в 2003-2017 гг.,
в текущих ценах соответствующих лет**

Регионы	2003		2010		2017		2017/2003, Раз
	I	II	I	II	I	II	
г. Душанбе	935,7	19,6	5201,5	21,1	11003,9	20,3	11,8
Хатлон	1236,3	26,0	6493,9	26,2	16049,7	29,7	12,9
Согд	1294,1	27,1	5716,2	23,1	16676,8	30,8	12,9
ГБАО	113,8	2,4	410,1	1,7	966,6	1,8	8,5
РРП	1181,5	24,9	6882,9	27,9	9314,3	17,3	7,9
Всего по РТ	4761,4	100,0	24704,7	100,0	54011,2	100,0	11,3

Примечание: I - ВРП, млн. сомони; II - в % к итогу.

Расчеты автора по: Таджикистан: 20 лет государственной независимости. Статистический сборник. - Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан 2011.- 356с.; Статистический ежегодник Республики Таджикистан - Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан 2018.- 197 с.

Из данных табл. 1 явствует, что за 2003-2017 гг. во всех регионах страны наблюдается существенный рост их ВРП порядка от 8,5 до 12,9 раза. Дифференциация регионов по темпам роста ВРП, однако, приводила к изменению их удельного веса в совокупном ВРП страны. За рассматриваемый период из-за относительно низких темпов роста ВРП РРП удельный вес этого региона в совокупном ВРП страны сократилось с 24,9% в 2003 г. до 17,6% в 2017 г., а удельный вес Хатлонской области за этот период, наоборот, увеличился с 26,0 до 29,7%.

Более объективную картину развития региональной экономики дает динамика роста производства ВРП на душу населения (табл.2).

Таблица 2.

Динамика производства ВРП на душу населения по регионам Республики Таджикистан за 2006-2017 гг. (в текущих ценах соответствующих лет)

Годы	Душанбе		Хатлон		Согд		ГБАО		РРП	
	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II
2006	2703,2	100,0	970,4	100,0	1105,8	100,0	838,5	100,0	1428,4	100,0
2007	3326,2	123,0	1343,9	138,5	1331,4	120,4	1144,3	136,5	1885,1	132,0
2008	4754,0	175,9	1916,2	197,5	1875,0	170,0	1639,2	195,5	2019,7	141,4
2009	4853,8	179,6	1988,6	204,9	2269,7	205,3	1920,4	229,0	2416,5	169,1
2010	7114,6	263,2	2406,1	247,9	2543,2	230,0	2014,5	240,3	2579,6	180,6
2011	8420,7	311,5	2910,8	300,0	3059,3	276,7	1833,6	218,7	2621,2	183,5
2012	9684,3	358,2	3460,8	356,6	3724,9	336,9	2611,3	311,4	2999,5	210,0
2013	11158,8	412,8	3527,1	363,4	4224,4	382,0	3140,0	374,4	3239,9	226,8
2014	11912,1	440,7	3936,2	405,6	4480,4	405,2	3347,6	399,2	3364,9	235,6
2015	13138,6	481,2	4217,9	434,6	4793,6	433,4	3297,1	393,2	3848,6	269,4
2016	13343,8	493,6	4679,4	482,2	5722,7	517,5	3820,1	455,5	4410,1	308,7
2017	13235,4	489,6	5017,9	517,1	6393,2	578,1	4324,2	515,7	4501,4	315,1

Примечание: I- ВРП на душу населения сомони; II- в % к 2006 г.

Расчеты авторов по данным: Статистический ежегодник Республики Таджикистан // Статистический сборник - Душанбе, Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан 2018.- С. 200; Регионы Республики Таджикистан. Статистический сборник.- Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2018 - С.18-21.

Как видно из данных табл. 2, за рассматриваемый период (2006-2017 гг.) во всех регионах республики наблюдается устойчивый рост производства ВРП на душу населения. Однако, по данному показателю между регионами имеется определенная дифференциация. Так, по отношению к среднереспубликанскому уровню данного показателя его уровень в отдельных регионах в 2017 г. составил: в г. Душанбе – 218,9%, Хатлонской области – 82,9,7%, Согдийской области – 105,8%, ГБАО- 71,5% и РРП -74,4%.

Изучая процесс социально-экономического развития регионов по уровню производства ВРП (как по общему объему, так и на душу населения), следует отметить, что в регионах производство и потребление сильно различаются, так как значительная часть произведенного ВРП перераспределяется государством. В тоже время, в региональных индексах измеряется только производство ВРП, а не потребление, тем самым искажается реальное экономическое положение населения.

Возможная альтернатива - использование показателя фактического конечного потребления домашних хозяйств из системы национальных счетов. Однако, статистические данные и средние общенациональные показатели позволяют увидеть и понять истинное неравенство в условиях жизни населения отдельных регионов республики. Между тем, по уровню среднемесячной номинальной заработной платы имеются существенные различия между регионами.

Как показывает официальная статистика, в период с 2006 по 2017 годы произошло равномерное повышение (почти 7,2 – 10,5 раза) номинальной заработной платы во всех регионах страны как результат реализации социальной политики государства. Вместе с тем необходимо отметить, что все еще сохраняется сильная дифференциация регионов по уровню среднемесячной номинальной заработной платы. Так, если среднемесячная номинальная заработная плата в 2017 г. в г. Душанбе составила 1800,53 сомони, то по остальным регионам её уровень выглядит следующим образом: Хатлонская область - 843,39 сомони, Согдийская область - 1012,97 сомони, ГБАО – 917,03 сомони, РРП – 968,57 сомони. Уровень среднемесячной заработной платы в регионах по отношению к среднереспубликанскому уровню составляет: г. Душанбе – 157,4%, Хатлонская область - 73,7%, Согдийская область - 88,5%, ГБАО – 80,1%, РРП - 83,6% [2, 127].

Анализируя динамику среднемесячной номинальной заработной платы в регионах следует отметить, что её уровень предопределяется структурой региональной экономики и отраслевой структурой занятости населения региона. Где выше доля работников, занятых в промышленности и сфере услуг, там и будет выше уровень среднемесячной заработной платы. А там, где выше доля работников, занятых в аграрном секторе, уровень среднемесячной заработной платы будет относительно низким. Отсюда, причина региональных и внутрирегиональных различий кроется, прежде всего, в структуре экономики регионов и занятости населения.

Таким образом, в Республике Таджикистан имеются значительные различия в социально-экономическом развитии регионов. Существенным позитивным сдвигом в развитии национальной экономики страны мешают различия в развитии регионов, которые определяются сложившейся отраслевой структурой, что приводит к высокой дифференциации социально-экономического развития регионов.

Дифференциация регионов имеет место не только по уровню социально-экономического их развития, но и в отношении использования природных ресурсов, человеческого капитала и других факторов производства, о чем свидетельствуют данные табл. 6. Так, уровень использования экспортного потенциала регионов все еще остается очень низким и по этому показателю имеются значительные колебания

по регионам. А что касается уровня развития предпринимательства, то здесь также наблюдаются значительные различия по регионам и в целом данный фактор экономического роста все еще недостаточно реализуется в регионах. Особенно это касается привлечения иностранных инвестиций в экономику регионов и создания совместных предприятий.

Сглаживание или смягчение существующей дифференциации регионов по уровню социально-экономического развития, унаследованной от советской эпохи, всегда было предметом особой заботы Правительства Республики Таджикистан в годы государственной независимости как фактора стабильности и безопасности государства. Проблема решалась главным образом за счет перераспределения централизованных бюджетных средств. Но, при этом политика перераспределения бюджетных ресурсов лишь смягчает неравенство и, как правило, не нацелена на стимулирование экономической активности и создание условий для принципиального решения проблемы. В этой связи следовало бы изменить методы и средства осуществления региональной политики государства, в частности необходимо:

- совершенствовать процесс распределения межбюджетных полномочий, общий тренд которого лежит в русле делегирования ответственности с центрального уровня на региональный. Другими словами, регионы должны стать не только объектом, но и субъектом государственного регулирования и управления;

- обеспечить рост налогового потенциала и в целом собственной доходной базы бюджетов регионов на основе обеспечения ускоренного роста их промышленного потенциала;

- усилить институциональный потенциал регионов по выделению приоритетов, укреплению экономической базы и инвестиционного климата, внедрению индикативного планирования и сценарного анализа, мониторинга и анализа результативности действий.

Обобщая анализ и оценку современного состояния развития регионов Таджикистана, отметим некоторые тенденции их развития, которые имеют место в настоящее время и сохраняться в обозримой перспективе.

Первая тенденция – устранение территориальной разобщенности регионов как основа формирования единого экономического пространства, эффективного функционирования национальной экономики и развития межрегионального сотрудничества.

Вторая тенденция – выравнивание уровней социально-экономического развития регионов на основе комплексного и эффективного использования их природно-ресурсного потенциала путем ускоренного развития промышленности и отраслей инфраструктурного комплекса, привлечения прямых иностранных инвестиций и повышения экономической активности населения регионов.

Третья тенденция – усиление государственной адресной поддержки развития горных районов всех регионов страны путем разработки и реализации комплексных государственных и региональных целевых программ.

Четвертая тенденция – постепенное формирование четкого, полного и законодательно закрепленного разграничения полномочий между органами власти различных уровней, поиск оптимального соотношения между «стратегиями выравнивания» и «поощрения точек роста» в региональном развитии страны. В контексте этой тенденции было бы целесообразно разработать и принять новый закон по административно-территориальному делению страны с тем, чтобы границы регионов максимально отражали принципы выделения социально-экономических систем.

Пятая тенденция – расширение административно-правовых полномочий и ответственности, а также финансовых возможностей регионов в управлении природоохранной деятельностью.

Все выше отмеченные тенденции развития регионов страны объективны, и отражают поступательное их развитие в рамках национальной экономики и реализуются с помощью региональной политики.

Литература

1. Послание Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан, г. Душанбе от 26 декабря 2018 г.- Душанбе, 2018.-50 с.
2. Статистический ежегодник Республики Таджикистан // Статистический сборник – Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2018.- 200 с.
3. Регионы республики Таджикистан//Статистический сборник. - Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2018.- 135 с.
4. Таджикистан: 20 лет государственной независимости. Статистический сборник.- Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2011.- 356 с.
5. Маҷмӯи қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба молия ва бучет. – Душанбе, 2012.
6. Бегматов А.А. Формирование и реализация социально-экономической политики Республики Таджикистан: теория и практика: [монография](#). / А.А.Бегматов, Б.Дж. Джурахонзода. - Душанбе: Ирфон, 2018. -160с.
7. Ходиев Д.А. Человеческий капитал как фактор конкурентоспособности региона: монография / Д.А.Ходиев, Ф.Голамреза. - Душанбе: Ирфон, 2013. - 104 с.
8. Ершов Ю.С. Экономика Таджикистана в XXI веке: взгляд со стороны / Ю.С. Ершов, М.И.Садриддинов //Вестник НГУ. Серия: социально-экономические науки., 2016. - №3. – С. 79-87.

УДК-336

РОЛЬ РАЗЛИЧНЫХ ФОРМ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ ЭФФЕКТИВНОГО ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ

Шомадова Нилуфар Саидамировна – к.э.н., доцент, заведующий кафедрой экономика предприятия и предпринимательство Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел.: 917026503

Ганджина Сулаймон Сафарзода - магистрантка 2-го курса специальности 1-260202 – менеджмент Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Телефон 91-702-65-03; Email: nilu.81@mail.ru.

В статье рассматриваются некоторые аспекты вопросов формирования новых земельных отношений, структура земельной площади сельскохозяйственных угодий, их динамика и развитие в различных формах хозяйствования. Выявлены особенности земельных отношений в горных и долинных условиях Республики Таджикистан. Обоснована необходимость развития рыночных механизмов земельных отношений и пути его совершенствования. А также рассмотрены формы хозяйствования в аграрном секторе Республики Таджикистан, состояние земельного фонда регионов Таджикистана, динамика посевных площадей основных сельскохозяйственных культур в хозяйствах населения Республики Таджикистан.

Ключевые слова: земля, земельные отношения, хозяйствующие субъекты, фермерские хозяйства, транзакционные расходы, земельный рынок, эффективность рыночного механизма землепользования, земельная реформа.

НАҚШИ ШАКЛҲОИ ГУНОГУНИ ХОҶАГИДОРӢ ДАР ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ИСТИФОДАӢ САМАРАНОКИ ЗАМИН

Шомадова Нилуфар Саидамировна - номзоди илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи иқтисоди корхонаҳо ва соҳибқориҳои Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Тел.: 917026503

Ганчина Сулаймон Сафарзода - магистранти курси 2-юми ихтисоси 1-260202 - менежменти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 91-702-65-03; Email: nilu.81@mail.ru.

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои ташаққули муносибатҳои нави заминдорӣ, сохтори соҳаи кишоварзӣ, динамика ва рушди он дар шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ мавриди тадқиқ қарор гирифтаанд. Инчунин, хусусиятҳои муносибатҳои заминдорӣ дар шароити кӯҳӣ ва водии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян гардидаанд. Зарурати рушди механизмҳои бозори рушди муносибатҳо ва роҳҳои тақмили онҳо асоснок шудаанд. Шаклҳои идоракунии дар соҳаи кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳолати фонди заминҳои минтақаҳои Тоҷикистон, динамикаи майдони кишти зироатҳои асосӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ гардидаанд.

Калидвожаҳо: замин, муносибатҳои заминдорӣ, субъектҳои хоҷагидор, хоҷагиҳои фермерӣ, хароҷоти транзаксионӣ, бозори замин, самаранокии механизми бозори истифодаи замин, ислоҳоти замин.

THE ROLE OF VARIOUS FORMS OF MANAGEMENT IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF EFFECTIVE LAND USE

Shomadova Nilufar Saidaminova - candidate of economic Sciences, associate Professor, head of chair of enterprise economy and entrepreneurship, Tajik state financial and economic University, Address 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14, Phone: 91-702-65-03.

Ganjina Sulaymon Safarzoda – the second year magistant specialty 1-260202 - management of the Tajik State Financial and Economic University. Address 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14, Phone: 91-702-65-03; Email: nilu.81@mail.ru.

The article discusses some aspects of the formation of new land relations, the structure of agricultural land area, the dynamics and their development in various forms of management. The features of land relations in the mountain and valley conditions of the Republic of Tajikistan are revealed. The necessity of the development of market mechanisms of land relations and the ways of its improvement are substantiated. And also considered the forms of management in the agricultural sector of the Republic of Tajikistan, the state of the land fund of the regions of Tajikistan, the dynamics of sown areas of major crops in the households of the Republic of Tajikistan.

Keywords: Land, land relations, entities, farms, transaction costs, the land market, efficiency, land use of the market mechanism, Plot of reform, etc.

В Послании Лидера нации Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан (2018 г.) подчеркивается, что «необходимо принять решительные и эффективные меры по улучшению обеспечения потребительского рынка качественной сельскохозяйственной продукцией и увеличению объема её экспорта за счет эффективного использования земли, введения в сельхоз оборот бросовых земель и освоения новых, повышения урожайности культур и развития сферы семеноводства, увеличения площадей постоянно действующих теплиц и количества охладительных помещений для хранения овощей и фруктов»[1]. Организация рационального землепользования и повышение эффективности сельскохозяйственных угодий в республике является очень актуальным. Так как, Таджикистан является горной страной, долины и равнины составляют всего лишь 7 процентов территории республики. Это, конечно, еще усиливает ограниченность земельных ресурсов в стране и, соответственно, специфичность земельных отношений и рыночного механизма землепользования. История свидетельствует о том, что глубокие преобразования аграрных отношений всегда происходили в результате земельных реформ. Это объясняется тем, что земельная реформа изменяет отношение собственности на землю, открывает возможности для развития новых форм хозяйствования, затрагивает интересы различных слоев населения. В связи с

этим, формирование новых земельных отношений вызывает решение земельного вопроса в республике в двух аспектах, и преследует решение взаимосвязанных задач.

Во всех случаях земельная реформа должна быть направлена на формирование рыночных механизмов эффективного землепользования, использование земельных угодий, а также трудоустройство населения.

Таблица 1.

**Формы хозяйствования в аграрном секторе Республики Таджикистан
(на 1.01. 2018)**

Формы хозяйствования	Республика Таджикистан	ГБАО	Согдийская область	Хатлонская область	РРП
Госхозы	129	15	30	46	38
Ассоциации дехканских хозяйств	122	65	57	-	-
Коллективные дехканские хозяйства и кооперативы	5617	87	3619	1462	449
ООО и Акционерные хозяйства	175	-	111	12	52
Подсобные хозяйства	676	-	224	221	231
Дехканские и индивидуальные хозяйства	164631	15471	61591	57609	29960
Всего	171350	15638	63475	61507	30730

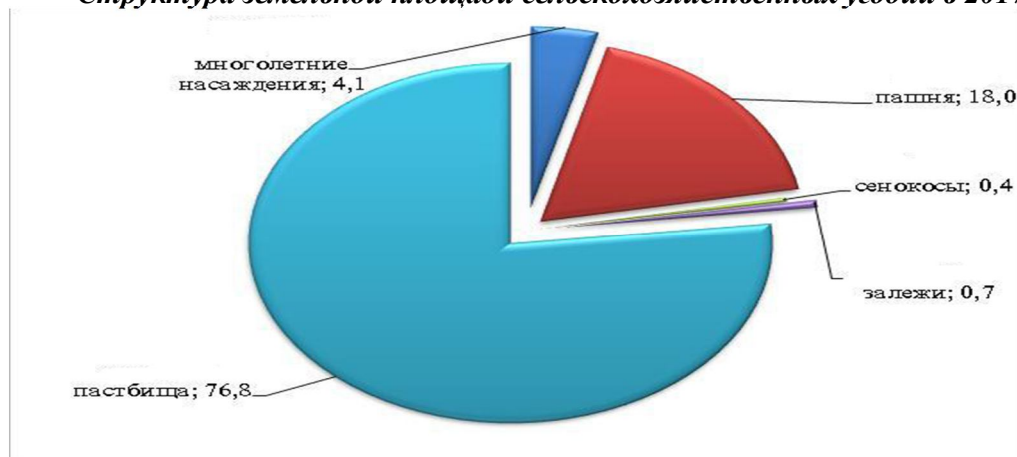
Источник: Статистический ежегодник// Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан – 2018, С.51-54

Эти новые формы хозяйствования формировали рыночное поле взаимодействий и предпосылки становления и развития рыночных механизмов земельных отношений. В каждом регионе республики в соответствии с их социально-экономическими и природно-климатическими особенностями, а также географическим расположением принимает те или иные формы хозяйствования. Например, в ГБАО и РРП земельные угодья расположены в горных и предгорных склонах и по сравнению с долинными территориями республики ощущается нехватка и ограниченность этих ресурсов, поэтому с целью нейтрализации социально-экономического напряжения, формировались коллективные дехканские хозяйства.

В диаграмме 1. рассмотрим структуру земельных площадей сельскохозяйственных угодий по республике:

Диаграмма 1.

Структура земельной площади сельскохозяйственных угодий в 2017 году

Источник: Статистический ежегодник// Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан – 2018, С.292.

Использование резервных – горных, предгорных земельных ресурсов, в последние годы, в Таджикистане становится актуальной проблемой. В действительности, обеспечение опережающих темпов развития сельскохозяйственного производства над темпами роста численности населения, особенно населения сельских территорий, вызывает необходимость ускоренного вовлечения в интенсивный оборот потенциальных земельных ресурсов предгорно-горной зоны республики.

В настоящее время интерес к использованию земель, расположенных в горных, высокогорных, межгорных и на богарных территориях республики, постоянно возрастает и поэтому идет серьезный организационно-экономический подход политики - включение их в полезный хозяйственный оборот. На «неучтённые» или же «резервные» земельные ресурсы горных и долинных зон республики, пути и методы их вовлечения в хозяйственный оборот, указывалось еще в советский период в трудах отечественных учёных-аграрников, которые сегодня можно использовать при подготовке концепций землепользования для горных регионов республики. Наличие значительного резервного фонда пахотно-природных земель, расположенных на труднодоступных горных территориях и долинах, в состав которых входят культурные пастбища и обрабатываемые земли, которые очень благоприятны для выращивания различных культур, сохранение биообразований и содержание домашних животных определяется и особенностью землепользования в республике. Анализ производственных возможностей горных зон республики показывает, что они располагают значительными внутренними резервами для увеличения объёма экологически чистой продукции (табл. 2).

Таблица 2.

Состояние земельного фонда регионов Таджикистана по состоянию на 01.01.2017 г., тыс. га

Категории земельных ресурсов		Регионы					Республика Таджикистан
		Согд	Хатлон	ГБАО	РРП	Душанбе	
Земельный фонд	I	2518,5	2468,2	6407,5	2861,1	12,7	14255,4
	II	287,5	338,2	18,2	106,1	1,4	750,0
Сельскохозяйственные угодья	I	1095,9	1620,0	777,5	214,1	1,3	4707,9
	II	243,7	272,5	13,5	76,3	0,3	606,1
Пашния	I	230,8	323,5	8,9	106,7	0,2	670,0
	II	167,7	228,3	8,2	62,9	0,2	467,1
Многолетние насаждения	I	71,1	39,9	1,5	25,6	0,8	138,2
	II	70,7	22,1	1,5	12,8	0,1	107,1
Естественные сенокосы	I	1,1	8,5	9,2	2,1	-	20,9
	II	0,1	0,1	1,1	-	-	1,3
Пастбища	I	785,6	1224,7	757,6	1079,6	0,3	3847,5
	II	0,8	0,2	2,6	0,3	-	3,9
Приусадебные участки, ЛПХ	I	78,3	113,7	5,4	71,7	1,6	69,2
	II	40,8	72,3	3,5	29,5	1,1	138,5
Лесное хозяйство	I	95,6	116,3	12,6	67,4	0,9	291,9
Земли под водой	I	104,3	99,1	19,4	40,9	1,0	263,8
Дороги	I	16,2	23,2	8,8	10,6	0,8	58,8
Земли под здания	I	5,4	29,4	3,2	24,9	5,9	3,0
Прочие земли	I	1075,8	349,1	5512,6	1363,2	1,3	8300,7

Примечание: I - всего, II - орошаемые.

Источник: Земельный фонд Республики Таджикистан по состоянию на 01 января 2017. Душанбе, 2017. - С.3,14,41,44,100,118.

Как видно из данных табл. 2, земельные ресурсы, особенно орошаемые пашни, распределены по регионам страны крайне неравномерно. В Согде имеются значительные земельные ресурсы, пока не освоенные, но пригодные для ведения сельскохозяйственного производства. Так, по оценкам Джонмахмадова М.П., только в Горно-Матчинском районе не освоенные земельные ресурсы достигают более 11 тыс. га. [4, 110]. Конечно, в настоящее время отсутствуют экономические и технические возможности страны для освоения земельных участков на террасах и в будущем, несомненно, горная часть региона становится важным фактором развития картофелеводства, садоводства и виноградарства в горных зонах.

В отличие от других регионов, ГБАО характеризуется крайне низкой обеспеченностью земельными ресурсами, пригодными для развития сельского хозяйства, несмотря на обширную территорию (табл.2.)

Для полного использования этих возможностей горных регионов при разработке региональных концепций и организации различных форм рационального землепользования, необходимо учитывать экономическое положение отдаленных от различных коммуникаций и рынка сбыта хозяйствующих субъектов и принимать меры для развития инфраструктуры сельской территории горных регионов республики.

Другая особенность формирования земельных отношений и рыночного землепользования в республике вытекает из своеобразных природно-климатических условий страны. Изучение расположения земельных ресурсов по стране и его регионов показывает, что в соответствии с природно-климатическими условиями, территорию Таджикистана можно разделить на два географических пояса: жаркий субтропический и прохладный предгорно-горный. И эти географические пояса, определяющие условия развития производительных сил аграрной экономики регионов, обладают различным потенциалом сельскохозяйственного производства. Расчеты свидетельствуют, что в республике имеются около 1 млн. га земель для орошения. В зависимости от их качества на них можно выращивать продовольственные, технические и кормовые культуры. На склоновых землях можно размещать многолетние плодовые культуры, особенно субтропические и виноград столовых и кишмишных сортов. Земли субтропической зоны должны стать одним из самых крупных ареалов субтропического плодоводства и органического земледелия.

Труднодоступность значительной части территории заставляет искать новые подходы для разумного использования земельных угодий. Целесообразность организации перерабатывающих предприятий в горных зонах очевидно, так как многие виды продукции скоропортящиеся и транспортировать их на дальние расстояния является много затратным. Создания по хранению предприятий обеспечат полную сохранность производимой продукции, и обеспечит население круглый год качественными продуктами. Для совершенствования рыночных механизмов земельных отношений и землепользования в зависимости конкретных условий горных регионов республики, необходимо широко использовать семейную организацию аграрного предпринимательства, в отдаленных горных и долинных зонах республики, которая основана на использовании труда членов семьи.

Цель данного землепользования заключается в обеспечении удовлетворения потребности семьи в продовольственной продукции, поскольку место проживания и место ведения хозяйства (например, животноводство, пчеловодство, выращивание картофеля и других культур) в горных регионах обычно разобщены и находятся в удалении друг от друга, следовательно, для сохранения населения в горных регионах более важным представляется сохранение угодий как производственной базы ведения хозяйств, и эти угодья могут быть закреплены за отдельными гражданами и семьями.

Эти институциональные преобразования должны отражать традиционные методы землепользования как основы развития обычаев коренных жителей горных регионов республики. Следует отметить, что семейные формы производства весьма развиты, особенно в отдаленных горных регионах республики.

Как свидетельствуют статистические данные таблицы 1, количество ЛПХ на 01.01.2018 года по республике составляет 676 единиц, данный показатель по РРП составляет - 231, по Хатлонской области - 221, а в Согдийской области 224 единиц. В предгорных и горных регионах республики продолжают развиваться хозяйства населения и личные подсобные хозяйства (ЛПХ), как новые субъекты земельных отношений. Следует отметить, что удельный вес ЛПХ в производстве сельского хозяйства достаточно велик: в 2017 г. было произведено 66,4 процента валовой продукции сельского хозяйства.

ЛПХ и хозяйства населения, как институт, имеющий предпосылки (наличие земли, построек, скота и других средств) в удовлетворении насущных потребностей домашних хозяйств и несут большой вклад в обеспечение продовольственной безопасности [5, 33]

Как свидетельствуют данные таблицы 3, у хозяйств населения земельные участки используются более эффективно, чем у других субъектов экономики. Об этом свидетельствуют тенденции роста посевных площадей основных сельскохозяйственных культур: в период с 2011 по 2017 гг. посевная площадь картофеля увеличилась на 2,9 тыс. га, овощи - 12,8 тыс.га., бахчи – 3,1 тыс. га., а на кормовые культуры, которые определяют развитие животноводства, увеличилось на 15,5 тыс. га.

Таблица 3.

Динамика посевных площадей основных сельскохозяйственных культур в хозяйствах населения Республики Таджикистан (тыс. га.)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Зерновые и зерно-бобовые культуры	427,2	424,3	437,4	412,6	422,9	423,5	411,6
Картофель	36,7	41,7	44,4	35,5	39,8	41,6	40,6
Овощи	46,9	49,0	50,7	48,5	55,4	58,2	59,7
Бахчевые	17,2	18,4	17,4	19,4	21,4	20,0	20,3
Кормовые культуры	86,0	94,9	91,8	104,6	102,4	103,2	101,5

Источник: Регионы Республики Таджикистан, 2018, С. 92-99

Важным моментом здесь является то, что в хозяйствах населения не наблюдается выход земельных участков из оборота. Установлено, что в личных подсобных хозяйствах, благодаря разумному использованию земельных ресурсов обеспечивается устойчивое развитие и получаемый доход ЛПХ удовлетворяет естественную потребность, а также устойчивое его развитие, не зависящее от выполнения своих основных функций в любой социально-экономической обстановке. Следует отметить, что более 93% всего производства крупного рогатого скота в республике приходится на долю личных подсобных хозяйств.

В связи с тем, что производство в этих форматах хозяйствования имеют товарный характер, следовательно, инвестиции осуществляются самими же производителями. В связи с тем, что они в настоящее время являются основным производителем продовольственной продукции, следовательно, необходимо усилить процесс привлеченных дополнительных инвестиций со стороны правительства, международных финансовых структур. Эти меры могут оказать положительное влияние на устойчивое существование хозяйств населения и личные подсобные хозяйства.

Следует отметить, что в течении длительного времени производство в сельском хозяйстве осуществлялось в рамках крупных хозяйств (совхозов и колхозов). В рамках этих крупных хозяйств была создана инфраструктура сельских территорий республики и технологии аграрного производства. Теперь эти инфраструктуры разрушились, а новые адекватные рыночные условия еще не созданы. Поэтому в перспективе возникает необходимость поиска и внедрения современных интегрированных форм производства, позволяющих обеспечить инвестиционно-инновационное развитие хозяйствующих субъектов сельского хозяйства и создание новых инфраструктур в сельской территории страны.

Литература

1. Послание Лидера наций, Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан [электронный ресурс]. URL:// <http://www.president.tj/ru> (дата обращения: 11.01.2019г.)
2. Абдуллоев З.Р. О некоторых трудностях и возможностях дехканского (фермерского) хозяйства/ З.Р. Абдуллоев, Д.Д. Бабаджанов// Паёми ДДХБСТ: Научно-теоретический журнал. 2002., № 1-2. – С. 45-53.
3. Асроров И.А. Особенности аграрной сферы и их отражение на рыночных отношениях/ И.А. Асроров// Известия АН Республики Таджикистан. – Душанбе, 1992. - № 3.- С 34-40.
4. Буриева М.Ч. Инновационная деятельность и рационализация использования мелиоративно-ирригационного потенциала Республики Таджикистан. / М.Ч. Буриева. //Вестник Таджикского национального университета. - Душанбе. - 2011. - №10. - С. 83-90.
5. Буриева М.Ч. Эффективность мелиоративных мероприятий, как фактор рационализации использования мелиоративно-ирригационного потенциала аридного региона. / М.Ч. Буриева. // Кишоварз. - Душанбе. - 2012. - №5. – С. 26-32.
6. Григоров М.С. Проблемы адаптации технологий орошаемого земледелия к природным условиям региона. / М.С.Григоров, С.М. Григоров //Международный сельскохозяйственный журнал. -2005. - №3. – С. 53-55.
7. Джонмахмадов М.П. Горный Зерафшон: проблемы использования ресурсного потенциала/ М.П. Джонмахмадов //Экономика Таджикистана: стратегия развития. - Душанбе, 2009. - №1. - С. 110-116
8. Исайнов Х.Р. Эколого-экономические аспекты рационализации использования орошаемых земель Таджикистана. / Х.Р. Исайнов. // Доклады респ. конф. На тему «Повышение эффективности стратегий экологически целесообразного землепользования и борьбы с сельскохозяйственными вредителями на региональном и национальном уровне». – Душанбе, 2011. – С.38-44.
9. Концепции устойчивого развития личного подсобного хозяйства // АПК: экономика управления. - Душанбе, 2008.- № 5. - С.33-39.
10. Статистический сборник. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – Душанбе, 2018. - 484 с.

УДК: 004.02. 339.138

НАҚШИ СИСТЕМАИ ИТТИЛОӮТӢ ВА ТЕХНОЛОГИЯ ДАР РУШДИ МАРКЕТИНГ

Аишуров Муҳаммадӣ Нусратович – н.и.и., дотсент, мудири кафедраи менеҷменти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, Сурога: 734067, Чумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. E-mail: ma84-84@mail.ru. Телефон: (+992) 935-13-14-41.

Қаҳорзода Дилнозахон – магистранти курси 2-юми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, Сурога: 734067, Чумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14.

Дар мақолаи мазкур муаллифон доир ба нақши системаи иттилоотӣ дар фаъолияти соҳибкорӣ маълумоти муфасссал пешниҳод намудаанд. Қобили зикр аст, ки фаъолияти соҳибкороиро имрӯз дар ҷаҳон бе истифодаи интернет тасаввур қардан ғайриммкон аст. Муаллифон дар мақола муайян намудаанд, ки аз соли 2015-2017 чанд нафар барои фаъолияти кории худ аз шабакаи глобалии Интернет истифода менамоянд. Инчунин, дар мақолаи мазкур ҷадвали даҳгонаи мамлакатҳо тартиб дода шуда, муайян

гардидааст, ки тиҷорати бозори ҷаҳонии электронӣ (бо доллари ИМА) соли 2017 чӣ гуна аст. Муаллифон дар мақола пешниҳод намудаанд, ки истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар корхонаҳо барои баландбардории сифати корӣ ва дар бозор рақобат пайдо намудан имкониятҳои васеъро медиҳад, инчунин, технологияҳои иттилоотӣ ба корхона имкон медиҳад, ки раванди кории худро тезонад, хароҷоти истеҳсолиро кам кунад ва ҳамохангии сохторҳои таркибии истеҳсолии худро таъмин созад ва дар ҷамъ ҳосилнокӣ ва боздеҳи захираҳоро хеле баланд бардорад.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, истеҳсолот, менеҷмент, корхона, маркетинг, низом, иттилоот, технологияҳои иттилоотӣ, рушд, шабакаи глобалии Интернет.

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ И ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ МАРКЕТИНГА

Ашуров Мухаммади Нусратович – кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой менеджмента Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан. г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. tgfeu@tgfeu.tj. E-mail: m_a_84-84@mail.ru. Телефон: (+992) 935-13-14-41.

Кахори Дилнозахон – магистрант 2-ого курса Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан. г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. tgfeu@tgfeu.tj.

В данной статье авторы предоставили подробную информацию о роли информационной системы в предпринимательской деятельности. В данный момент предпринимательскую деятельность во всем мире не невозможно представить без использования интернета. Авторы в статье определили, что с 2015 по 2017 годы многие люди используют глобальную сеть интернет для своей трудовой деятельности. Также в статье составлена таблица с данными десятка стран и определена, как осуществляется торговля на мировом электронном рынке (в долларах США) в 2017 году. Авторы в статье определили, что использование информационных технологий на предприятиях дает возможность повысить качество работы и завоевать конкуренцию на рынке, а также информационные технологии позволяют предприятию ускорить собственный процесс работы, сократить производственные затраты и обеспечить координацию своих структурных подразделений в производственном секторе, значительно повысить урожайность и ресурсные результаты.

Ключевые слова: экономика, производство, менеджмент, предприятие, маркетинг, система, информация, информационные технологии, развитие, глобальная сеть интернет.

THE ROLE OF INFORMATION SYSTEMS AND TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF MARKETING

Ashurov Muhammadi Nusratovich – Candidate of economic sciences, associate professor. Associate department management of the Tajik state university of finance and economics. Address: 734067, Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14, tgfeu@tgfeu.tj. E-mail: m_a_84-84@mail.ru. Телефон: (+992) 935-13-14-41.

Kachori Dilnozahon – graduate student of the 2nd course of the Tajik state university of finance and economics. Address: 734067, Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14, tgfeu@tgfeu.tj.

In this article, the authors provided detailed information about the role of the information system in business. At the moment, business activities around the world can not be imagined without the use of the Internet. The authors in their article determined that since 2015-2017, many people use the global Internet for their work. Also in this article, a table of a dozen countries is compiled and determined how trade is carried out in the world electronic market (in us dollars) in 2017. The authors of the article suggested that the use of information technology in enterprises makes it possible to improve the quality of work and win competition in the market, as well as information technology allows the company to accelerate its own process, reduce production costs and ensure the coordination of its structural units in the manufacturing sector, significantly increase productivity and resource results.

Keywords: *economics, production, management, enterprise, marketing, system, information, information technology, development, global Internet.*

Чараёни инкишофи технологияҳои иттилоотӣ имконоти пайдоиши шаклҳои нави соҳибкориро дар ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт муҳайё намуда, барои васеъ шудани шаклу усулҳои ҳамкориҳои менеҷмент дар шароити ҷаҳонишавӣ имконоти навро ба вучуд меорад. Истифодаи шабакаи глобалии Интернет, инчунин, системаи мунтазами озоди алоқа рақобатнокии корхонаро дар шароити бозор мустақкам гардонида, ҳосилнокии меҳнатро чандин маротиба зиёд мекунад [1, 75-79]. Инчунин, имкон медиҳад, ки корхона ё ширкат худро ба шароити нави иқтисодӣ мутобиқ гардонида, аз тағйирот ва ҳолатҳои беруна зуд хабардор гардад.

Дар ҳақиқат, Интернет дар давраҳои аввали пайдоиши худ диққати одамонро ба худ ҷалб намуда буд. Одамон дар ғӯшаҳои гуногуни кураи замин истода, бо якдигар алоқа пайдо мекарданд. Аз тарафи дигар, дар базаи иттилоотии интернет ҳар гуна бозиҳо, намуди китобҳо, иттилоот вазъиятҳои пайдо гардидаанд, ки имкониятҳои соҳибкориро зиёд намудаанд.

Имрӯзҳо Интернет ҳамчун як шабакаи глобалии компютерӣ қисмати асосии соҳибкорӣ «раги хунгарди асосӣ» ба ҳисоб рафта, шакли соҳибкории нав гашта, миллиардҳо одамонро бо худ пайваست мекунад.

Технологияҳои иттилоотӣ ба корхона имкон медиҳад, ки раванди кории худро тезонад, хароҷоти истеҳсолиро кам кунад ва ҳамохангии сохторҳои таркибии истеҳсолии худро таъмин созад ва, дар ҷамъ, ҳосилнокӣ ва боздеҳи захираҳоро хеле баланд бардорад.

Маълум аст, ки баландшавии ҳосилнокии меҳнат суръати гардиши воситаҳои гардони корхонаро тезонида, якбора хароҷотро хеле кам мекунад ва ин, дар навбати худ, нархи молро паст карда, мавқеи молистеҳсолкунандаро дар бозор мустақкам мегардонад.

Ҳамин тариқ, истифодаи васеи системаи иттилооти зарурати дар корхонаҳо ташкил намудани шӯъбаи калони иттилоотӣ ва вазифаи сармутахассис оид ба иттилоотро пайдо мекунад, ки дар қабули қарорҳои стратегии корхона ҷаҳолоне бояд иштирок намоёнд [2, 576]. Инчунин, ҳайати шӯъбаи иттилоотии корхона бояд мутахассисони касбӣ бошанд, ки барои корхонаро аз навовариҳои муҳити беруна хабардор намудан қобилият дошта, ҳудашон низ ба навовариро ҷорӣ намудан маҳорат дошта бошанд.

Чӣ хеле ки дар боло қайд намудем, яке аз бартарияти инкишофи системаи иттилоотӣ дар он аст, ки имрӯз монеаҳои географӣ ва бюрократӣ дар ин система дида намешавад. Истифодаи шабакаи глобалии Интернет имкон медиҳад, ки гурӯҳҳои мутахассисон дар давлатҳои гуногун истода, як масъаларо ҳаллу ҷасл намуда, ба якдигар бевосита кумаки амалӣ расонанд.

Кумаки калони системаи иттилоотиро дар вақти коркарди нақшаи дарозмуддати корхона дидан мумкин мебошад. Агар корхонаи калони байналхалқӣ бошад, имкон дорад, ки бо воситаи пайдо кардани шиносҳои худ дар давлатҳои гуногун, бо шиносшавии маданият, урфу одати мардум, дараҷаи зиндагонии мардум, қурби арзи хориҷӣ ва ғайраҳо нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, ки барои коркарди нақшаи мақсадноки стратегӣ зарур аст, дар муддати хеле кӯтоҳ пайдо намуда, бо ҳамохангсозии омилҳои байналхалқӣ нақшаи дарозмуддати стратегии худро тартиб диҳад. Чунин нақшаҳо эҳтимолияти баланди иҷрошавандагӣ дошта, ғоидаи хеле зиёд меоранд.

Пайдоиши компютерҳои пуриқтидори фардӣ имконият пайдо намуд, ки мутахассисон дар кадом ғӯшаи дунё, ки набошанд, бо ҳам алоқа пайдо карда,

дар як муддати кӯтоҳ иттилоотро ба корхонаи худ, ба роҳбарони худ мерасонанд.

Аз ин маълум мегардад, ки рақобати корхонаҳо ба дараҷаи волеи худ расидааст ва ҳислати ҷаҳониرو гирифтааст. Дар чунин як шароит суръати ҳаракати иттилоот чунон тез гаштааст, ки дар муддати 2-3 сония аз як тарафи кураи замин ба қисми дигари кураи замин иттилоот паҳн мешавад [3, 88]. Дар ин ҳолат хоҳ ноҳоҳ тактика ва стратегияи бизнес низ ҳислату суръати худро бояд куллан тағйир диҳад. Дар аксари корхонаҳои байналхалқӣ аллакай системаи иттилоотӣ як роҳи кофтукови рақобати стратегияи нав гаштааст, ки онҳо аз имкониятҳои иттилоот истифода карда, фикр карда, шаклҳои нави кор ва хизматҳоро меёбанд, ки чашму ақли одами одӣ ҳеҷ онро дарёфт карда наметавонад. Масалан, аллакай шакли паҳншудаи хизматрасонӣ байни корхонаҳои фурушанда ва харидор оид ба кашонидани бор маъмул аст. Дар кадом вақте ки зарур аст, аниқ муайян мекунад, ки қатора дар кадом қитъаи роҳ рафта истодааст, кадом соат ва дақиқа ба манзил мерасад. Дар вақти истифода аз шабакаҳои байналхалқӣ хатоҳои одӣ қариб дида намешаванд, агар хатои техникӣ пайдо шавад, тез ошкор гардида, ислоҳ карда мешавад.

Чунин як тағйирот ва пешравиҳо аз роҳбарони корхона талаб мекунад, ки онҳо дониши касбӣ дошта, ба ҷои корҳои пастсифати бесамар, корҳои иҷро намоянд, ки самаранокии калони иқтисодӣ фароҳам меорад.

Агар менеҷери корхона хоҳад, ки аз рушди технологияҳои иттилоотӣ истифода кунад, бояд дар сохтори ташкили корхона низ доимо тағйироту иловаҳо дохил карда, қисматҳои зиёдатие, ки аллакай нолозим мебошанду барои пешравии кори корхона таъсири манфӣ мерасонанд, бояд бартараф карда шаванд [1, 77]. Дар чунин як шароити корӣ доимо беҳтаршавии сохтори идоравии менеҷмент мушоҳида карда мешавад ва корхона дар рақобати бозор устуворона қадам мегузорад.

Табиист, ки коида, функция ва усули роҳбарии менеҷмент низ гирифтори навоварии иттилоотӣ мегардад. Бинобар ин, менеҷерро лозим меояд, ки аз як қатор услубу қоидаҳои кухнаи роҳбарӣ даст кашад. Доимо дар ҷустуҷӯи шаклу усулҳои муносири идоракунии буда, ҳудашро низ ҳамчун шахси пешқадами ҷамъиятӣ нишон диҳад. Дар ҳолате ки менеҷер аз уҳдаи истифодаи технологияҳои иттилоотии навин намебарояд, вай аз инкишофи технологӣ қафо мемонад. Натиҷаи пасивӣ фаъолияти роҳбари корхонаро ба қафравӣ меорад ва билохир, муфлис карда, аз байн мебарад.

Бинобар ин, роҳбар, менеҷеронро зарур мебошад, ки доимо дар ҷустуҷӯӣ ва татбиқи шаклҳои нав ва самараноки технологияҳои системаи иттилоотӣ бошанд.

Дар амалияи байналмилалӣ, пеш аз ҳама, истилоҳи «есомтексе» (тиҷорати электронӣ) истифода мешавад. Ба он савдои электронӣ, мубодилаи хабарҳои электронӣ ва нишондиҳандаҳо (EDI), интиқоли электронии воситаҳои пулӣ (EFT), алоқаи электронӣ, алоқаи факсималии низоми интиқоли маълумотҳо бо роҳи аз компютер ба факс, феҳрасти электронӣ, тахтаи электронии эълонҳо (IIS), маълумотҳои асосии истифодашавандаи муштарак ва ғайра дохил мешаванд.

Барои тиҷорати электронӣ муттаҳид намудани технологияи бештари гуногунҷабҳа, аз он ҷумла EDI (Electronic Data Interchange- мубодилаи электронии маълумот), алоқаи электронӣ Internet (мубодилаи иттилоотии дохили ширкатҳо), Ectranet (мубодилаи иттилоотӣ бо ҷаҳони муосир), Interanet ва ғайра зарур мебошад [4, 112-114].

Дар кишварҳои ИДМ, аз ҷумла Россия ва Тоҷикистон зери мафҳуми тиҷорати электронӣ хариду фурӯши молҳо ва хизматҳо тавассути шабакаи ҷаҳонии электронӣ, аз он ҷумла Интернет фаҳмида мешавад. Он воситаи воридшавӣ ба шабака барои дастрас намудани иттилоот оид ба ҳарифони тиҷоратӣ, интиҳоби молҳо ё худ ҳадамот, таҳияи дархостҳо, таъмини кафолатноки пардохтҳо, тахвили молҳо ё худ ба амал баровардани кору хизматрасонӣ ва ба даст овардани арзиши шартномавии фурӯшанда маҳсуб мегардад.

Қайд кардан бамаврид аст, ки истифодабарандагони интернет дар ҷаҳон соли 2015 тақрибан 3,2 млрд-ро ташкил меод. Дар соли 2017, бошад теъдоди умумии истифодабарандагони Интернет зиёда аз 4,1 млрд. нафарро ташкил менамояд. Дар ҷадвали навбатӣ истифодабарандагони шабакаи глобалии Интернетро дар соли 2017 мушоҳида намудан мумкин аст.

Ҷадвали 1.

Теъдоди истифодабарандагони Интернет дар соли 2017

№	Номгӯи давлатҳо	Истифодабарандагони интернет
1	Ҷумҳурии мардумии Чин	772 000 000
2.	Ҳиндустон	699 992 838
3.	ИМА	312 322 257
4.	Бразилия	123 927 230
5.	Индонезия	132 700 000
6.	Ҷопон	117 528 631
7.	Федератсияи Россия	109 552 842
8.	Нигерия	91 598 757
9.	Мексико	85 000 000
10.	Олмон	72 290 285
110.	Ҷумҳурии Тоҷикистон	864 805

Сарчашма: <https://ru.wikipedia.org>

Дар ҷадвали тартибдода теъдоди шахсоне, ки аз шабакаи глобалии Интернет истифода мебаранд, оварда шудааст.

Дар шароити имрӯза тиҷорати электронӣ дар ҷомеаи ҷаҳонӣ бо суръати баланд рушд карда истодааст.

Таҳлилҳо нишон доданд, ки дар шароити имрӯза тиҷорати электронӣ дар Ҷумҳурии мардумии Чин мавқеи аввалро ишғол менамояд.

Ҷадвали 2.

Даҳгонаи бозори ҷаҳонии электронӣ (бо доллари ИМА) соли 2017

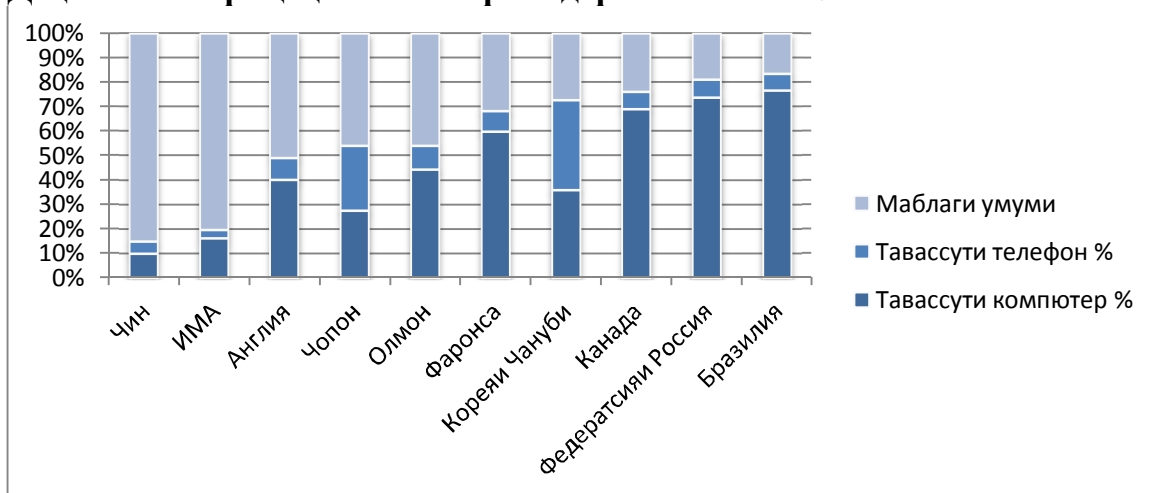
№	Номгӯи давлатҳо	Тавассути компютер %	Тавассути телефони мобили %	Маблағи умумӣ
1.	Ҷумҳурии мардумии Чин	67	33	562,566
2.	ИМА	72	15	349,06
3.	Англия	74,1	16,5	93,89
4.	Ҷопон	48	46	79,33
5.	Олмон	72,3	16,2	74,46
6.	Франса	80,8	11,1	42,62
7.	Кореяи Ҷанубӣ	49	50	36,76
8.	Канада	83,8	8,7	28,77
9.	Федератсияи Россия	80	8	20,30
10.	Бразилия	88	8	18,80

Сарчашма: <https://ru.wikipedia.org>

Таҳлилҳо нишон дод, ки қисми зиёди тиҷорати электронӣ тавассути компютер ва телефонҳои мобилӣ сурат мегирад.

Нишондиҳандаи мазкурро дар шакли диаграмма чунин тасвир кардан мумкин аст.

Дахгонаи бозори ҷаҳонии электронӣ дар соли 2017 бо %

Сарчашма: Аз ҷониби муаллиф дар асоси ҷадвали 2 тартиб дода шудааст.

Агар суҳан дар бораи нақш ва мавқеи ин унсuri муҳими иқтисоди бозорӣ равад, гуфтан ҷоиш аст, ки суръати афзоиши савдои электронӣ нисбат ба дигар шаклу намудҳои он дар ҷаҳон нисбатан баланд мебошад. Тибқи тадқиқоти муҳаққиқон ва иқтисоддонон ҳар чор сол кишварҳои аз хизмати ин шакли муосири савдо баҳрамандгардида, тақрибан ду баробар зиёд мешавад.

Чӣ тавре ки дар расм маълум аст, мавқеи пешсафиро дар тиҷорати онлайни ҳоло Чин дар ҷои аввал 43,1%, ИМА бо 26,8%, Англия 0,7%, Ҷопон 0,6%, Олмон 0,5%, Франса 0,3%, Кореяи Ҷанубӣ 0,2%, Канада 0,2%, Федератсияи Россия 0,2% ва дар мақоми 10-ум бошад, Бразилия бо 0,1% қарор дорад.

Аз далелҳои шайъии зикргардида хулоса баровардан мумкин аст, ки савдои ҷаҳона солҳои охир дар кишварҳои аз нигоҳи саноатӣ тараққиқарда рӯ ба инкишоф ва иқтисоди давраи гузариш тавассути Интернет зарурати мутлақи хешро тадриҷан тавсия дода истодаанд. Аз як тараф, имконияти ҷалби бештари муштарӣро аз ҷамаи гӯшаву канори қитъаҳои олам, дар ҷамаи гуна вақти лозимӣ бе ягон монеаву маҳдудиятҳо ба миён оварда мешавад, аз тарафи дигар, маҷмӯи иттилоот барои муштарӣ зарур вобаста аз арзаю тақозо, сатҳи нархҳо ва ниёзи фардии истеъмолӣ, ки чунин маълумотҳо барои идоракунии минбаъдаи фаъолияти савдо ҳам дар сатҳи Интернет, ки дар фаъолияти рӯзмарраи мағозаҳои ҷаҳонафурӯшӣ мавриди истифода қарор мегирад, хеле муҳим мебошад.

Имрӯз ин шакли фаъолияти савдо қариб, ки дар ҷамаи гӯшаву канори замин дар он ҷое, ки шабакаи Интернет пайваст шудааст, зина ба зина инкишоф меёбад ва он рӯз дур нест, ки дар кишварҳои Чин ва ИДМ, аз он ҷумла дар Тоҷикистони соҳибистиклоли мо низ рушд хоҳад кард. Агар гӯем, ки альон дар пойтахти кишвари мо шаҳри Душанбе марказҳои вилояту ноҳияҳои саноатии мамлакат аз ин фаъолияти навини савдои электронӣ кайҳо бархурдоранд, чандон ғалат намешавад. Насими фараҳбахши ин усули пешқадами тиҷорат аввал соҳибкорони тоҷикро бедор кард, чунин фаъолияти амалии онҳо ба ин ҳидоят намуд ва, аз тарафи дигар, рушди ислоҳоти инқилобии мамлакатҳои Ғарб ба он таъсири мусбати худро расонид. Дар иқтисодиёти бозори муосир

моли аз ҳама қиматнок ин иттилоот мебошад, пас ягон ҷои шакку шубҳа нест, ки тичорати электронӣ торафт нақш ва мавқеи устувори худро нисбат ба дигар воситаҳои бозор боз ҳам мустаҳкамтар намуда, самаранокии худро болотар мебардорад. Бинобар ин, ба ақидаи мо, пеш аз ҳама, тичорати навин бо кадрҳои лаёқатманду касбӣ низ зарурат дорад.

Аз ин рӯ, пешниҳод карда мешавад, ки баҳри рушди маркетинг дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фанҳои маркетинги шабакавӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии ҷорӣ карда шавад, то ки аз усулҳои истифодабарии Интернет ва тичорати электронӣ донишҷӯён хабардор бошанд.

Адабиёт

1. Ашуров М.Н. Роль информации в развитии маркетинга/ М.Н. Ашуров, С.Н.Шомадова // Кишоварз, 2019.- №1. - С. 75-79.
2. Маркетинг. Учебник для студентов бакалавриата. под ред. И. В. Липсица.- М.: ГЭОТАР-Медиа, 2012.— 576 с.
3. Голубков Е.П. Маркетинговый инструментарий / Е.П. Голубков // Маркетинг в России и за рубежом, 2013.- №10.- С.88-93.
4. Артемов М.А. Универсальные принципы проектирования пользовательских интерфейсов/ М.А. Артемов, А.А. Чиченин // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Системный анализ и информационные технологии, 2011.- №2.- С.112-114.
5. Машихина Т.П. Компьютерная графика: учебное пособие./Т.П. Машихина // Волгоградский институт бизнеса. Вузовское образование. - Волгоград, 2013. С.480.
6. Норенков И.П. История вычислительной техники и информационных технологий: учеб. курс / И.П. Норенков. // База и генератор образовательных ресурсов: [автоматизированная обучающая система]. МГТУ им. Н.Э. Баумана. – М., 2003-2012
7. Филип Котлер Основы маркетинга. Краткий курс / Ф. Котлер //ВИЛЯМС. - Санкт-Петербург, 2007. – 647с.
8. <https://ru.wikipedia.org> (18.04.2019).

УДК 336.2:65.01

БАДЗЕ ҶАНБАҲОИ ГАРОНИИ АНДОЗ ДАР САТҲИ КОРХОНАҲОИ ХУРДИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Воҳидов Умар Маҳмадиевич - номзади илмҳои иқтисодӣ, муаллими калони кафедраи моделсозии математикӣ ва иттилоотии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, ш. Душанбе, к. Нахимов, 64/14, тел.: (+992) 934634040, e-mail: umarv@mail.ru.

Воҳидов Маҳмадулло Маҳмадиевич – аспиранти кафедраи менеҷменти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, ш. Душанбе к. Нахимов, 64/14, тел.: (+992) 938217888, e-mail: yokhidov88@inbox.ru

Дар шароити имрӯза масъалаҳои ташиаккул ёфтани роҳҳои таҳлил ва назорат дар низомии андозбандӣ яке аз мавзӯҳои баҳснок ва мунтазам баррасиавандаи олимон ва коришиносон мебошад. Самти мазкур дарёфти мақоми махсус ва ифодакунандаи критериявии муносибатҳои андозбандиро аз рӯи мафҳуми гаронии андоз ва баҳодихии таъсири он ба ҷараёнҳои фаъолияти истеҳсолӣ ва хизматрасонӣ мегирад. Дар мавриди амалисозии низомии андоз, сатҳи ҷамъоваришавии андозҳо ва дараҷаи иҷрои вазифаҳои нақшавӣ доир ба суръатафзои даромадҳо аз нигоҳи идоравӣ дар таъмини буҷет таъсирбахшии самаранок дорад.

Мақолаи таълифгардида бо заминаҳои асосноки илмӣ назариявӣ ва методӣ тибқи маълумотҳои воқеии даромад, ташиаккул ёфтани базаи андозбандӣ, алаҳусус, омилҳои критериявии корхонаҳоро дар самти такмил додани муносибатҳои андозбандӣ тавассути усулҳои эконометрикӣ фаро гирифта, аҳамияти муфид дорад.

Калидвожаҳо: иқтисодиёт, модел, идорақунии, гарони андоз, корхона, буҷа, омор, эконометрика, усул, андозбандӣ, баҳодихӣ, таҳлил, даромад, омил.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ НАЛОГОВОГО БРЕМЕНИ НА УРОВНЕ МАЛЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Вохидов Умар Махмадиевич - кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры математического и информационного моделирования Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14, тел.: (+992) 934634040, e-mail: umarv@mail.ru.

Вохидов Махмадулло Махмадиевич - аспирант кафедры менеджмента Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14, тел.: (+992) 938217888, e-mail: vokhidov88@inbox.ru.

На современном этапе развития проблемы формирования и нахождения путей анализа и контроля в системе налогообложения являются одним из важнейших спорных вопросов и предметом обсуждения ученых и специалистов. Данное направление предполагает нахождение специфической роли и критериального выражения налогообложения в рамках налогового бремени и оценки его влияния на процессы производственной деятельности и сфере услуг. В условиях реализации системы налогообложения, уровень налогового поступления и выполнения финансовых обязательств, увеличения доходности с позиции управления и принятия решений по обеспечению бюджета являются рычагом эффективного воздействия.

Данная статья была подготовлена с учетом научно-теоретических и методических основ, с использованием реальных статистических данных, что позволяет нам оценить формирование налогооблагаемой базы с учетом критериальных факторов предприятий по направлению совершенствования налоговых отношений с учетом использования эконометрических методов, имеющих оптимальное значение.

Ключевые слова: экономика, модель, управление, налоговое бремя, предприятия, бюджет, статистика, эконометрика, метод, налогообложения, оценка, анализ, доход, фактор.

SOME ASPECTS OF TAX BURDEN AT THE LEVEL OF SMALL ENTERPRISES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Vokhidov Umar Makhmadievich - Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of Mathematical and Information Modeling of the Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Dushanbe city, Nakhimov street, 64/14, tel.: (+992) 934634040, e-mail: umarv@mail.ru.

Vokhidov Makhmadullo Makhmadievich - graduate student of the Department of Management of the Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067, Dushanbe city, Nakhimov street, 64/14, tel.: (+992) 938217888, e-mail: vokhidov88@inbox.ru.

At the present stage of development, the problems of forming and finding ways of analysis and control in the taxation system are one of the most important controversial issues and the subject of discussion of scientists and specialists. This direction involves finding the specific role and criterion expression of taxation within the tax burden and assessing its impact on the processes of production activity and the service sector. In terms of the implementation of the tax system, the level of tax revenues and the fulfillment of financial obligations, increasing profitability from the position of management and decision-making to ensure the budget are the lever of effective impact.

This article was prepared taking into account the scientific and theoretical and methodological foundations using real statistical data, which allows us to evaluate the formation of a taxable base, taking into account the criterion factors of enterprises in the direction of improving tax relations, taking into account the use of econometric methods of optimal importance.

Keywords: economics, model, management, tax burden, enterprises, budget, statistics, econometrics, method, taxation, assessment, analysis, income, factor.

Проблемаҳои ташаккули роҳҳои таҳлил ва назорат дар низоми андозбандӣ яке аз мавзӯҳои баҳснок ва мунтазам баррасишавандаи олимон ва коршиносони соҳа мебошанд. Дар ин равия мақоми махсусро дарёфти мазмуни пурра ва ифодакунандаи критериявии муносибатҳои андозбандӣ аз рӯи мафҳуми гаронии андоз дар бар мегирад. Дар таърифи мафҳуми гаронии андоз, ки муаллифони гуногун овардаанд, асосан аломатҳои маҷбурият, талабот нисбат ба қобилияти пардохт ва сатҳи маҳдудиятҳои иқтисодии ба зиммаи корхонаи андозсупор таҳмилшаванда таъкид гардидаанд.

Муаллифони мақола таърифоти дар адабиёти иқтисодӣ дарҷгардидаи гаронии андозро ҷамъбаст намуда, формулаи ҳисобии зеринро пешниҳод менамоянд:

$$B_p = (\sum_{i=1}^n Tr_i - T_d) / (D_p - \Phi_{mm}) \cdot 100 \quad (1)$$

дар ин ҷо: i -индекси намуди андози пардохтшаванда; n -теъдоди намудҳои андози пардохтшаванда; Tr_i - пардохти андози намуди i -юм аз ҷониби корхона; T_d - андоз аз даромади корхона; D_p - даромад аз фурӯш; Φ_{mm} - фонди музди меҳнати корхона [9, 121].

Дар ин робита гуфта мешавад, ки ҳар як субъекти хоҷагидор танҳо аз нигоҳи устувории уҳдадорихои андозӣ метавонад омили баробарии пардохти маблағ ба буҷет гардад.

Барои тавсифи нисбатан пурраи гаронии андоз ва ғайриқаноати иқтисодии корхона, маблағи андозро бо маблағи пардохти он муқоиса бояд кард. Бо назардошти методикаҳои анъанавии муайянкунии гаронии андози корхонаҳои хурд, муаллифон нишондиҳандаеро пешниҳод намуданд, ки он ҳамчун муносибати байни ҷамъи маблағҳои андози корхона нисбат ба даромади он мебошад (Формулаи 1). Ҳангоми истифодаи ин усул фарқи маблағи андозҳо ва андоз аз даромад ба фарқи даромади корхона ва фонди музди меҳнат тақсим карда мешавад. Дар амал методикаи мазкур нодурустии ҳисоби гаронии андозро дар сатҳи шахсони воқеӣ истисно мекунад.

Барои арзёбии қиёсии сатҳи гаронии андози корхонаҳои хурд сатҳи гаронии андози иқтисодиёти ҷумҳуриро таҳлил мекунем (Ҷадвали 1).

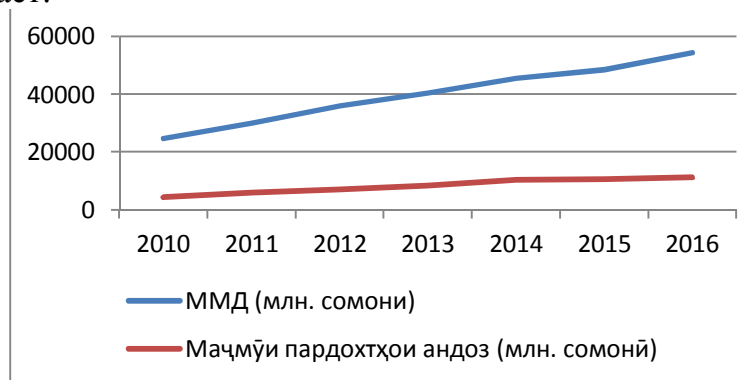
Ҷадвали 1.

Сатҳи маҷмӯи гаронии андоз ба иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи солҳои 2010-2016

Солҳо Нишонди ҳандаҳо	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
ММД (млн. сомонӣ)	24707,1	30071,9	36163,1	40525,5	45606,6	48401,6	54471,1
Бо % нисбат ба соли пешин	121.7	120.3	112.1	112.5	106.1	112.5	121.7
Маҷмӯи пардохтҳои андоз (млн. сомонӣ)	4443,9	5892,2	7102,2	8432,4	1036,7	1061,3	11188,4
Бо % нисбат ба соли пешин	132.6	120.5	118.7	122.9	102.4	105.4	132.6
Гаронии андоз (%)	17,98	19,59	19,64	20,81	22,73	21,92	20,54

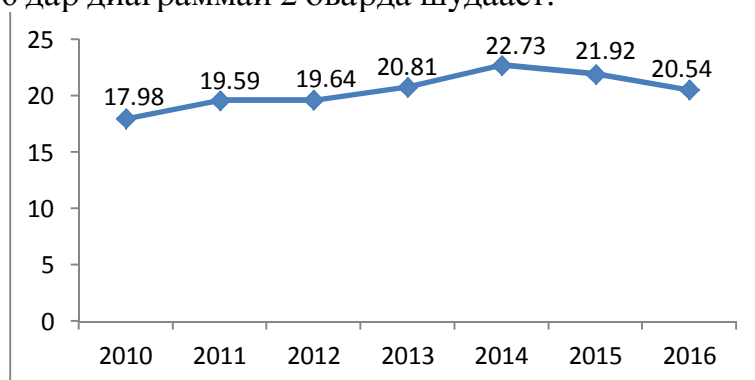
Сарчашма: аз рӯи маълумоти Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2017, с. 420. ҳисоб карда шудааст,

Дар диаграммаи 1 вобастагии пардохтҳои андоз нисбат ба ҳаҷми ММД тартиб дода шудааст.

Диаграммаи 1. Вобастагии пардохтҳои андоз ба ҳаҷми ММД

Сатҳи гаронии андоз ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраҳои 2010-2016 дар диаграммаи 2 оварда шудааст.

Диаграммаи 2. Сатҳи гаронии андоз ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар диаграммаҳо нишон дода шудааст, ки сатҳи гаронии андоз аз 17,98%-и соли 2010 то 22,73% дар соли 2014 афзудааст. Тафовут ҳудуди 4,75% аст ва ин таҳлил сабабҳои афзоиширо металабад. Дар давраи солҳои 2014-2016 нишондиҳандаи гаронии андоз тамоюл ба коҳиш ёфт, яъне вазни (ҳиссаи) хоси андозҳо дар ММД аз 22,73% то 20,54% коҳиш меёбад. Ин нишондиҳандаҳои номуътадили давраи 2010-2016 аз қисман ворид гардидани ислохот дар низоми андози амалкунандаи кишвар шаҳодат медиҳад. Барои таҳлил намудани гаронии андоз сатҳи гаронии андози умумии корхона хеле муҳим мебошад. Чунин нуқтаи назар ба ҳисобкунӣ ва истифодаи усули аз тарафи муаллиф пешниҳодшуда асос меёбад (Ҷадвали 2).

Ҷадвали 2.

Сатҳи маҷмӯи гаронии андоз ба корхонаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи солҳои 2010-2016

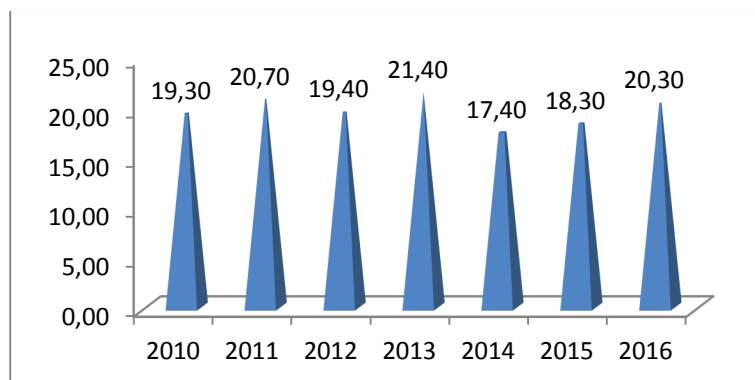
Солҳо Нишондиҳандаҳо	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Dp - даромади корхонаҳо (млн. сомонӣ)	1836.20	2363.20	2849.90	4271.10	5501.60	6170.90	3793.10
Бо % нисбат ба с. гузашта	100	128.70	120.59	149.87	128.81	112.17	61.47
Tr_i - маҷмӯи пардохтҳои андоз (млн. сомонӣ)	354.40	489.20	552.80	914.00	957.30	1129.30	769.90
Бо % нисбат ба с. гузашта	100	138.04	113.00	165.34	104.74	117.97	68.17
Td -андоз аз даромад (млн. сомонӣ)	12.92	18.66	24.91	34.92	44.59	46.07	30.31

Бо % нисбат ба с. гузашта	100	144.42	133.46	140.19	127.71	103.33	65.79
Фмм-фонди музди меҳнат (млн. сомонӣ)	92.30	133.30	177.90	249.40	318.50	329.10	216.50
Бо % нисбат ба с. гузашта	100	144.42	133.46	140.19	127.71	103.33	65.79
Бр-гаронии андоз бо методи анъанавӣ (%)	19.30	20.70	19.40	21.40	17.40	18.30	20.30
Бр-гаронии андоз бо методи нав (%)	19.58	21.10	19.76	21.86	17.61	18.54	20.68
Тафовут (%)	0.28	0.40	0.36	0.46	0.21	0.24	0.38

Сарчашма: аз рӯи ҳисоботи Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳисоб карда шудааст.

Дар чараёни таҳлил аз тариқи истифода бурдани методи нави пешниҳодкардаи мо имконияте пайдо мегардад, ки заминаи андозбандӣ нисбатан шаффофтар ва аниқ гардида, дар ин асос вазъи молиявии буҷети давлатӣ пурратар мегардад. Масалан, дар соли 2016 аз чадвали ҳисобии мо дар чадвали 2 бо дараҷаи 0,38% дар объекти таҳлилшуда имконияти васеъ кардани заминаи андозбандӣ ҷой дорад.

Тибқи маълумоти чадвали 3 вобастагии пардохтҳои андоз нисбат ба даромади корхонаҳо ва сатҳи гаронии андоз тартиб дода шудааст (диаграммаи 3).

Диаграммаи 3. Сатҳи гаронии андози корхонаҳо (%)

Дар диаграммаҳо нишон дода шудааст, ки сатҳи гаронии андоз аз 19,30%-и соли 2010 ба 21,40% дар соли 2013 расидааст. Тафовут ҳудуди 2,10% буда, он таҳлили сабаби чунин афзоишро талаб мекунад. Аз соли 2010 то 2013 афзоиши гаронии андоз аз 19,30% то 21,40% афзоиш дошт, аммо дар давраи солҳои 2013-2014 ин нишондиҳанда тамоюли коҳишбӣ пайдо кард, яъне аз 21,40% то ба 17,40% коҳиш ёфт. Ин нишондиҳандаҳои дигаргуншаванда дар давраи солҳои 2013-2014 аз ислоҳоти низоми андозбандии ҷумҳурӣ шаҳодат медиҳанд. Солҳои 2014-2016 вазни хоси андозҳо дар даромади корхонаҳо аз 17,40 то 20,30% зиёд шуд.

Моҳияти амалисозӣ ва рушди корхонаҳои хурди Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар асоси маълумоти омории корхонаҳо таҳқиқ ва таҳлил намуда, динамикаи рушд ва ояндабинии он муайян карда шудааст.

Раванди буҷетикунонӣ тақозои онро дорад, ки методҳои коркард ва ояндабинии даромадҳои андозиро такмил диҳем. Дар ин маврид маълумоти ҷорӣ ҳамчун қатори вақтии пардохтҳои кулли андозҳои аз тарафи корхона ба буҷет пардохтшаванда инъикос меёбад, ки он аз гаронии андоз вобастагӣ дорад (чадвали 3) [5, 17].

Чадвали 3.

Маълумот мувофиқи даромад аз фурӯш ва воридоти андоз, инчунин гаронии андози корхона

Солҳо	Воридоти андоз (Tr), млн. сомонӣ	Даромад аз фурӯш (Dr), млн. сомонӣ	Гаронии андоз (Br), %
2005	83.9	435.2	19.3
2006	110.6	534.7	20.7
2007	167.8	864.9	19.4
2008	345.6	1615.2	21.4
2009	239.1	1374.3	17.4
2010	354.4	1836.2	19.3
2011	489.2	2363.2	20.7
2012	552.8	2849.9	19.4
2013	914	4271.1	21.4
2014	957.3	5501.6	17.4
2015	1129.3	6170.9	18.3
2016	899.9	3793.1	20.3
2017	1143.2	6204.4	18.4

Сарчашма: аз рӯи ҳисоботи Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳисоб карда шудааст.

Дар асоси маълумоти ба чадвали 3 мувофиқаткунанда таҳлили коррелясионӣ гузаронида шудааст, ки натиҷаи он чунин аст:

- вобастагии мустақим ($r_{Tr,Dr} = 0,991$) байни *воридоти андоз* ва *даромад аз фурӯш*;
- вобастагии баръакс ($r_{Tr,Br} = -0,146$) байни *воридоти андоз* ва *гаронии андоз*;
- вобастагии баръакс ($r_{Dr,Br} = -0,258$) байни *даромад аз фурӯш* ва *гаронии андоз*, яъне вобастагии коллинеарнокӣ вучуд надорад.

Яке аз нишондиҳандаҳои самаранокии амалисозии системаи андозӣ ин сатҳи чамъоваришавии андозҳо ва дараҷаи иҷрои вазифаҳои нақшавӣ доир ба суръатафзоии даромадҳо ба буҷет аст. Мақомоти давлатӣ мақсади таъмин намудани буҷетро пайгирӣ менамоянд ва корхонаҳо бошанд, кӯшиш менамоянд, ки маблағи хароҷоти андозиро ба ҳадди ақал расонанд [4, 73].

Дар ин ҷо модели эконометрикӣ дурнамои воридоти андозии корхонаҳои хурд ба буҷети Ҷумҳурии Тоҷикистонро мавриди таҳқиқот қарор медиҳем. Вобастагии байни пардохти кулли андозҳо ва даромад аз амалисозии корхонаҳоро дар шакли зерин муайян намудем:

$$Tr = 24,114 + 0,184 \cdot Dr$$

Ченакҳои модели эконометрикӣ

Кoeffитсиентҳо	A	B
Қиматҳо	24,114	0,184
t-омор	$t(a) = 0,97$; $t_{табл} = 2,21$	$t(b) = 23,89$; $t_{табл} = 2,21$
Фосилаи боваринок	$-31,059 \leq a \leq 79,288$	$0,167 \leq b \leq 0,201$
Параметрҳои омӯрӣ	$R^2 = 0,983$; $F_{расч} = 571,137$; $F_{табл} = 4,26$	

Дар асоси гузаронидани таҳлили регрессионии тамоюли даромад аз амалисозии корхонаҳо мо функсияи хаттии мутобиқ ба корхонаҳои хурди Ҷумҳурии Тоҷикистонро таҳия намудем:

$$Dr = -510,19 + 483,75 \cdot t$$

дар ин ҷо t- тренд аст.

Бо истифода аз қиматҳои дурнамои даромад барои солҳои 2018-2020, мо воридоти андоз ва гаронии андози корхонаҳои хурдро барои ин давра пешгӯӣ менамоем ва қиматҳои ояндабинии зеринро ба даст меорем:

Чадвали 4.

Қиматҳои ояндабинии даромад, воридот ва гаронии андози корхонаҳои хурд

Солҳо	2018	2019	2020
<i>Тр</i> -воридоти умумии андозҳо	1178.0	1267.1	1356.3
<i>Др</i> -даромади умумии корхонаҳо	6262.3	6746.1	7229.8
<i>Бр</i> –гаронии андоз (%)	18.81	18.78	18.76

Тавре аз чадвали 4 дида мешавад, даромади умумии номиналӣ ва мутобиқан воридоти умумии андози корхонаҳоро ояндабинӣ намудан мумкин аст.

Ҳамин тавр, мақолаи таълифгардида бо заминаҳои асосноки илмию назариявӣ ва методӣ тибқи маълумотҳои воқеии даромад, ташаккул ёфтани базаи андозбандӣ, инчунин омиҳои критериявии корхонаҳоро дар самти такмил додани муносибатҳои андозбандӣ дар ҷумҳурӣ фаро гирифта, аҳамияти муфиднок дорад. Ҳангоми тадқиқ нишондиҳандаҳои макро ва микроиқтисодии гаронии андоз омӯхта шуда, зарурати риояи қоидаҳои таҳлил ва дурнамои идоракунии гаронии андоз вобаста ба қабули қарорҳои муфид пешкаш гардидаанд. Ҳамаи ин, дар маҷмӯъ, механизмери фароҳам меорад, ки дар сатҳи микроиқтисодӣ баробари ҳисоб кардани сатҳи гаронӣ, таъсири иқтисодию иҷтимоии гаронии андоз дар раванди фаъолияти корхонаҳо баҳодихӣ карда мешавад.

Адабиёт

1. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: “Шарқи озод”, 2013.
2. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2018.
3. Воҳидов У.М. Влияние налогового бремени на экономический рост. / У.М. Воҳидов. // Вестник Таджикского национального университета. Серия: экономические науки. – 2013. - № 1/1 (102). - С. 118-121.
4. Воҳидов У.М. Механизми таҳлил ва усулҳои такмили идоракунии гаронии андоз дар корхонаҳои хурд. / У.М. Воҳидов. // Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ бахшида ба 70-солагии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Душанбе, 2018. - С. 70-84.
5. Воҳидов У.М. Ташаккул ва интиҳоби муфиди низоми андоз ҳамчун шароити такмили идоракунии гаронии андоз дар сатҳи корхонаҳои хурд. / У.М.Воҳидов. // Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Нақши технологияҳои иттилоотӣ дар такмили идоракунии давлатии иқтисодиёт. - Душанбе, 2018. - С. 15-21.
6. Воҳидов У.М. Методологические основы налогового бремени в современной экономике. / У.М.Воҳидов. // Вестник Таджикского национального университета. Серия: 2/7 (98) экономические науки. – Душанбе, 2012. - С. 175-179.
7. Литвин М.И. Налоговая нагрузка и экономические интересы предприятий. / М.И.Литвин. // Финансы, 1998, №5. - С. 29-41.
8. Мирзоахмедов Ф. Прогнозирование налоговых поступлений на основе эконометрического анализа. / Ф.Мирзоахмедов, У.М.Воҳидов. // Сборник статей и тезисов докладов XI международной научно-практической конференции студентов, магистрантов и аспирантов «Современное общество: научные взгляды молодых», ФУПРФ. - Челябинск, 2015. - С. 185-190.
9. Мирсаидов А.Б. Механизмҳои андозии соҳибқорӣ инноватсионӣ дар Тоҷикистон. / А.Б.Мирсаидов, У.М.Воҳидов. // Маводҳои конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявии «Заминаҳои индустриалӣ-инноватсионии ташаккулёбӣ ва рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон». ИИД АИ ҶТ, 2015. – С. 118-122.
10. Шомуродов Ф. Основы национальной налоговой системы Республики Таджикистан. / Ф. Шомуродов. - Душанбе, 2006. - 178 с.

УСУЛҲОИ ҲИСОБКУНИИ ИСТЕҲЛОКИ ВОСИТАҲОИ АСОСӢ ДАР ЗАМОНИ МУОСИР

Табаров Аҳлиддин Довудхочаевич – ассистент кафедраи баҳисобгирии муҳосиби Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: (+992) 90-191-11-77. e-mail: ahlidin.tabarov@mail.ru

Дар мақола омӯзиши масъалаҳои ҳиссаҷудокунии истеҳлоки воситаҳои асосӣ муайянкунанда ҳисобида мешавад. Хусусияти ин масъала дар робита ба муассисаҳои буҷетӣ, арзиши бақиявӣ ва муҳлати хизмати дорой дар муассиса, ҳисобҳои таркибӣ ва таҳлили истеҳлоки воситаҳои асосӣ тибқи Нақшаи ягонаи ҳисобҳо баррасӣ гардидааст. Муҳаққиқ дар мақолаи худ тартиби ба роҳ мондани ҳиссаҷудокунии истеҳлоки воситаҳои асосиро дар асоси қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон асоснок намуда, оид ба риояи онҳо дар корхонаю муассисаҳо тавсияҳои амалӣ додааст. Аз тарафи муаллиф тағйирёбии баҳодиҳии муҳосибӣ, андозаи истеҳлоки дорой, давомоти хизматрасонӣ, арзиши ибтидоии воситаҳои асосӣ, арзиши барҳамдиҳии воситаҳои асосӣ, ҳисобкунии истеҳлок бо усули ростхаттаи истеҳсолӣ, ҷамъи ададҳо ва бақияи камиаванда мавриди омӯзиши қарор дода шудааст.

Калидвожаҳо: истеҳлок, буҷет, фоида, муҳосибот, молия, андоз, ҳисобот, арзиши ибтидоӣ, воситаи асосӣ.

МЕТОДЫ НАЧИСЛЕНИЯ АМОРТИЗАЦИИ ОСНОВНЫХ СРЕДСТВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Табаров Аҳлиддин Довудхочаевич – ассистент кафедры бухгалтерского учета Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел.: 90-191-11-77. e-mail: ahlidin.tabarov@mail.ru

В статье рассмотрены вопросы амортизационных отчислений основных средств. Особенности этого вопроса заключается в том, что рассматриваются бюджетными учреждениями с учётом остаточной стоимости и срока эксплуатации актива на предприятиях синтетических счетов и аналитических амортизаций основных средств в рамках Единых планов счетов. Исследователь в статье обосновывает порядок установления амортизационных отчислений основных средств в соответствии с законодательством Республики Таджикистан, дает рекомендации по его соблюдению в предприятиях и учреждениях. Автором в ходе исследования изучены изменения учетных оценок, срок эксплуатации, первоначальная и ликвидационная стоимость, стоимость основных средств, исчисления амортизации в линейном производстве, обобщение чисел и уменьшаемого остатка методов.

Ключевые слова: амортизация, бюджет, прибыль, бухгалтерия, финансы, налоги, отчет, первоначальная стоимость, основные средства.

METHODS OF ADDITIONAL AMORTIZATION OF FIXED ASSETS IN MODERN CONDITIONS

Tabarov Ahlidin Dovudkhojaevich – an assistant of department accounting of the Tajik state finances-economy university. Address: 734067, Republic of Tajikistan Dushanbe, 64/14 Nakhimova astreet. Phone: 90-191-11-77. e-mail: ahlidin.tabarov@mail.ru

The article deals with depreciation charges of fixed assets. The peculiarities of this issue stemmed from the fact that a budgetary institution is considered taking into account the residual value and lifetime of an asset at enterprises of synthetic accounts and analytical depreciation of fixed assets with Unified charts within. The researcher in the article justifies the order the establishment of depreciation of fixed assets in accordance with the legislation of the Republic of Tajikistan, makes recommendations for its complied with in enterprises and institutions. The author in the course of the study studied changes in accounting marking term exploiters the initial and liquidation value of the value of fixed assets the depreciation of linear, cling and diminutive methods

Key words: amortization, budget, profit, accounting, finance, tax, report, starting price, basic means.

Ба воситаҳои асосӣ ин маҷмӯи ашёи моддӣ арзишӣ, ки чун воситаи меҳнат ҳангоми истеҳсоли маҳсулот, иҷрои корҳо, расонидани ҳадамот, ё ин ки барои идоракунии муассиса зиёда аз 12 моҳ дар истифода қарор доранд, дохил мешаванд.

Воситаҳои асосии мавриди истифодаи дуру дароз бо мурури замон фарсуда мегарданд. Фарсудашавӣ ин ҷараёни талафёбии хусусиятҳои ҷисмонӣ ва маънавии воситаҳои асосӣ мебошад.

Фарсудашавии ҷисмонӣ дар натиҷаи истифодаи дуру дарози объектҳои ғайриманқул, биноҳо ва таҷҳизот ва таъсири омилҳои берунӣ ба амал меояд.

Фарсудашавии маънавӣ ин ҷараёне мебошад, ки тавассути рушди илм ва техника воситаҳои асосӣ тез-тез такмил ёфта, воситаҳои асосии қаблӣ ба талаботи замон мутобиқат намекунанд.

Истеҳлоқ ин раванди объективии иқтисодии тадриҷан подоши арзиши воситаҳои асосӣ дар давраи истифодаи онҳо дар истеҳсолот, бо мақсади азнавкунӣ то давраи ба охир расидани муҳлати истифодаи онҳо мебошад, ки аз фарсудашавии ҷисмонӣ ва маънавии объект вобастагӣ дорад.

Ба воситаҳои асосӣ дохил мешаванд:

- Бино ва иншоотҳо;
- Мошинҳо, таҷҳизоти қуввадиҳанда ва корӣ;
- Асбобу воситаҳои танзимкунӣ ва ченкунӣ;
- Техникаи ҳисоббарор;
- Воситаҳои нақлиёт;
- Асбобу анҷоми муассиса;
- Дарахтони бисёрсола;
- Ҷорҳои маҳсулдиҳанда, корӣ ва ғайра.

Дар вақти баҳисобгирии воситаҳои асосӣ аз рӯйи арзиши аввала, барқароркунӣ ва бақиявӣ ба ҳисоб гирифта мешавад. Арзиши аввала аз хароҷотҳои ҳақиқӣ барои сохтмон ё хариди воситаҳои асосӣ, хароҷот оид ба дастрас кардан иборат аст. Арзиши барқароркунӣ арзиши такрористеҳсолкунии воситаҳои асосӣ дар вақти аз нав нарх мондан аст, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон гузаронида мешавад. Арзиши бақиявӣ ҳамчун фарқи байни арзиши аввала ва ҳӯрдашавии ҷамъшудаи воситаҳои асосӣ аст [9, 139-140].

Яке аз вазифаҳои асосии баҳисобгирии воситаҳои асосӣ ин сари вақт ҳисоб кардани истеҳлоқ ва ба объектҳои калкулятсионӣ будани он мебошад.

Ҳар як ҷузъи объекти воситаҳои асосӣ, ки арзиши онҳо нисбати арзиши умумии объект таъсири муҳим дорад, ба тарзи алоҳида истеҳлоқ мешавад. Ҷузъҳои муҳими объекти воситаҳои асосӣ метавонад чун дигар ҷузъҳои ҳамин объект муҳлати хизмати фоидаовар ва усули истеҳлоқи монанд дошта бошад ва ин гуна ҷузъҳо ҳангоми муайян кардани ҳиссачудокунии истеҳлоқӣ метавонад гурӯҳбандӣ шавад. Муассисаҳои буҷетӣ метавонанд ҷузъи объектро дар алоҳидагӣ истеҳлоқ намоянд, дар ҳолате ки арзишашон нисбати маблағи умумии объект ночиз бошад. Ҳиссачудокунии истеҳлоқӣ барои ҳар як давра бояд дар фоида ё зарар эътироф шавад, агар онҳо ба арзиши тавозунии дигар дороиҳо дохил нашуда бошанд. Арзиши истеҳлоқшавандаи дорой дар асоси тартиби вобаста ба муҳлати фоидаовари хизмати дорой тақсим карда мешавад.

Дар моддаи 15-уми банди 3-юми Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ” омадааст, ки истеҳлоқи воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ, новобаста ба натиҷаи фаъолияти хоҷагӣ дар давраи ҳисоботӣ, ба ҳисоб гирифта мешаванд.

Арзиши бақиявӣ ва муҳлати хизмати дорой бояд ба ҳадди ақал ба ҳар як санаи ҳисоботӣ дида баромада шавад. Истехлок ҳатто дар ҳолати барзиёдии арзиши ҳаққонӣ аз арзиши тавозунӣ эътироф карда мешавад, то он даме ки арзиши бақиявии он аз арзиши тавозуниаш зиёд нашавад.

Таъмир ва хизматрасонии техникий дорой тақозои истехлоки онро рад наменамояд. Баръакс, ҳолати баъзе дороиҳо метавонад на он қадар хуб шавад ё таъмири ҷорӣ он барои муҳлати номуайян аз сабаби набудани маблағҳои бучетӣ ба таъхир гузошта мешавад. Агар сиёсати идоракунии дорой афзоиши фарсудашавиро мусоидат намояд, муҳлати ғоидаоварии он бояд дида баромада шуда, ислоҳи мувофиқ дароварда мешавад. Арзиши истехлокшавандаи дороиҳо баъди тарҳи арзиши бақиявии он муайян карда мешавад.

Истехлоки дорой аз давраи барои истифода дастрас шудани он шурӯъ мешавад. Дар ҳолати қатъӣ эътироф кардан ҳамчун дорой истехлоки дорой низ қатъ карда мешавад. Ҳамин тариқ, истехлок қатъ карда намешавад, ҳангоми боздоштани истифодаи дорой ва ё аз истифодаи мунтазам гирифта шуда, ба хориҷшавӣ пешбинӣ шуда бошад, ба истиснои ҳолатҳои, ки дорой пурра истехлок шуда бошад. Ҳамзамон, ҳангоми истифодаи усули истехлок, ҳиссачудокунӣ истехлоқӣ дар вақти набудани ягон истехсолот метавонад ба сифр баробар бошад.

Дар ҳисоби 1 42 000 «Истехлоки ҷамъшудаи воситаҳои асосӣ», барои инъикоси маблағи истехлоки ҷамъшудаи воситаҳои асосӣ ва дараҷаи фарсудагии онҳо пешбинӣ шудааст. Ин ҳисоб ба ҳисобҳои зерини фаръӣ тибқи табақабандии воситаҳои асосӣ тақсим мешавад [4, 168]:

- 1 42 100 истехлоки ҷамъшуда – биноҳо;
- 1 42 200 истехлоки ҷамъшуда – иншоот;
- 1 42 300 истехлоки ҷамъшуда – мошинҳо ва таҷҳизот;
- 1 42 400 истехлоки ҷамъшуда – мебел, лавозимоти идоравӣ, асбобҳо, инвентари истехсолӣ ва хоҷагидорӣ;
- 1 42 500 истехлоки ҷамъшуда - ободонии замин.

Муҳлати истифодабарии объектҳои воситаҳои асосӣ ҳангоми қабулкунӣ онҳо мувофиқи таснифоти объектҳо аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда мешавад.

Ҳисоби истехлоки ҷамъшуда ин ҳисоби таҳлили тасхехкунандаи ҳисоби воситаҳои асосӣ мебошад. Зимни хариди воситаҳои асосӣ муҳлати хизмати муфиди дорой ва арзиши мавриди истехлоки он, ки дар оянда бар асоси системавӣ ба шакли хароҷот дар тӯли тамоми муҳлати истифодаи муфиди дорой тақсим мегардад, муайян карда мешавад. Баҳисобгирии истехлоки воситаҳои асосӣ аз лаҳзае оғоз меёбад, ки дорой барои истифода дастрас ва то аз тавозун хориҷ карда шудан, ҳатто агар он дар тӯли ин давра истифода нагардад, давом мекунад. Масалан, баҳисобгирии истехлоки бинои истиқоматӣ бо қайди зерин сурат мегирад:

Д_т. 5 13 100 хароҷоти истехлоки воситаҳои асосӣ;

К_т. 1 42 110 истехлоки ҷамъшуда – биноҳои истиқоматӣ.

Замин ва биноҳо дороиҳои алоҳида буда, дар ҳолати хариди якҷояи онҳо аз якдигар ҷудо ба ҳисоб гирифта мешаванд. Ба ғайр аз баъзе ҳолатҳо, масалан, партовгоҳҳо ва майдончаҳои барои партов истифодашаванда, замин муҳлати маҳдуди истифодаи ғоидаоварро надорад ва, аз ин хотир, истехлок ҳисоб карда намешавад [4]. Бино муҳлати маҳдуди истифодаи ғоидаовар дошта, он ҳамчун дороии истехлокшаванда ҳисоб карда мешавад.

Усули ҳиссачудокунӣ истехлок бояд нақшаи истеъмоли манфиати иқтисодии муассисаи бучетиро ё иқтидори хизмати дороиро тасвир намояд.

Ҳиссачудокунии истехлоки барои дороиҳо истифодашаванда ҳадди ақал ҳар сол рӯзи ҳисоботӣ бояд дида баромада шавад ва агар дигаргуниҳои ҷиддӣ дар нақшаи истеъмолии манфиати иқтисодии оянда ва иқтидори хизмати дороиҳо шуда бошад, усули барои ин дигаргуниҳоро тасвир кардан дигар карда мешавад. Ин гуна тағйирот ҳамчун тағйирёбии баҳодиҳии муҳосибӣ дар асоси Стандарти ҳисоботи молиявии бахши давлатии Тоҷикистон №3 «Сиёсати ҳисоботи молиявӣ, тағйирот дар баҳодиҳии муҳосибӣ ва хатогиҳо» бояд ба ҳисоб гирифта шавад [5]. Муассисаҳои буҷетӣ метавонанд аз усулҳои гуногуни ҳиссачудокунии истехлоки барои тақсимои ботартиби маблағи истехлокии дорой дар давоми муҳлати хизмати манфиатдори дорой истифода баранд. Усулҳои маъмули истехлок ин усули одӣ (ростхатта), усули камшавии бақия ва усули истехсолӣ мебошад.

Аз лаҳзаи харид, арзиши ибтидоии воситаҳои асосиро ба воситаи истехлок ба маҳсулоти тайёр мегузaronанд. Истехлок ё фарсудашавӣ ин тақсимкунии арзиши воситаҳои асосӣ дар давоми муҳлати хизмати муфиди онҳо мебошад. Ҳангоми тақсимкунии қисми арзиши воситаҳои асосӣ ҳамчун хароҷот доништа шуда, асоси андозситониро кам мекунад. Аз ин рӯ, дуруст муайян кардани маблағи истехлок ниҳоят муҳим аст.

Андозаи истехлоки дорой аз:

- Муҳлати хизмат;
- Арзиши ибтидоии воситаҳои асосӣ;
- Арзиши барҳамдиҳии воситаҳои асосӣ;
- Ҳаҷми қорие, ки аз ин дорой интизор шудан мумкин аст, вобастааст.

Тибқи фармоиши Вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 феввали соли 2014, №24, мутобиқи моддаи 8 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ», моддаи 30 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва бо мақсади ташаккули захираҳои дохилии сармоявии корхонаҳо, ки ба тадриҷан барқароркунии арзиши воситаҳои асосӣ дар давраи ғаёлияти онҳо равона мегарданд, бо дарназардошти Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28.12.2006 с., №588 «Дар бораи Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон» Дар бораи тасдиқи Меъёрҳои ягонаи ҳисоб намудани истехлоки (хӯрдашавии) воситаҳои асосӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Нақшаи воситаҳои асосие, ки ба гурӯҳҳои истехлокӣ дохил мегарданд, тасдиқ шудааст.

Барои корхонаҳои истифодабарандаи стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ Меъёрҳои ягонаи ҳисоб намудани истехлоки (хӯрдашавии) воситаҳои асосӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Нақшаи воситаҳои асосие, ки ба гурӯҳҳои истехлокӣ дохил мегарданд, хусусияти тавсиявӣ дода шудааст. Дар банди 4-уми ин фармоиш омадааст, ки корхонаҳо, новобаста аз усулҳои пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ (ба истиснои муассисаҳои буҷетӣ) барои мақсадҳои баҳисобгирии андозӣ ҳисобкунии меъёрҳои ҳиссачудокунии истехлокии воситаҳои асосиро тибқи муқаррароти Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ намоянд.

Дар моддаи 118 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон тарҳи маблағҳои ҳиссачудокунии истехлокӣ ва дигар тарҳҳо аз рӯи воситаҳои асосии истехлокшаванда, чунин омадааст [2, 142,143]:

1. Ҳиссачудокунии истехлокӣ доир ба воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ, ки дар ғаёлияти соҳибкорӣ истифода мешаванд, бояд мувофиқи муқаррароти ҳамин модда тарҳ карда шаванд. Ҳиссачудокунии истехлокӣ доир ба воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддӣ, ки дар

фаъолияти соҳибкорӣ истифода мешаванд (дар фаъолияти ғайресоҳибкорӣ истифода мешаванд), ҳисоб ва тарҳ карда мешаванд.

2. Ба дороиҳое, ки бояд истеҳлоқ шаванд, инҳо мансуб нестанд:

- замин, чорво, асарҳои санъат, захираҳои молию моддӣ, аз ҷумла объектҳои сохтмонашон нотамои ва таҷҳизоти васлашуда, инчунин, молу мулк, ки арзишаш ҳангоми муайян намудани манбаи андозбандишавандаи соли равон пурра тарҳ карда мешавад ва дигар дороиҳое, ки истеҳлоқ намешаванд;
- воситаҳои асосие, ки ройгон гирифта шудаанд;
- воситаҳои асосие, ки арзишашон пештар пурра тарҳ шуда буд;
- воситаҳои асосии ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ, муассисаҳои давлатӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла воситаҳои асосие, ки онҳоро барои гирифтани даромад истифода мебаранд.

Ҷадвали 1.

Меъёри истеҳлоқи воситаҳои асосӣ дар ҷадвали зерин пешниҳод шудааст.

Гурӯҳ	Навъи молу мулк	Меъёри истеҳлоқ (бо фоиз)
1.	Техникаи автотрактории роҳсозӣ, асбобу анҷом ва лавозимоти махсус; мошинҳои электронии ҳисоббарор, дастгоҳҳо ва воситаҳои маҳалли коркарди маълумот	20
2.	Автомобилҳои боркаш, автобусҳо, автомобилҳои махсус ва ядақҳо; мошинҳо ва таҷҳизот барои тамоми соҳаҳои саноат, истеҳсолоти рехтагарӣ; таҳизоти оҳангарӣю прессҳо; таҷҳизоти сохтмон; мошинҳо ва таҷҳизоти кишоварзӣ; автомобилҳои сабукрав; мебели идора	15
3.	Мошинҳо ва таҷҳизоти қуввадиҳанда; таҷҳизоти техникӣ, таҷҳизоти турбинӣ, муҳаррикҳои электрикӣ ва генераторҳои дизелӣ; воситаҳои интиқоли барқ; таҷҳизоти электронӣ ва воситаҳои алоқа; хатҳои қубур	8
4.	Биноҳо, иншоот ва иморатҳо, воситаҳои нақлиёти роҳи оҳан, баҳрӣ, дарёӣ ва ҳавоӣ	7
5.	Дороиҳои истеҳлоқшавандае, ки ба дигар гурӯҳҳо мансуб нестанд	10

Сарчашма: Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. (Бо назардошти тағйири иловаҳо ба санаи 01.01.2017), - Душанбе, 2017 с. – С. 143-144.

Усули ростхаттаи истеҳлоқ усулест, ки ҳангоми истифодаи он бузургии истеҳлоқ барои ҳамаи давраи хизмати дорой доимӣ менамояд. Ҳангоми ҳисобкунии истеҳлоқ бо ин усул арзиши истеҳлоқшаванда ба давраҳои ҳисоботӣ, ки ба муҳлати хизмати дорой рост меоянд, тақсим карда мешавад. Формулаи ҳисобкунии бузургии истеҳлоқ бо ин усул чунин шакл дорад:

$$N = A_n - A_b / X_{п.к.}$$

Дар ин ҷо:

N – бузургии истеҳлоқ;

A_n – арзиши ибтидоӣ;

A_b – арзиши барҳамдиҳӣ;

$X_{п.к.}$ – ҳаҷми кори пешбинишуда.

Формулаи мазкурро метавон ба шакли зерин ифода намуд:

$$\text{Истеҳлоқ} = N (\text{Арзиши ибтидоӣ} - \text{Арзиши барҳамдиҳӣ})$$

Дар ин ҷо N – меъёри солонаи истеҳлоқ, ки бо 100% муайян карда мешавад.

ҶДММ “Кишоварз” автомобилеро харидорӣ намуд, ки нархаш 40 000 сомонӣ ва арзиши барҳамдиҳиаш 8000 сомонӣ муқаррар карда шудааст. Муҳлати хизмати ин автомобил, фарз мекунем, ки 4 сол муайян шуда бошад.

$$I = (40\,000 - 8000) / 4 = 8000$$

Чадвали 2.

Ҳисобкунии истеҳлоки воситаҳои асосӣ бо усули ростхатта

Солҳо	Арзиши ибтидоӣ	Истеҳлоки солона	Маблағи чамъшудаи истеҳлок	Арзиши бақиявӣ
Дар лаҳзаи харид	40 000	-	-	40 000
Дар охири соли 1-ум	40 000	8 000	8 000	32 000
Дар охири соли 2-юм	40 000	8 000	16 000	24 000
Дар охири соли 3-юм	40 000	8 000	24 000	16 000
Дар охири соли 4-ум	40 000	8 000	32 000	8 000

Истеҳлоки воситаҳои асосӣ бо усули истеҳсоли бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад:

$$И = (A_{и} - A_{б}) / X_{к.п.}$$

Дар ин ҷо:

И – истеҳлок;

$A_{и}$ – арзиши ибтидоӣ; $A_{б}$ – арзиши барҳамдиҳӣ;

$X_{к.п.}$ – ҳаҷми кори пешбинишуда.

Тарзи ҳисобкунии истеҳлок бо ин усул чунин аст.

Чадвали 3.

Ҳисобкунии истеҳлоки воситаҳои асосӣ бо усули истеҳсоли

Солҳо	Арзиши ибтидоӣ	Масофаи (км) тайшуда	Истеҳлоки солона	Маблағи чамъшудаи истеҳлок	Арзиши бақиявӣ
Дар лаҳзаи харид	40 000	-	-	-	40 000
Дар охири соли 1-ум	40 000	30 000	9 600	9 600	30 400
Дар охири соли 2-юм	40 000	28 000	8 960	18 560	21 440
Дар охири соли 3-юм	40 000	20 000	6 400	24 960	15 040
Дар охири соли 4-ум	40 000	22 000	7 040	32 000	8 000
Ҳамагӣ:	х	100 000	32 000	х	х

Ҳисобкунии истеҳлоки воситаҳои асосӣ бо усули чамъи ададҳо чунин формула дорад [10, 126]:

$$Мф = ((M_x - (C_x - 1)) / Ч_{р.м.х.}) * (A_{и} - A_{б})$$

Дар ин ҷо:

M_x – муҳлати хизмат;

C_x – соли хизмат;

$Ч_{р.м.х.}$ – чамъи рақамҳои муҳлати хизмат;

$A_{и}$ – арзиши ибтидоӣ;

$A_{б}$ – арзиши барҳамдиҳӣ.

Чадвали 4.

Ҳисобкунии истеҳлоки воситаҳои асосӣ бо усули чамъи ададҳо

Солҳо	Арзиши ибтидоӣ	Истеҳлоки солона	Маблағи чамъшудаи истеҳлок	Арзиши бақиявӣ
Дар лаҳзаи харид	40 000	-	-	40 000
Дар охири соли 1-ум	40 000	$(4/10 * 32\,000) = 12\,800$	12 800	27 200
Дар охири соли 2-юм	40 000	$(3/10 * 32\,000) = 9\,600$	22 400	17 600
Дар охири соли 4-ум	40 000	$(1/10 * 32\,000) = 3\,200$	32 000	8 000

Усули бақияи камшаванда низ ба усули таъҷилии истехлок дохил шуда, аз рӯи қоидаҳои худ ба усули ҷамъи рақамҳо монанд аст. Ҳангоми истифодабарии ин усул истехлок аз рӯи меъёри баланд дар солҳои аввали истифодаи дорой ҳисоб карда мешавад. Одатан, меъёри ҳисобкунии истехлок – меъёри дукаратаи истехлоки ростхатта мебошад. Баъзан, меъёри муқарраршуда мавриди истифода қарор мегирад. Формулаи муайянкунии истехлок аз рӯи ин усул чунин аст:

$$И = (А.б \times 2) / М.х$$

Дар ин ҷо:

И – истехлок;

Аб-арзиши балансӣ дар охири соли гузашта ё аввали соли ҷорӣ;

2 – коэффитсиент;

Мх-муҳлати хизмати дорой.

Барои мисоли пешина маблағи истехлок бо чунин тарз барои солҳои гуногун ҳисоб карда мешавад:

Соли 1-ум $X = 8000 \times 2/5 = 3200$. Аб дар аввали соли ҷорӣ – 8000 в.ш.

Соли 2-юм $X = 4800 \times 2/5 = 1920$. Аб дар аввали соли ҷорӣ $8000 - 3200 = 4800$ в.ш.

Соли 3-юм $X = 2880 \times 2/5 = 1152$. Аб дар аввали соли ҷорӣ $4800 - 1920 = 2880$ в.ш.

Соли 4-ум $X = 0$, чунки Аб дар аввали соли ҷорӣ $2880 - 1152 = 1728 < 2000$ мебошад.

Агар арзиши балансӣ дар аввали сол аз арзиши бақиявӣ (арзиши барҳамдиҳӣ) кам бошад, фарқи байни арзиши балансӣ дар аввали соли гузашта ва арзиши барҳамдиҳӣ ҳамчун ҳаҷми истехлоки соли ҷорӣ қабул карда мешавад. Дар мисоли мо ($2880 - 2000 = 880$).

Ҷадвали 5.

Ҳисобкунии истехлоки воситаҳои асосӣ бо усули бақияи камшаванда

Солҳо	Арзиши ибтидоӣ	Истехлоки солона	Ҷамъшавии истехлок	Арзиши тавозунӣ дар охири сол
Санаи харид	8000	-	-	8000
Охири соли якум	8000	3200	3200	4800
Охири соли дуюм	8000	1920	5120	2880
Охири соли сеюм	8000	880	6000	2000
Охири соли чорум	8000	-	-	-
Охири соли панҷум	8000	-	-	-

Чӣ тавре ки аз амалияи ҳисобкунии истехлок бармеояд, усулҳои истифодашаванда воқеияти арзиши воситаҳои асосиро дар бар мегирад.

Хулоса, дар ташкилотҳои буҷетӣ ҳисобкунии истехлок аз рӯи Меъёрҳои ягонаи ҳисоб намудани истехлоки (хӯрдашавии) воситаҳои асосӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Нақшаи воситаҳои асосие, ки ба гурӯҳҳои истехлокӣ дохил мегарданд, истифода бурда мешавад. Барои дигар корхонаҳо, новобаста аз усулҳои пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ, барои мақсадҳои баҳисобгирии андозӣ, ҳисобкунии меъёрҳои ҳиссачудокуниҳои истехлокии воситаҳои асосие, ки дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ гардидааст, истифода мебаранд.

Усулҳои маъмули ҳисобкунии истехлок ин усули ростхатта, бақияи камшаванда ва усули истехсоли мебошад, ки онҳоро ҳамчун усули воқеӣ дар соҳаи ҳисобдорӣ ҳисобидан мумкин аст.

Барои тақмил додани баҳисобгирии истехлок ва боз ҳам сахт ҳисоб кардани фарсудашавии объектҳои воситаҳои асосӣ хулосаву пешниҳодоти зерин арзёбӣ карда мешаванд:

- дар заминаи санадҳои меъёрии сатҳи аввал ташкил кардани баҳисобгирии муҳосиби истехлок дар соҳаҳои бучетию ғайрибучетӣ ва таҷдиди назар кардани ҳуҷҷатҳои меъёрии соҳавӣ вобаста ба танзими баҳисобгирӣ аз ҷониби зерсохторҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- дар сатҳи корхона таъсис додани ҳуҷҷатҳои корӣ оид ба баҳисобгирии муҳосиби фарсудаҷавии воситаҳои асосӣ ва дар сиёсати баҳисобгирӣ тасдиқ намудани онҳо;
- барои боз ҳам дуруст ва саҳеҳ ҳисоб кардани истехлок ва муайян кардани арзиши объектҳои воситаҳои асосӣ дуруст таснифот кардани он дар вақти ҳисобкунӣ;
- дуруст ва мақсаднок интиҳоб кардани базаи тақсимкунии хароҷоти фарсудаҷавӣ барои тақсим кардани ин истехлок байни объектҳои воситаҳои асосии дар корхона мавҷудбуда;
- вобаста ба гурӯҳи объектҳои воситаҳои асосӣ дуруст интиҳоб кардани меъёри ҳисобкунии истехлок дар баҳисобгирӣ;
- ҷорӣ кардани барномаҳои компютерӣ барои баҳисобгирии истехлок ва автоматикунории низоми баҳисобгирии сметаи даромад ва хароҷот дар ташкилотҳои бучетӣ;
- таъсис додани гурӯҳи назоратӣ ва тафтишотӣ оид ба ташкили баҳисобгирии муҳосиби фарсудаҷавии объектҳои воситаҳои асосӣ ва арзишмуайянкунии бақияи дар охири давраи ҳисоботӣ.

Адабиёт

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ” аз 25.03.2011, №702. - 17 с.
2. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. (Бо назардошти тағйиру иловаҳо ба санаи 01.01.2017). – Душанбе, 2017. - 239 с.
3. Дастурамал оид ба тартиби таҳия ва пешниҳоди ҳисоботи молиявии солона ва фосилавӣ тибқи стандарти ҳисоботи молиявии баҳши давлатии Тоҷикистон (СХМБДТ) барои ташкилотҳои бучетӣ. Бо фармоиши Вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 апрели соли 2015, №204. – Душанбе, 2015. - 84 с.
4. Стандартҳои ҳисоботи молиявии баҳши давлатии Тоҷикистон. Фармоиши Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14.03.2014, №40.
5. Дастурамал «Оид ба истифодаи нақшаи ягонаи ҳисобҳо барои субъектҳои баҳши идораи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳамчунин иҷрои ҳазинадорӣ бучаи давлатӣ дар ташкилотҳои бучавӣ». Фармони Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.01.2014 с. - 238 с.
6. Дастурамал оиди бурдани ҳисобдорӣ бухгалтерӣ дар мактабҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2011с. - 110 с.
7. Дастурамал «Оид ба тартиби таҳия ва пешниҳоди ҳисоботҳои молиявии солона ва фосилавӣ тибқи стандартҳои ҳисоботи молиявии баҳши давлатии Тоҷикистон (СХМБДТ) барои ташкилотҳои бучетӣ». Фармоиши вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 апрели соли 2015, №204. - 84 с.
8. Дастурамал «Оид ба тартиби таҳия намудани ҳисоботҳои молиявии маҷмӯӣ (муттаҳидшуда) дар ташкилотҳои бучетӣ ва ҳазинадорӣ». Фармоиши вазири молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 апрели соли 2015, №204. - 84 с.
9. Шарифов З. Баҳисобгирии бухгалтерӣ дар муассисаҳои бучетӣ./З.Шарифов. - Душанбе, 2016. - 416 с.
10. Шобеков М. Ҳисобгирии молиявӣ. Китоби дарсӣ. / М.Шобеков ва диг. - Душанбе, 2014. - 341 с.
11. Пираков Р.М. Маҷмӯаи масъалаҳо ва ҳалли онҳо аз ҷанни баҳисобгирӣ муҳосибӣ дар муассисаҳои бучетӣ./Р.М.Пираков, А.Д.Табаров. - Душанбе, 2016. - 248 с.
12. Кувишнов Б. Бухгалтерский учет экспресс-курс./Б.Кувишнов. – Москва, 2008. - 296 с.

УДК 917.576

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ МНОГООБРАЗИЯ РЕШЕНИЙ ОДНОГО КЛАССА СИСТЕМ УРАВНЕНИЙ В ПОЛНЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛАХ С СИНГУЛЯРНОЙ ТОЧКОЙ

Шарипов Бобоали - к.ф.м.н., доцент кафедры высшей математики Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. E-mail boboali.sharipov@mail.ru. Телефон: 777071907

Назарова Зарина Сулаймоновна - старший преподаватель кафедры высшей математики ТГФЭУ. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. Телефон: 919-46-41-76

В настоящей работе рассматривается один класс системы нелинейных и квазилинейных систем уравнений в полных дифференциалах функции многих независимых переменных класса непрерывно – дифференцируемы функции первого и второго порядка с сингулярными точками в многомерном пространстве (шаре). Сначала в системе (1), переходя из декартовой к n - мерный системе координат преобразуется исходная система. Поскольку в системе (1) даны системы уравнений в полных дифференциалах приводящиеся к линейной системе, поэтому изучаем ее по частям. В каждом случае из условий их совместности определяются взаимосвязь между коэффициентами данных систем, обеспечивающиеся тождественным выполнением условия совместности. Учитывая эту взаимосвязь функций в данных системах, не только в системе (1), но и в других системах определяют такую взаимосвязь, и в конце находятся многообразия решений изучаемых в работе систем. Определяются области непрерывности решения систем. Также уточняются поведения решений систем в особой точке, где они являются центром шара.

Ключевые слова: полный дифференциал, сингулярность или особая точка, многообразия решений, устранимая особая точка, непрерывность решения.

ТАСВИРИ МАЧМЌИ ҲАЛҲОИ ЯК СИНФИ СИСТЕМАИ МУОДИЛАҲО ДАР ДИФФЕРЕНЦИАЛИ ПУРРА БО НУҚТАИ СИНГУЛЯРӢ

Шарипов Бобоали - н.и.ф.м., дотсенти кафедраи математикаи олии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. E- mail boboali.sharipov@mail.ru. Телефон: 777071907

Назарова Зарина Сулаймоновна - муаллими калони кафедраи математикаи олии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 919464176

Дар мақолаи мазкур як синфи системаи муодилаҳо дар дифференциали пурраи гайрихаттӣ ва квазихаттӣ дида баромада мешавад, ки дар он функцияҳои дар система додашуда аз синфи функцияҳои бифосилаи дорои ҳосилаҳои тартиби як ва ду бифосила интиҳоб карда шудаанд. Инчунин, дар система аз системаи координатаи декартӣ ба системаи координатаҳои қутбӣ гузашта, баъд аз он дар системаи аввалӣ бо ёрии гузоришҳои мувофиқ ба системаи муодилаҳои хаттӣ оварда мешаванд. Системаи муодилаҳо дар дифференциали пурраи қайдкардашуда дар якҷанд ҳолат омӯхта, ҳал карда мешаванд. Дар ҳама ҳолатҳо маҷмӯи ҳалҳои система дар намуди ошкор муайян карда мешаванд. Инчунин, дар мақола системаи муодилаҳо дар дифференциали пурраи квазихаттӣ дида баромада шудааст. Айниятан иҷро шудани шартҳои ҳамҷоягии система таъмин карда шуда, маҷмӯи ҳалҳои системаи охирин низ ёфта мешавад. Барои ҳамаи ҳалҳои системаҳо, вазъияти ҳал дар нуқтаи сингулярӣ таҳлил карда мешавад.

Калидвожаҳо: дифференциали нурра, нуқтаи сингулярӣ, ё ки махсус, маҷмӯи ҳалҳо, нуқтаи махсуси бартарафишаванда, бифосилагии ҳал.

PRESENTATION VARIETY DECISIONS OF ONE CLASS OF THE SYSTEMS OF THE EQUATIONS IN FULL DIFFERENTIAL WITH СИНГУЛЯРНОЙ TO POINT

Sharipov Bobali - Ph.D., associate professor of the Department of Higher Mathematics of the TSUME. Address: 734025, Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64 / 14. E-mail: boboali.sharipov@mail.ru. Phone: 777071907

Nazarova Zarina Sulaimonovna - Senior Lecturer, Department of Higher Mathematics, TSPEU. Address: 734025, Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64 / 14. Telephone: 919-46-41-76

In persisting work is considered one class of the system nonlinear and квазилинейных of the systems of the equations in full differential of the functions many independent variable, class continuously - differentiated function first and the second order, with сингулярными point in multivariate space (the ball). With begin in system (1) going from cartesian to p - measured coordinate system is converted source system. Since in system (1) are given systems of the equations in full differential happening to to linear system so we study her(it) on a parts. In each events from conditions their совместности are defined intercoupling between factor system data, providing identical execution condition совместности. Considering this intercoupling function in system data, not only in system (1), but also in the other system are defined such intercoupling, and at the end are found varieties of the decisions of the under study systems in work. They Are Defined areas to continuity decision systems. Also behaviour of the decisions of the systems are elaborated in person to point, where she is a centre of the ball.

Keywords: full differential, сингулярность, special point, varieties of the decisions, eliminability special point, continuity decision.

В проделанных работах [1-6] были изучены некоторые различные классы системы уравнений в полных дифференциалах (п.д. – систем) с регулярными и сингулярными коэффициентами. В случае тождественного выполнения условия совместности, многообразия их решений были найдены определёнными формулами. Затем были исследованы поведения найденных решений систем, в особых точках.

1. Рассмотрим п.д.- систему вида

$$\rho^m \frac{\partial u}{\partial x_i} = p_i(x) \cdot u + q_i(x) \cdot u^k, \quad (i = \overline{1, n}), k \in Z(D), \quad m \geq 0,$$

где $p_i(x), q_i(x) \in C^1(\overline{D} \times R^1)$, $u(x) \in C^2(D_0)$. Переходя к n - мерной сферической системе координат, формулами

$$\begin{cases} x_1 = \rho \sin \varphi_1 \sin \varphi_2 \dots \sin \varphi_{n-1}, & x_2 = \rho \sin \varphi_1 \sin \varphi_2 \dots \sin \varphi_{n-2} \cos \varphi_{n-1}, \\ x_3 = \rho \sin \varphi_1 \sin \varphi_2 \dots \sin \varphi_{n-3} \cos \varphi_{n-2}, \dots, & x_n = \rho \cos \varphi_1, \end{cases}$$

получим равносильную ей п.д.- систему

$$\frac{\partial u}{\partial \rho} = \frac{a_1(\rho, \varphi)}{\rho^m} u + \frac{b_1(\rho, \varphi)}{\rho^m} u^k, \quad \frac{\partial u}{\partial \varphi_i} = \frac{a_i(\rho, \varphi)}{\rho^{m-1}} u + \frac{b_i(\rho, \varphi)}{\rho^{m-1}} u^k, \quad (i = \overline{1, n-1}). \quad (1)$$

Систему (1) можно рассматривать. и при других значениях k , и b_1 .

$$\frac{\partial u}{\partial \rho} = \frac{a_1(\rho, \varphi)}{\rho^m} u, \quad \frac{\partial u}{\partial \varphi_i} = \frac{a_i(\rho, \varphi)}{\rho^{m-1}} u + \frac{b_i(\rho, \varphi)}{\rho^{m-1}} u^k, \quad (i = \overline{1, n-1}), \quad (2)$$

$$\begin{cases} \frac{\partial u}{\partial \rho} = \frac{a_1(\rho, \varphi)}{\rho^m} u, & \frac{\partial u}{\partial \varphi_i} = \frac{a_i(\rho, \varphi)}{\rho^{m-1}} u^l, (i = \overline{1, k-1}), \\ \frac{\partial u}{\partial \varphi_j} = \frac{a_j(\rho, \varphi)}{\rho^{m-1}} u + \frac{b_j(\rho, \varphi)}{\rho^{m-1}} u^l, (j = \overline{k, n-1}), l \in Z \end{cases} \quad (3)$$

Каждого из этих п.л. – систем (1)-(3) изучаем в отдельности.

1. Для п.д.- системы (1) условия совместности примут вид:

$$P_{ij}(\rho, \varphi)u + Q_{ij}(\rho, \varphi)u^k = 0, (i, j = \overline{1, n}), i \neq j, (N_1)$$

$$P_{1j}(\rho, \varphi) = \frac{\partial}{\partial \varphi_k} \left(\frac{a_1}{\rho^n} \right) - \frac{\partial}{\partial \rho} \left(\frac{a_k}{\rho^{n-1}} \right), Q_{1j}(\rho, \varphi) = \frac{\partial}{\partial \varphi_k} \left(\frac{b_1}{\rho^n} \right) - \frac{\partial}{\partial \rho} \left(\frac{b_k}{\rho^{n-1}} \right) + \frac{k-1}{\rho^{2n-1}} (b_1 a_k - a_1 b_k),$$

$$P_{(i+1)j}(\rho, \varphi) = \left(\frac{\partial a_j}{\partial \varphi_i} - \frac{\partial a_i}{\partial \varphi_j} \right) \rho^{n-1}, Q_{(i+1)j}(\rho, \varphi) = \left(\frac{\partial b_j}{\partial \varphi_i} - \frac{\partial b_i}{\partial \varphi_j} \right) \rho^{n-1} + (k-1)(b_j a_i - b_i a_j).$$

Допустим, что условия (N₁) выполняются, но не тождественно. Тогда решая каждое из этих уравнений алгебраическим методом, получим:

$$u(\rho, \varphi) = 0, \quad u(\rho, \varphi) = \dot{I}_j(\rho, \varphi), (i = 1, 2, 3, \dots, C_n^2).$$

Легко заметим, что $u(\rho, \varphi) = 0$ для п.д.- системы (1) считается тривиальным решением. Если хотя одна из функций $u(\rho, \varphi) = \dot{I}_j(\rho, \varphi)$ удовлетворяет п.д.- системе (1), то она будет ее частным решением. Также допустим, что в системе (1) в случае ограниченности частные производные от функции $u(\rho, \varphi)$ по всем независимым переменным ограничены, а также существуют и равны к нулю следующие пределы:

$$\lim_{\rho \rightarrow 0} \left(\rho^m \frac{\partial u}{\partial \rho} \right) = 0, \lim_{\rho \rightarrow 0} \left(\rho^{m-1} \frac{\partial u}{\partial \rho} \right) = 0, \text{ то получим функции } u = 0, u(\rho, \varphi) = \dot{I}(\varphi),$$

которые возможно будут некоторыми частными, либо особыми решениями исходной системы. При этом, имеет место леммы Михайлова:

Лемма. Пусть дана п.д. – система (1), где $a_i, b_i \in C^1(\overline{D})$, $u(\rho, \varphi) \in C^2(D_0)$, и функция $u(\rho, \varphi)$ со всеми частными производными ограничены, существуют следующие пределы и равны к нулю $\lim_{\rho \rightarrow 0} \left(\rho^m \frac{\partial u}{\partial \rho} \right) = 0, \lim_{\rho \rightarrow 0} \left(\rho^{m-1} \frac{\partial u}{\partial \rho} \right) = 0$, то существуют некоторые частные, либо особые решения системы формулами вида $u = 0, u(\rho, \varphi) = \dot{I}(\varphi)$.

В случае, когда условия леммы не выполняется, утверждаем, что п.д.- система (1), кроме тривиального, не имеет другие решения.

Пусть теперь условия (N₁) выполняются тождественно, то есть $P_{ij}(\rho, \varphi) \equiv 0, Q_{ij}(\rho, \varphi) \equiv 0, (i, j = 1, 2, 3, \dots, n), i \neq j$. Откуда, получим, что функции $a_k(\rho, \varphi), b_k(\rho, \varphi), (k = \overline{1, n-1})$ определяются формулами,

$$\begin{cases} a_k(\rho, \varphi) = \rho^{m-1} \left[\alpha_i(\varphi) + \frac{\partial}{\partial \varphi_i} \left(- \int_{\rho}^1 \frac{a_1(t, \varphi)}{t^m} dt \right) \right], \\ b_k(\rho, \varphi) = \rho^{m-1} \left[\beta_i(\varphi) + \frac{\partial}{\partial \varphi_i} \left(- \int_{\rho}^1 \frac{b_1(t, \varphi)}{t^m} dt \right) \right], \end{cases} \quad (4)$$

где они обеспечат тождественное выполнение условий (N₁). Умножая обе части п.д.- систему (1) на u^{-k} , сделав замену $u^{1-k} = v$, преобразуем ее к линейному виду:

$$\begin{cases} \frac{\partial v}{\partial \rho} = (1-k) \frac{a_1(\rho, \varphi)}{\rho^m} v + (1-k) \frac{b_1(\rho, \varphi)}{\rho^m}, \\ \frac{\partial v}{\partial \varphi_i} = (1-k) \left[\alpha_i(\varphi) + \frac{\partial}{\partial \varphi_i} \left(- \int_{\rho}^1 \frac{a_1(t, \varphi)}{t^m} dt \right) \right] v + (1-k) \left[\beta_i(\varphi) + \frac{\partial}{\partial \varphi_i} \left(- \int_{\rho}^1 \frac{b_1(t, \varphi)}{t^m} dt \right) \right], \end{cases} \quad (5)$$

($i = \overline{1, n-1}$), где $\alpha_i(\varphi)$, $\beta_i(\varphi)$, ($i = \overline{1, n}$) считаются вполне определёнными функциями. Поскольку для линейной п.д.- системы (5) условия (N₁) тождественны, поэтому интегрируя эту инвариантную систему, и переходя к прежним переменным, получим:

$$u(\rho, \varphi) = \exp\{\omega_0(\rho, \varphi)\} \cdot [C + (1-k)F(\rho, \varphi)]^{1/(1-k)}. \quad (6)$$

В этой формуле $\omega_0(\rho, \varphi)$ и $F(\rho, \varphi)$ выражаются через интегральные представления функций $a_i, b_i, \alpha_i, \beta_i$ из системы (5).

Теорема 1. Пусть в п.д.- системе (1) $a_k(\rho, \varphi), b_k(\rho, \varphi) \in C^1(\overline{D} \times R^1)$, $u(\rho, \varphi) \in C^2(D_0)$. Если в системе уравнений (1) выполняются леммы Михайлова и условия совместности (N₁) выполняются, но не тождественно, тогда система (1) кроме тривиального, может иметь некоторые частные решения. Для того, чтобы условия (N₁) выполнялись тождественно, необходимо и достаточно, чтобы взаимосвязь между коэффициентами $a_k(\rho, \varphi), b_k(\rho, \varphi)$ определялись формулами вида (4). При этом, п.д.- система (1) разрешима явно, и многообразие ее решений определяется формулой вида (6). Причём, решения исходной системы почти всюду в области ($\overline{D}$) будет непрерывным, а в особой точке $\rho=0$, в случае $n \geq 1$ имеет особенности степенного порядка при $n > 1$, при $n = 1$ особенности логарифмического порядка, а в случае $n < 1$ - непрерывно.

2. В этом случае будем рассматривать п.д. – систему вида (2), т.е.

$$\frac{\partial u}{\partial \rho} = \frac{a_1(\rho, \varphi)}{\rho^m} u, \quad \frac{\partial u}{\partial \varphi_i} = \frac{a_i(\rho, \varphi)}{\rho^{m-1}} u + \frac{b_i(\rho, \varphi)}{\rho^{m-1}} u^k, \quad (i = \overline{1, n-1}), \quad (7)$$

где $a_k(\rho, \varphi), b_k(\rho, \varphi) \in C^1(\overline{D} \times R^1)$, $u(\rho, \varphi) \in C^2(D_0)$. Условия совместности системы (2) записываются формулами вида (N₁)

$$P_{1i}^1(\rho, \varphi)u + Q_{1i}^1(\rho, \varphi)u^k = 0, \quad (i, j = \overline{1, n}), i \neq j, \quad (N_2)$$

$$P_{ij}^2(\rho, \varphi)u + Q_{ij}^2(\rho, \varphi)u^k = 0, \quad (i, j = \overline{1, n}),, \quad (N_3)$$

$$\text{где } P_{1i}^1(\rho, \varphi) = \frac{\partial}{\partial \varphi_i} \left(\frac{a_i}{\rho^{m-1}} \right) - \frac{\partial}{\partial \rho} \left(\frac{a_1}{\rho^m} \right), \quad Q_{1i}^1(\rho, \varphi) = \frac{\partial}{\partial \rho} \left(\frac{b_i}{\rho^{m-1}} \right) + \frac{k-1}{\rho^{2m-1}} a_1 b_i.$$

$$\left(\frac{\partial}{\partial \varphi_i} \left(\frac{a_j}{\rho^{m-1}} \right) - \frac{\partial}{\partial \varphi_j} \left(\frac{a_i}{\rho^m} \right) \right) \cdot u + \left[\frac{\partial}{\partial \varphi_i} \left(\frac{b_j}{\rho^{m-1}} \right) - \frac{\partial}{\partial \varphi_j} \left(\frac{b_i}{\rho^{m-1}} \right) + \frac{k-1}{\rho^{2m-1}} (a_i b_j - a_j b_i) \right] u^k = 0,$$

$$\text{или } \rho^{m-1} \left(\frac{\partial a_j}{\partial \varphi_i} - \frac{\partial a_i}{\partial \varphi_j} \right) = 0, \quad \rho^{m-1} \left(\frac{\partial b_j}{\partial \varphi_i} - \frac{\partial b_i}{\partial \varphi_j} \right) + (k-1)(a_i b_j - a_j b_i) = 0.$$

Если условия (N₂) - (N₃) выполняются, но не тождественно, решая их алгебраическим способом, получаем по аналогии п.1, некоторые частные

решения системы. Для существования многообразия решений системы (2), необходимо и достаточно условия (N_2) - (N_3) выполнялись тождественно.

$$a_i(\rho, \varphi) = \rho^{m-1} \left(\alpha_i(\varphi) + \frac{\partial A}{\partial \varphi_i} \right), \quad b_i(\rho, \varphi) = \rho^{m-1} \beta_i(\varphi) \cdot \exp\{(1-k)A\}, \quad A(\rho, \varphi) = - \int_{\rho}^1 \frac{a_1(t, \varphi)}{t^m} dt. \quad (8)$$

Пусть эти условия выполняются тождественно. Интегрируем первое уравнение системы (7) по переменной ρ , получим:

$$u(\rho, \varphi) = \exp\{A(\rho, \varphi)\} \cdot V(\varphi), \quad \varphi = (\varphi_1, \varphi_2, \dots, \varphi_{n-1}), \quad (9)$$

где $V(\varphi)$ – новая неизвестная функция. Дифференцируя функцию $u(\rho, \varphi)$ из (4) по каждым переменным, подставим их результаты в (7), получим новую п.д. - систему

$$\frac{\partial V}{\partial \varphi_i} = \alpha_i(\varphi) \cdot V + \beta_i(\varphi) \cdot V^k, \quad (i = \overline{1, n-1}). \quad (10)$$

Для регулярной системы (9) условия совместности выполняются тождественно, и ее решение представляется в виде

$$V(\varphi) = e^{\omega(\varphi)} [C + (1-k)B(\varphi)]^{1/(1-k)}.$$

где $\omega(\varphi)$, $B(\varphi)$ определяются через интегральные представления функций $\alpha_i(\varphi)$, $\beta_i(\varphi)$. Затем подставляя значения функции $V(\varphi)$ в (8), получаем многообразия решений системы (7) явной формулой

$$u(\rho, \varphi) = \exp\{A(\rho, \varphi) + \omega(\varphi)\} \cdot [C + (1-k)B(\varphi)]^{1/(1-k)}. \quad (11)$$

В этой формуле (11), если считать, что $A(\rho, \varphi) \leq 0$ во всей точке области, то решение системы (7), представленное формулой (11), будет непрерывным. Если $A(\rho, \varphi) > 0$, то полученное решение системы в области D_0 непрерывно, а в точке вырождения $\rho = 0$ имеет особенности показательного характера.

Теорема 2. Пусть в п.д. - системе (7) $a_k(\rho, \varphi)$, $b_k(\rho, \varphi) \in C^1(\overline{D} \times R^1)$, $u(\rho, \varphi) \in C^2(D_0)$, $D_0 = \overline{D} - \{\rho = 0\}$. Если условия совместности данной системы выполняются, но не тождественно и условие леммы 1 выполняется в точке вырождения, то она имеет некоторые частные решения. Если условия (N_2) и (N_3) выполняются по всем переменным, то данная система разрешима явно, и многообразие ее решений определяется формулой (11). Причём это решение в случае $A(\rho, \varphi) \leq 0$ непрерывно, а в случае $A(\rho, \varphi) > 0$, в точки вырождения $\rho = 0$ имеет особенности показательного характера.

3. Рассмотрим п.д.- систему вида

$$\begin{cases} \rho^m \frac{\partial u}{\partial x_i} = p_i(x) \cdot u, & i = \overline{1, k}, \\ \rho^m \frac{\partial u}{\partial x_j} = p_j(x) \cdot u + q_j(x) \cdot u^k, & (j = \overline{k+1, n}), \end{cases} \quad (12)$$

где $p_i(x)$, $p_j(x)$, $q_j(x) \in C^1(\overline{D} \times R^1)$, $u(x) \in C^2(D_0)$. Переходя к n - мерный сферической системе координат, получим равносильную ей п.д.- систему

$$\begin{cases} \frac{\partial u}{\partial \rho} = \frac{a_1(\rho, \varphi)}{\rho^m} \cdot u, \\ \frac{\partial u}{\partial \varphi_i} = \frac{a_i(\rho, \varphi)}{\rho^{m-1}} \cdot u, (i = \overline{1, k-1}) \\ \frac{\partial u}{\partial \varphi_j} = \frac{a_j(\rho, \varphi)}{\rho^{m-1}} u + \frac{b_j(\rho, \varphi)}{\rho^{m-1}} u^k, (j = \overline{k, n-1}) \end{cases}, (13)$$

где коэффициенты системы (13) определяются через коэффициенты исходной системы. Для этой п.д.- системы условия совместности примут вид:

$$P_{ij}(\rho, \varphi)u + Q_{ij}(\rho, \varphi)u^m = 0, (i, j = \overline{1, n}), i \neq j, (N_4)$$

$$P_{1j}(\rho, \varphi) = \frac{\partial}{\partial \varphi_k} \left(\frac{a_1}{\rho^n} \right) - \frac{\partial}{\partial \rho} \left(\frac{a_k}{\rho^{n-1}} \right), Q_{1j}(\rho, \varphi) = \frac{\partial}{\partial \varphi_k} \left(\frac{b_1}{\rho^n} \right) - \frac{\partial}{\partial \rho} \left(\frac{b_k}{\rho^{n-1}} \right) + \frac{m-1}{\rho^{2n-1}} (b_1 a_k - a_1 b_k),$$

$$P_{(i+1)j}(\rho, \varphi) = \left(\frac{\partial a_j}{\partial \varphi_i} - \frac{\partial a_i}{\partial \varphi_j} \right) \rho^{n-1}, Q_{(i+1)j}(\rho, \varphi) = \left(\frac{\partial b_j}{\partial \varphi_i} - \frac{\partial b_i}{\partial \varphi_j} \right) \rho^{n-1} + (m-1)(b_j a_i - b_i a_j).$$

Допустим, что условия (N₄) выполняются, но не тождественно. Тогда решая ее алгебраическим методом, по аналогии предыдущим п.п.1и 2, находим две функций, $u = 0$, $u_j = H_j(\rho, \varphi)$, ($j = 1, 2, \dots$). И здесь, если $u_j = H_j(\rho, \varphi)$, ($j = 1, 2, \dots$) удовлетворяют данной системе, то они также будут частными решениями данной системы. В противном случае, данная система, кроме нулевого, другие решения не имеет.

Пусть условия (N₄) выполняются тождественно. Первая часть этих условий совместности выполняются тождественно, если коэффициенты системы взаимосвязаны следующими формулами:

$$a_i(\rho, \varphi) = \rho^{m-1} \left(\alpha_i(\varphi) + \frac{\partial A}{\partial \varphi_i} \right), \quad A(\rho, \varphi) = - \int_{\rho}^1 \frac{a_1(t, \varphi)}{t^m} dt, \quad i = \overline{1, k-1}. (14)$$

Учитывая такую взаимосвязь коэффициентов первых коэффициентов системы, проинтегрируем первую k- уравнений системы (12).

$$\begin{cases} \frac{\partial u}{\partial \rho} = \frac{a_1(\rho, \varphi)}{\rho^m} \cdot u, \\ \frac{\partial u}{\partial \varphi_i} = \left(\alpha_i(\varphi) + \frac{\partial A}{\partial \varphi_i} \right) \cdot u, (i = \overline{1, k-1}) \end{cases}.$$

В результате, получим:

$$u(\rho, \varphi) = V(\tilde{\varphi}) \cdot \exp\{\omega(\rho, \varphi)\}, \text{ где } \frac{\partial \omega}{\partial \rho} = \frac{a_1(\rho, \varphi)}{\rho^m}, \quad \frac{\partial \omega}{\partial \varphi_i} = \alpha_i(\varphi) + \frac{\partial A}{\partial \varphi_i} (15)$$

При этом, предыдущая система с учётом формулы (14), принимает вид:

$$\begin{cases} \frac{\partial u}{\partial \varphi_j} = \left(\tilde{\alpha}_j(\tilde{\varphi}) + \frac{\partial A}{\partial \varphi_j} \right) \cdot u + \beta_j(\tilde{\varphi}) e^{(1-k)A} \cdot u^k, j = \overline{k, n-1} \\ u(\rho, \varphi) = V(\tilde{\varphi}) \cdot \exp\{\omega(\rho, \varphi)\} \end{cases}$$

Интегрируя последнюю систему указанными коэффициентами, получим

$$u(\rho, \varphi) = \exp\{\omega(\rho, \varphi)\} \cdot \{(1-k)(u_0 + \gamma(\varphi) + B(\tilde{\varphi}))\}^{1/(1-k)}, (16)$$

$$\tilde{\varphi} = (\varphi_k, \varphi_{k+1}, \dots, \varphi_{n-1}), B(\tilde{\varphi}) = \sum_{j=k}^{n-1} \int_0^{2\pi} \beta_j(\varphi_k, \dots, \zeta_{K+J}, \dots, \beta_{n-1}) d\zeta_{k+j},$$

где

$$\gamma(\varphi) = \sum_{j=k}^{n-1} \int_0^{2\pi} (\alpha_j - \tilde{\alpha}_j)(\varphi, \dots, \varphi_{k-1}, \varphi_k, \dots, \zeta_{k+J}, \dots, \beta_{n-1}) d\zeta_{k+j}$$

Таким образом, нами получено:

Теорема 3. Пусть в п.д. – системе (12) $p_i(x), p_j(x), q_j(x) \in C^1(\overline{D} \times R^1)$, $u(x) \in C^2(D_0)$. Если условия совместности (N_4) выполняются, но не тождественно, а также условия леммы 1 выполняется, то найдётся некоторые частные решения системы. Для того, чтобы условия совместности системы (12) выполнялись тождественно, необходимо и достаточно, чтобы взаимосвязь между коэффициентами системы определялись формулой вида (14). Тогда исходная система разрешима явно, и многообразие ее решений определяется формулой вида (16). Причём полученное решение системы в случае $\omega(\rho, \varphi) \leq 0$ непрерывно, и в противном случае решение системы имеет особенности показательного характера.

4. Рассмотрим нелинейную п.д.- систему

$$\frac{\partial u}{\partial \rho} = \frac{a(\rho, \varphi)}{\rho^m} p(\varphi, u), \quad \frac{\partial u}{\partial \varphi_k} = \frac{b_k(\rho, \varphi, u)}{\rho^{m-1}}, (k = \overline{1, n-1}), \varphi = (\varphi_1, \varphi_2, \dots, \varphi_{n-1}) \quad (17)$$

где $a, p, b \in C^1(\overline{D} \times R^1), u \in C^2(D_0)$. При этом, условия совместности системы (17) принимают вид

$$\begin{cases} \rho^m \frac{\partial b_k}{\partial \rho} + a.p \frac{\partial b_k}{\partial u} = \left(a. \frac{\partial p}{\partial u} + (m-1)\rho^{m-1} \right) b_k + \rho^{m-1} \left(p \frac{\partial a}{\partial \varphi} + a \frac{\partial p}{\partial \varphi} \right) \\ \rho^{m-1} \frac{\partial b_k}{\partial \varphi_i} + b_i \frac{\partial b_k}{\partial u} - \rho^{m-1} \frac{\partial b_i}{\partial \varphi_k} - b_k \frac{\partial b_i}{\partial u} = 0, (i, k = \overline{1, n-1}), i \neq k. \end{cases} \quad (N_5)$$

Если C_n^2 соотношений из (N_5) выполняются, но не тождественно, то решая их, получим функции $u_j = H_j(\rho, \varphi), (j = \overline{1, 2}, \dots)$. Если хотя бы одна из этих функции удовлетворяет системе (17), то получим некоторые частные решения системы. В противном случае система (17) несовместна.

Для того, чтобы п.д.- система (17) всюду в $\overline{D}$ имела непрерывное решение достаточно, чтобы имели место следующие равенства:

$$a(\rho, \varphi) = o(\rho^{m-\lambda}), \quad b(\rho, \varphi, u) = o(\rho^{m-1-\lambda}), (0 \leq \lambda < 1), \text{ а также}$$

$$\lim_{\rho \rightarrow 0} \left(\rho^m \frac{\partial u}{\partial \rho} \right) = 0, \quad \lim_{\rho \rightarrow 0} \left(\rho^{m-1} \frac{\partial u}{\partial \varphi_k} \right) = 0, (k = \overline{1, k-1}). \quad (M_2)$$

При этом из системы (17) имеем: $p(\varphi, u) = 0, \quad b(o, \varphi, u) = 0$. Из последних двух равенств, соответственно имеем $u = h_0(\varphi), \quad u = h_i(o, \varphi), (i = \overline{1, 2}, \dots)$. Если хотя бы одна из этих функций удовлетворяет системе (17), то эти функции будут частными решениями системы. В противном случае, система (17) не совместна.

Тождественное выполнение условий (N_5) можно рассматривать в различных случаях; то есть, пусть первые $(n-1)$ равенства из (N_5) выполняются тождественно. Эти требования исполнимы, если функции $b_k(\rho, \varphi, u)$ относительно функций $a(\rho, \varphi), \quad m(\varphi, u)$ выражаются следующим образом:

$$b_k(\rho, \varphi, u) = \rho^{m-1} \left\{ \frac{\partial P}{\partial \varphi_k} - \frac{\partial A}{\partial \varphi_k} + f_k[\varphi, P(\varphi, u) - A(\rho, \varphi)] \right\} p(\varphi, u), (k = \overline{1, n-1}) \quad (18)$$

$$\text{где } P(\varphi, u) = \int_{u_0}^u \frac{d\zeta}{p(\varphi, \zeta)}, \quad A(\rho, \varphi) = - \int_{\rho}^1 \frac{a(t, \varphi)}{t^m} dt, f_k - \text{произвольные либо как}$$

$b_k(\rho, \varphi, u), a(\rho, \varphi)$ вполне определённые функции [5-7]. Далее проинтегрируем первое уравнение п.д.- системы (18) по переменной ρ :

$$P(\varphi, u) - A(\rho, \varphi) = V, \quad (19)$$

где $V = V(\varphi, u)$ - новая неизвестная функция. Дифференцируя (19) по переменным φ_k ($k = \overline{1, 2, \dots, n-1}$), подставим ее результат в остальные уравнения (17). Учитывая значение функции $b_k(\rho, \varphi, u)$, формулами (18) преобразуем п.д.- систему (17) в регулярную переопределённую п.д.- систему

$$\frac{\partial V}{\partial \varphi_k} = f_k(\varphi, V), (k = \overline{1, n-1}), \quad (20)$$

где функции $f_k(\varphi, V)$ определяются из соотношений (18). Условия совместности этой системы инвариантны ко второй части условия совместности из (N_5) . Аналогично предыдущим работам (см. [5]-[7]), допуская правые части п.д.- систему (20) в различных конкретных видах, сможем определить такие классы п.д.- системы для которых условия совместности, будут выполняться тождественно и многообразие их решений находится явно, либо в квадратурах.

Что касается изучения гладкости решений п.д.- системы (17) вблизи особой точке $\rho = 0$, то оно определяется из функции $A(\rho, \varphi) = - \int_{\rho}^1 \frac{a(t, \varphi)}{t^m} dt$. Легко

определить, что как $A(\rho, \varphi)$, так и решение п.д.- системы (17) в области $(\overline{D})$ непрерывно, когда $0 \leq m < 1$. Если $m=1$, либо $m>1$, тогда многообразие решений исходной системы в области (D_0) будет непрерывными, а в самой точке $\rho = 0$ имеет логарифмическую особенность, либо $(m-1)$ -го порядка особенности. При этом, исходная система разрешима и многообразие ее решений определяется следующей формулой

$$u(\rho, \varphi) = P^{-1}[\varphi, A(\rho, \varphi) + V(C, \varphi)], \quad \varphi = (\varphi_1, \varphi_2, \dots, \varphi_{n-1}), \quad (21)$$

где $V(C, \varphi)$ - решение регулярной п.д.- системы (20).

Теорема 3. Пусть в п.д.- системе (17) $a, b_k \in C^1(\overline{D} \times R^1), u \in C^2(D_0)$. Если выполняются условия леммы 1, и условия (N_5) выполняются, но не тождественно, тогда система (17) может иметь некоторые частные решения. Для того, чтобы условия (N_5) выполнялись тождественно, необходимо и достаточно, чтобы функции $b_k(\rho, \varphi, u)$ имели вид (18). Если регулярная п.д.- система (20) имеет решение, тогда исходная п.д.- система (17) также разрешима и многообразие её решений выражается явной формулой (21). Причём это решение при $0 \leq m < 1$ всюду в $\overline{D}$ (включая точку $\rho = 0$) будет непрерывным, а при $m=1$ и $m>1$ решение системы в точке $\rho = 0$ соответственно имеет логарифмическую, либо $(m-1)$ -го порядка особенностей.

5. Рассмотрим п.д.- систему вида:

$$\frac{\partial u}{\partial \rho} = \frac{1}{\rho^k} a(\rho^{k-1}, \varphi, u), \quad \frac{\partial u}{\partial \varphi_i} = \frac{1}{\rho^{k-1}} b_i(\rho, \varphi, \rho^{k-1} \cdot u), \quad (22)$$

$$i = \overline{1, n-1}, k \geq 0, \varphi = (\varphi_1, \varphi_2, \dots, \varphi_{n-1})$$

где $a, b_i \in C^1(\overline{D} \times R^1), u \in C^2(D_0), D_0 = \overline{D} - \{0\}$, причём $a(\rho^{k-1}, \varphi, u)$ - обобщённо-однородная по первому и последнему аргументам функция. Делая замену вида $\rho^{k-1}u = z, \frac{\partial z}{\partial \rho} = \frac{(1-k)z}{\rho^k} + \frac{1}{\rho^{k-1}} \frac{\partial z}{\partial \rho}, \frac{\partial z}{\partial \varphi_i} = \frac{1}{\rho^{k-1}} \frac{\partial z}{\partial \varphi_i}$, преобразуем систему (22) к виду

$$\frac{\partial z}{\partial \rho} = \frac{a(1, \varphi, z) - (k-1)z}{\rho}, \quad \frac{\partial u}{\partial \varphi_i} = b_i(\rho, \varphi, z), \quad (i = \overline{1, n-1}). \quad (23)$$

Условия совместности системы (23) выполняются тождественно, если

$$b_i(\rho, \varphi, z) = \left\{ -\frac{\partial A(\varphi, z)}{\partial \varphi_i} + f_i[\varphi, A(\varphi, z) - \ln \rho] \right\} [a(1, \varphi, z) - (k-1)z], \quad (24)$$

где $A(\varphi, z) = \int_0^z \frac{d\zeta}{a(1, \varphi, \zeta) - (k-1)\zeta}, (a \neq (k-1)\zeta), f_i(\varphi, V)$ - вполне определённая,

как и $b_i(\rho, \varphi, z)$ функция. При этих значениях функции $b_i(\rho, \varphi, z)$ из (24), условия совместности системы (23) выполняются тождественно. Поэтому интегрируя первое уравнение системы (23) по переменной ρ , считая $\varphi = (\varphi_1, \varphi_2, \dots, \varphi_{n-1})$ параметрами, получим $A(\varphi, z) - \ln \rho = V(\varphi)$, где $V(\varphi) = V(\varphi_1, \varphi_2, \dots, \varphi_{n-1})$ - новая неизвестная функция. Продифференцировав предыдущее равенство по переменным $\varphi_i (i = \overline{1, 2, \dots, n-1})$, подставим их результаты в остальные $(n-1)$ уравнения системы (19), с учётом (22), получим регулярную п.д.- систему вида (20), в которой функции $f_i(\varphi, z)$ определяются из формулы (24). При тождественном выполнении условия совместности п.д.- системы вида (20), она разрешима и её решение определяется формулой $V = H(C, \varphi)$, и тогда многообразие решений системы (23) принимает вид:

$$u(\rho, \varphi) = \frac{1}{\rho^{k-1}} A^{-1}[\varphi, \ln \rho + H(C, \varphi)]. \quad (25)$$

При этом, решение системы (23) в случае $0 \leq k < 1$ в области $\overline{D}$, а также в области D_0 при $k \geq 1$ непрерывно, и при $k \geq 1$ в точке $\rho = 0$ соответственно имеет логарифмическую (при $k=1$) и $(k-1)$ -го порядка (при $k>1$) особенности.

Теорема 5. Пусть в п.д.- системе (16) $a, b_i \in C^1(\overline{D} \times R^1), u \in C^2(D_0)$, $a(\rho^{k-1}, \varphi, u)$ - является однородной по первым и последним аргументам функцией. Для того, чтобы условия совместности системы (23) равносильные к системе (22) выполнялись тождественно, необходимо и достаточно, чтобы функции $b_i(\rho, \varphi, z)$ имели вид (24). Если регулярная п.д.- система (20) имеет определённого вида решения, тогда система (22) также разрешима и многообразие её решений находится формулой (25). При этом решение системы при $0 \leq k < 1$ всюду в области $\overline{D}$, и при $k \geq 1$ в области D_0 непрерывно, а в точке $\rho = 0$ при $k \geq 1$ соответственно имеет логарифмическую (при $k=1$) и особенность $(k-1)$ -го порядка (при $k>1$).

Литература

1. Михайлов Л.Г. О некоторых системах уравнений с частными производными первого порядка. / Л.Г. Михайлов, Б.М. Бильман // Доклад АН Тадж. ССР, 1979. - т.22 (№5) - С.88-90.
2. Михайлов Л.Г. Некоторые переопределённые системы уравнений в частных производных с двумя неизвестными функциями. / Л.Г. Михайлов // Душанбе: Дониш, 1986. – С. 116 - 120.
3. Михайлов Л.Г. Об одном свойстве сингулярных дифференциальных уравнений. / Л.Г. Михайлов // Доклад АН СССР, 1991. - т.321(№4)- С.681-686.
4. Михайлов Л.Г. О системах в полных дифференциалах для функций от произвольного числа независимых переменных и с сингулярными точками. / Л.Г. Михайлов, Б.Шарипов // Доклад АН Республики Таджикистан, 2011 - т.54(№8). - С.701-708.
5. Шарипов Б. Формула представления решений одного класса нелинейных систем уравнений в полных дифференциалах с сингулярными точками в трёхмерном пространстве. / Б.Шарипов // Доклад АН Республики Таджикистан- 2010- т. 53(№9).- С. 666-673.
6. Шарипов Б. О некоторых системах в полных дифференциалах с сингулярными точками в пространстве. / Б.Шарипов // Доклад АН Республики Таджикистан- 2010- т.53(№10). - С.759-765.
7. Шарипов Б. О формулах представления решений некоторых нелинейных систем в полных дифференциалах с сингулярной точкой. / Б.Шарипов // Доклад АН Республики Таджикистан, 2011.- т.54(№3). - С.186-190.
8. Шарипов Б. Формула представление решений одного класса систем уравнений в полных дифференциалах с сингулярными коэффициентами. / Б.Шарипов, Э.Х.Джумаев, З.С. Назарова. // Вестник ТНУ, 2017.- №1(5). - С. 41-49.
9. Шарипов Б. Формула представления решений одного класса систем уравнений в полных дифференциалах с сингулярными коэффициентами. / Б.Шарипов. // Вестник ТГФЭУ, 2018. - №1(13). - С.54-60.
10. Шарипов Б. О поведении решений одного класса нелинейных систем уравнений в полных дифференциалах с сингулярными коэффициентами. / Б. Шарипов. // Международная конференция, посвящённой 70-летию образования НГУ, и 80-летию академика АН РТ Раджабова Н. Современные задачи математики и их приложений, Душанбе, 2018.- С. 333-339.
11. Назарова З.С. Граничная задача для одного класса системы уравнений в полных дифференциалах, с сингулярными линиями. / З.С. Назарова. // Материалы международной научной конференции, посвященной 90-летию академика АН Республики Таджикистан, лауреата государственной премии имени Абуали Ибн Сино Михайлова Леонида Григорьевича. 27-28 февраля 2018. - С.74-76.

УДК 517.55

СИНГУЛЯРНАЯ ГРАНИЧНАЯ ЗАДАЧА СОПРЯЖЕНИЯ ГАРМОНИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ ДЛЯ ПОЛУПЛОСКОСТИ

Саидов Бахтиёр Бобокалонович - кандидат физико-математических наук, зав.кафедрой высшей математики, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734025, Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. E- mail: b.saidov@tgfeu.tj. Телефон: 939394848

В данной работе исследуется задача сопряжения гармонических функций для полуплоскости в сингулярном случае. Установлено, что число решений задачи в классе функций, ограниченных на контуре не изменяется от наличия нулей коэффициента задачи и уменьшается на суммарный порядок всех полюсов коэффициента задачи.

Задача сопряжения гармонических функций в полуплоскости сводится к задаче теории аналитических функций для полуплоскости. Используя теорему об аналитическом продолжении и теорему Лиувилля, обобщённая теорема Лиувилля получил явное решение поставленной задачи.

Ключевые слова: контур, аналитическая функция, гармоническая функция, условия Гёльдера, теоремы Лиувилля, нуль, полюс, дифференцируемость, интерполяционный многочлен, каноническая функция, краевое условие.

МАСЪАЛАИ КАНОРИИ ҲАМРОҲШУДАИ СИНГУЛЯРИИ ФУНКЦИЯҲОИ ГАРМОНИКӢ ДАР НИМҲАМВОРӢ

Саидов Бахтиёр Бобокалонович - номзади илмҳои физика-математика, мудири кафедраи математикаи олии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон.
Суроға: 734025, Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. E-mail: b.saidov@tgfeu.tj.
Телефон: 939394848

Дар мақолаи мазкур масъалаи канории ҳамроҳшудаи сингулярии функцияҳои гармоникӣ дар нимҳамворӣ тадқиқ карда шудааст. Дар он муқаррар карда шудааст, ки шумораи ҳалҳои масъала дар синфи функцияҳои дар контур маҳдуд аз мавҷудияти нулҳои коэффитсиенти масъала тағйир наёфта, тартиби суммаи ҳамаи қутбҳои коэффитсиенти масъаларо кам мекунад.

Масъалаҳои ҳамроҳшудаи функцияҳои гармоникӣ дар нимҳамворӣ бо масъалаҳои назарияи функцияҳои аналитикӣ дар нимҳамворӣ оварда мешавад. Аз теорема дар бораи давомдиҳии аналитикӣ, теоремаи Лиувля ва теоремаи умумикардаишудаи Лиувля истифода намуда, ҳалли ошқори масъалаҳои мазкур ҳосил карда шудааст.

Калидвожаҳо: контур, функцияи аналитикӣ, функцияи гармоникӣ, шарти Гёльдер, теоремаҳои Лиувилля, нулҳои функция, қутбҳои функция, дифференциронивандагӣ, бисёрраъзгии интерполясионӣ, функцияи каноникӣ, шарти канорӣ.

SINGULAR BOUNDARY PROBLEM OF CONTRACTING HARMONIC FUNCTIONS FOR SEMI-PLANE

Saidov Bakhtiyor Bobokalonovich - Candidate of Physics and Mathematics, Head of the Department of Higher Mathematics of the Tajik State Financial and Economic University. **Address:** 734025, Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14. E-mail: b.saidov@tgfeu.tj. Phone: 939394848

In this paper, we study the problem of conjugation of harmonic functions for a half-plane in the singular case. It is established that the number of problem solutions in the class of functions bounded on the contour does not change from the presence of zeros of the coefficient of the problem and decreases by the total order of all poles of the coefficient of the problem.

Keywords: contour, analytic function, harmonic function, Hölder conditions, Liouville theorems, zero, pole, differentiability, interpolation polynomial, canonical function, boundary condition.

Пусть контур L есть действительная ось. Требуется найти две ограниченные гармонические соответственно в верхней и нижней полуплоскостях функции $U^+(x, y)$, $U^-(x, y)$, предельные значения которых на контуре удовлетворяют граничному условию

$$(t - \eta)^{\mu_1} i \alpha_k U_x^+ + (t - \eta)^{\mu_1} \alpha_k U_y^+ = (t - \xi)^{\mu_2} i \beta_k U_x^- + (t - \xi)^{\mu_2} \beta_k U_y^- + (t - \eta)^{\mu_1} \gamma_k \quad (1)$$

Заданные функции точки контура $\alpha_k(t), \beta_k(t), \gamma_k(t)$ удовлетворяют условиям Гельдера, как в конечных точках, так и в окрестности бесконечно - удалённой точки контура.

Решение данной задачи будем проводить по тому же плану, что и для конечного контура. Главное отличие от конечной кривой состоит в том, что здесь бесконечно - удаленная точка и начало координат лежат на самом контуре, и поэтому не могут быть приняты в качестве исключительной точки, где для канонической функции допустим не нулевой порядок. Вместо употреблявшейся вспомогательной функции t , которая по контуру L имеет индекс, равный единице, здесь будет введена обладающая тем же свойством на действительной

оси дробно - линейная функция $\frac{t-i}{t+i}$. Аргумент этой функции

$\arg \frac{t-i}{t+i} = \arg \frac{(t-i)^2}{t^2+i} = 2\arg(t-i)$ изменяется на 2π , когда t пробегает действительную ось в положительном направлении. Таким образом, $\text{Ind} \frac{t-i}{t+i} = 1$.

Полагая $\partial_z u = \varphi$, и пользуясь обозначением $U_x^\pm = \varphi^\pm + \overline{\varphi^\pm}$, $U_y^\pm = i(\varphi^\pm - \overline{\varphi^\pm})$, будем иметь:

$$\varphi^+(t) = \frac{(t-\xi)^{\mu_2}}{(t-\eta)^{\mu_1}} G(t) \varphi^-(t) + g(t), \quad (2)$$

$$\text{где } G(t) = \frac{\beta_2 - i\beta_1}{\alpha_2 - i\alpha_1}; \quad g(t) = -\frac{1}{2}(\gamma_1 + i\gamma_2)$$

Пусть $\mu_1 = m - \nu_1$, $\mu_2 = p - \nu_2$, где m, p – целые числа,

$$m = E(\text{Re } \mu_1) + 1, \quad p = E(\text{Re } \mu_2) + 1, \quad 0 < \text{Re } \mu_1 < 1, \quad 0 < \text{Re } \mu_2 < 1.$$

Граничную задачу (2) приводим в виде:

$$\varphi^+(t) = \frac{(t-\xi)^{p-\nu_2}}{(t-\eta)^{m-\nu_1}} G(t) \varphi^-(t) + g(t).$$

Положим, что

$$\varphi^-(z) = (z-\eta)^m z^{-m} \varphi_1^-(z) \quad (3)$$

$$\varphi^-(t) = \frac{(t-\xi)^{p-\nu_2}}{(t-\eta)^{-\nu_1}} t^{-m} G(t) \varphi_1^-(t) + g(t)$$

Пусть функция $g(t)$ в точке $t = \xi$ дифференцируема $p-1$ раз. Будем строить многочлен $T(t)$ так, чтобы он удовлетворял условиям:

$$g^{(j)}(\xi) = T^{(j)}(\xi), \quad j = 0, 1, \dots, p-1 \quad (4)$$

$$\varphi^-(t) - T(t) = \frac{(t-\xi)^{p-\nu_2}}{(t-\eta)^{-\nu_1}} t^{-m} G(t) \varphi_1^-(t) + g(t) - T(t).$$

В силу условий (4) имеем:

$$\varphi^+(t) - T(t) = \frac{(t-\xi)^{p-\nu_2}}{(t-\eta)^{-\nu_1}} t^{-m} G(t) \varphi_1^-(t) + (t-\xi)^p g_1(t).$$

Разделив краевое условие на $(t-\xi)^p$, получим

$$\frac{\varphi^+(t) - T(t)}{(t-\xi)^p} (t-\xi)^{\nu_2} = t^{-m} G(t) \cdot (t-\eta)^{\nu_1} \varphi_1^-(t) + (t-\xi)^{\nu_2} g_1(t). \quad (5)$$

Идея исследования данной задачи заключается в том, что задача сопряжения гармонических функций сводится к задаче сопряжения аналитических функций. Решив граничную задачу сопряжения аналитических функций, приходим к решению граничной задачи сопряжения гармонических функций. Итак, нам удаётся решение данной задачи в явном виде.

Если $\text{Ind} G(t) = \alpha$, тогда функция $G(t) \cdot \left(\frac{t-i}{t+i} \right)^{-\alpha}$ имеет индекс, равный нулю, а её логарифмом будет на действительной оси однозначная функция.

Построим каноническую функцию, для которой исключительной точкой будет точка $-i$:

$$\chi^+(z) = e^{\Gamma^+(z)}, \quad \chi^-(z) = \left(\frac{z-i}{z+i} \right)^{-\alpha} e^{\Gamma^-(z)},$$

$$\text{где } \Gamma(z) = \frac{1}{2\pi i} \int_{-\infty}^{\infty} \ln \left[\left(\frac{\tau - i}{\tau + i} \right)^{-\alpha} G(\tau) \right] \frac{d\tau}{\tau - z}.$$

Пользуясь предельными значениями этой функции, преобразуем краевое условие (5) в виду

$$\begin{aligned} \frac{\varphi^+(t) - T(t)}{(t - \xi)^p} (t - \xi)^{v_2} &= t^{-m} \frac{\chi^+(t)}{\chi^-(t)} (t - \eta)^{v_1} \varphi_1^-(t) + (t - \xi)^{v_2} g_1(t), \\ (t - \xi)^{v_2} \frac{\varphi_1^+(t)}{\chi^-(t)} &= t^{-m} \frac{1}{\chi^-(t)} (t - \eta)^{v_1} \varphi_1^-(t) + \frac{(t - \xi)^{v_2}}{\chi^+(t)} g_1(t), \end{aligned} \quad (6)$$

$$\text{где } \varphi_1^+(t) = \frac{\varphi(t) - T(t)}{(t - \xi)^p}.$$

Далее, вводя аналитическую функцию

$$\psi(z) = \frac{1}{2\pi i} \int_{-\infty}^{+\infty} \frac{(\tau - \xi)^{v_2}}{\chi^+(\tau)} \frac{d\tau}{\tau - z},$$

представим краевое условие в виде

$$(t - \xi)^{v_2} \frac{\varphi_1^+(t)}{\chi^+(t)} - \psi^+(t) = t^{-m} \frac{1}{\chi^-(t)} (t - \eta)^{v_1} \varphi_1^-(t) - \psi^-(t).$$

Заметим, что в отличие от случая конечного контура, здесь, вообще, говоря $\psi^-(\infty) \neq 0$. Применяя теорему об аналитическом продолжении и учитывая, что единственной особенностью рассматриваемой функции может быть лишь полюс в точке $z = -i$ порядка не выше α , на основании обобщённой теоремы Лиувилля будем иметь:

$$(t - \xi)^{v_2} \frac{\varphi_1^+(t)}{\chi^+(t)} - \psi^+(t) = t^{-m} \frac{1}{\chi^-(z)} (t - \eta)^{v_1} \varphi_1^-(t) - \psi^-(t) = \frac{P_{\alpha-m}(t)}{(t+i)^\alpha},$$

где $P_{\alpha-m}(t)$ – многочлен степени не выше $\alpha - m$ с произвольными коэффициентами. Отсюда получим общее решение задачи

$$\begin{aligned} \varphi_1^+(z) &= \chi^+(z)(z - \xi)^{-v_2} \left[\psi^+(z) + \frac{P_{\alpha-m}(z)}{(z+i)^\alpha} \right], \\ \varphi_1^-(z) &= z^m (z - \eta)^{-v_1} \chi^-(z) \left[\psi^-(z) + \frac{P_{\alpha-m}(z)}{(z+i)^\alpha} \right]. \end{aligned}$$

При выполнении $\alpha - m < 0$ должны выполняться следующие условия:

$$\int_{-\infty}^{\infty} \frac{(\tau - \xi)^{v_2}}{\chi^+(\tau)} \frac{d\tau}{\tau + i} = 0 \quad (k=2, \dots, -\alpha + m)$$

Таким образом, полученные результаты, аналогичные тем, которые имели место в случае конечного контура.

Теорема. При выполнении $\alpha - m \geq 0$ однородные и неоднородные задачи (3) для полуплоскости, безусловно, разрешимы и решение их зависит от $\alpha + m + 1$ произвольных постоянных. При выполнении $\alpha - m < 0$ однородная задача не имеет ненулевых решений. Неоднородная задача при выполнении $\alpha - m$ условий разрешима, однозначно, причём в случае, $\alpha = m - 1$ безусловна, а при $\alpha < m - 1$ лишь при выполнении $-\alpha - m - 1$ условий.

До сих пор мы искали решения задачи Римана, которые были просто ограничены на бесконечности. Сейчас специально остановимся на случае исчезающих, решений на бесконечности.

Подставляя в граничное условие $\varphi_1^+(\infty) = \varphi_1^-(\infty) = 0$, получим $g(\infty) = 0$. Следовательно, чтобы задача имела решение, исчезающее на бесконечности, свободный член краевого условия должен обращаться в нуль на бесконечности. Будем считать, что это условие выполняется. Для получения решения в рассматриваемом случае нужно в место $P_{\alpha-m}$ взять $P_{\alpha-m-1}$.

При $\alpha - m \leq 0$ в этой формуле нужно положить $P_{\alpha-m-1} \equiv 0$. К условию разрешимости добавится ещё одно: $\psi(-i) = 0$,

Таким образом, эти условия примут вид:

$$\int_{-\infty}^{\infty} \frac{(\tau - \xi)^{\nu_2}}{\chi + (\tau)} \frac{d\tau}{(\tau + i)^k} = 0. \quad (k = 1, 2, \dots, -\alpha + m).$$

Теперь, при $\alpha - m > 0$ будем иметь решение, зависящее от $\alpha - m$ произвольных постоянных, при $\alpha - m \leq 0$ решение единственно, причем при $\alpha - m < 0$ для его существования необходимо и достаточно выполненных $-\alpha + m$ условий.

Литература

1. Гахов Ф.Д. Краевые задачи. / Ф.Д. Гахов – М., 1977. - 640 с.
2. Михайлов Л.Г., Сингулярные краевые задачи сопряжения. / Л.Г. Михайлов, Н.У. Усманов. // ДАН России, 2002. - т.387. - №3. С.309-313.
3. Усманов Н. Сингулярные случаи общей граничной задачи линейного сопряжения. / Н.Усманов. // Математические заметки. - Якутск, 2001. - т.8. Выпуск 2. - С.89-93.
4. Усмонов Н. Сингулярные граничные задачи линейного сопряжения в эллиптическом случае. / Н.Усмонов. // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук, 2017. - №1/5. - С. 216-220.
5. Усмонов Н. Сингулярные граничные задачи сопряжения. / Н.Усмонов. // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук, 2017. - №1/2. - С.29-33.
6. Усмонов Н. О сингулярной граничной задаче сопряжений с производными со сдвигом. / Н.Усмонов. // Вестник Таджикского национального университета. Серия естественных наук, 2017. - №1/5. - С. 141-145.

УДК 638.32.38.082.4.575.3

ВЛИЯНИЕ СТИМУЛИРУЮЩИХ ПОДКОРМОК С БЕЛКОВЫМИ НАПОЛНИТЕЛЯМИ НА ХОЗЯЙСТВЕННО-ПОЛЕЗНЫЕ ПРИЗНАКИ ПЧЕЛИНЫХ СЕМЕЙ В УСЛОВИЯХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ТАДЖИКИСТАНА

Улугов Одилджон Пардаалиевич - кандидат сельскохозяйственных наук, зав. кафедрой естественных наук Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. тел: +992 907-99-21-57 E-mail: odil25@mail.ru

Шарипов Абдурашиит – доктор сельскохозяйственных наук, ведущий научный сотрудник отдела пчеловодства Института животноводства Таджикской академии сельскохозяйственных наук. Адрес: 734067. Республика Таджикистан, г. Душанбе, Гипрозем 17. тел: 918-42-20-35 E-mail.ru: A.sharipov1951@mail.ru

В данной статье впервые в условиях Центрального Таджикистана изучены хозяйственно-полезные признаки пчелиных семей, яйценоскости пчеломаток, роста, развития, изменения уровней ферментов сократительного цикла актомиозинового комплекса, заменимых и незаменимых аминокислот, РНК в организме медоносных пчел при стимулирующих подкормках с белковыми наполнителями, влияющих на продуктивные показатели медоносных пчел в специфических условиях Республики Таджикистан. В соответствие с этим в исследованиях разработаны некоторые вопросы. При исследованиях

изучено влияние комплексного препарата - гомогената трутневых личинок, кормовой смеси «Симилак» и их композиционной формы в составе сахарного сиропа и выявили влияние гомогената трутневых личинок и кормовой смеси «Симилак» в составе сахарного сиропа на физиологические показатели пчеломаток и в организме рабочих пчел.

Ключевые слова: карпатская порода пчел, гомогенат, личинки, «Симилак», опылители, рост, яйценоскость, развитие, пчеломатка.

ТАЪСИРИ МОДДАҲОИ НУМЌБАХШ БО ИЛОВАИ ХЌРОКАҲОИ САФЕДАДОР БА АЛОМАТҲОИ ХОҶАГИДОРИЮ АҶАМИЯТНОКИ ОИЛАҲОИ ЗАНБЌРИ АСАЛ ДАР ШАРОИТИ ТОҶИКИСТОНИ МАРКАЗӢ

Улугов Одилҷон Пардаалиевич – номзади илмҳои кишоварзӣ, мудири кафедраи фанҳои табиатиносии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: +992 907-99-21-57 E-mail: odil25@mail.ru

Шарипов Абдурашиит - доктори илмҳои кишоварзӣ, ходими пеишбарандаи илмии шӯъбаи занбӯриасалпарварии Институти чорводорӣ АИКТ. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, Гипрозем 17. Тел.: 918-42-20-35 E-mail: A.sharipov1951@mail.ru

Дар мақолаи мазкур аввалин маротиба дар шароити Тоҷикистони Марказӣ аломатҳои хоҷагидорию аҷамиятноки оилаҳои занбӯри асал, аз ҷумла тухмгузорию модарзанбӯр, афзоиш, инкишоф, тағйирёбии миқдори ферментҳои каишихӯрандаи даврӣ, аминокислотаҳои ивазиаванда ва ивазнаиаванда, КРН дар организми занбӯри асал ҳангоми истифодаи хӯрокаҳои нумӯдиҳанда бо истифодаи хӯрокаҳои сафедадори ба нишондиҳандаҳои маҳсулноки дар шароитҳои махсуси шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон омӯхта шудааст. Бо ҳамин назардошт дар таҷрибаҳо масъалаҳои гуногун коркард карда шудаанд. Дар таҷрибаҳо таъсири моддаҳои нумӯдиҳанда аз қабилҳои афшурдаи кирминаи нарзанбӯр, маҳсули Симилак ва шаклҳои омехтаи он дар таркиби қандоб омӯхта шудааст. Инчунин, дар таҷрибаҳо таъсири маводи мазкур ба ҳолатҳои физиологӣ модарзанбӯр ва занбӯрони қорӣ ошкор карда шудааст.

Калидвожаҳо: зоти занбӯрони карпатӣ, афшурдаи кирминаи нарзанбӯр, «Симилак», гардолудкунандаҳо, афзоиш, тухмгузорӣ, инкишоф, модарзанбӯр.

INFLUENCE OF STIMULATING SUPPLIES WITH PROTEIN FILLERS ON ECONOMIC AND USEFUL SIGNS OF BEEF FAMILIES UNDER CONDITIONS OF CENTRAL TAJIKISTAN

Ulugov Odiljon Pardaalievich - Candidate of Agricultural Sciences, head. Department of Natural Sciences, Tajik State Financial and Economic University Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Nakhimov, 64/14. tel: +992 907-99-21-57 E-mail: odil25@mail.ru

Sharipov Abdurashit - Doctor of Agricultural Sciences, Leading Researcher of the Department of Apiculture, Institute of Livestock, Tajik Academy of Agricultural Sciences. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Giprozem 17. tel: 918-42-20-35 E-mail: A.sharipov1951@mail.ru

In this article, for the first time, in the conditions of Central Tajikistan, the economically useful traits of bee colonies, bee eggs egg production, growth, development, changes in the levels of enzymes of the contractile cycle of the actomyosin complex, essential and irreplaceable amino acids, Ribonucleic acid in the body of honey bees with stimulating supplements, with protein carriers affecting on productive indicators of honey bees in the specific conditions of the Republic of Tajikistan. In accordance with this research has developed tasks. In the study, they studied the effect of the complex preparation - the homogenate of the drone larvae, the Similak feed mixture and their compositional form in the sugar composition and revealed the effect of the drone larvae homogenate and the Similak feed mixture in the sugar syrup composition on the bee-maids and in the body of the worker bees.

Key words. Carpathian breed of bees, homogenate, larvae, "Similak", pollinators, growth, egg production, development, bee somat.

Пчеловодство в Таджикистане имеет многолетнюю историю, но оно все еще находится в стадии становления. Отрасль пчеловодства имеет тесную связь с растениеводством, является важным звеном агропромышленного комплекса. Пчелы являются основными опылителями энтомофильных культур, способствуют решению агроэкономических проблем и от них получают мед, воск, цветочную пыльцу, маточное молочко, прополис, яд и другую продукцию.[8, 3]

Цель и задачи исследования изучение хозяйственно-полезных признаков пчелиных семей, яйценоскости пчеломаток, роста, развития, изменения уровней ферментов сократительного цикла актомиозинового комплекса, заменимых и незаменимых аминокислот, РНК в организме медоносных пчел при стимулирующих подкормках с белковыми наполнителями, влияющих на продуктивные показатели медоносных пчел в специфических условиях Республики Таджикистан. [8, 7]

Исследования проведены в 2018-2019 гг. в условиях пасек пчелосовхозов республиканского подчинения. Работа проведена на пчелиных семьях карпатской породы, которые содержались в 16-ти рамочных ульях-лежаках. Вышеуказанные хозяйства находились на высоте 840-1500 метров над уровнем моря. Большую часть территории хозяйств занимают горы с благоприятными условиями для развития пчеловодства.

Для проведения исследования мы сформировали 4 группы семей-аналогов, по 10 в каждой. Опытные и контрольные пчелы имели по 3,5 кг пчел, 8,0 кг кормового меда, матку в возрасте одного года, закрытый расплод на 3 рамках (240 квадратов) и 2 рамки с открытым расплодом. [8, 8]

1-я группа пчелиных семей была контрольной, которые под стимулирующей подкормкой, данным пчелиным семьям, давали сахарный сироп (1:2) по 700 мл, через день, 7 раз, используя потолочную кормушку.

Опытные группы 2, 3 и 4. Все пчелы, опытные и контрольные, подкармливали в одни сроки, с той же кратностью, но с разными препаратами. Пчелиные семьи 2-й группы подкармливали сахарным сиропом, с добавлением гомогената трутневых личинок, использовали как биодобавку к сахарному сиропу и канди в весенней и осенней подкормке пчел и для их наращивания. 3-ю группу подкармливали сахарным сиропом с добавлением кормовой смеси «Симилак», 4 группу – сахарным сиропом с добавлением композиционной формы, состоящей из кормовой смеси «Симилак» и гомогената трутневых личинок.

Согласно методики для учета яйценоскости маток использовали рамку-сетку 5x5 см и определяли количество печатного расплода. Силу семей в улочках переводили на стандартной рамке (435x300 мм), которая содержит до 300 г пчел. [1, 4]

В Республике Таджикистан весенне-летний период продолжительный, при этом главный медосбор начинается лишь в начале августа. Вследствие этого, необходимо правильно оценить возможности пчелиных семей в производстве основного продукта – меда и получить дополнительную продукцию в виде отводкопакетов для реализации. При содержании пчелиных семей карпатской породы в 16-ти рамочных ульях лежаках для активного медосбора необходимо иметь в семье 5-6 кг пчёл (50-60 тысяч особей). Вследствие этого одним из основных способов наращивания пчёл к главной взятке является стимулирование среднесуточной яйценоскости пчелиных маток различными подкормками. При проведении наших исследований о влиянии стимулирующих подкормок на рост, развитие пчелосемей и репродуктивные показатели пчелиных маток нами выявлено, что в начале опыта их различие по силе в 1-4 группах было незначительным и колебалось в пределах 10,2-10,6 улочек (табл. 1). [7, 15]

Подтверждением влияния на рост, развитие и качественное состояние пчел различных видов стимулирующих подкормок является ускоренное увеличение силы пчелиных семей и быстрая смена пчелиных особей осенней генерации, на молодых рабочих пчел весенней генерации. При этом рабочие пчелы весенней генерации из 2-4-й групп проявляли высокий уровень рефлекса выращивания расплода, что связано с активностью глоточных желез по выработке молочка. В связи с этим рабочие особи весенней генерации выкармливали до 4-х личинок, а перезимовавшей осенней генерацией выкармливающих от 1,0 до 1,3 личинок. Это отражалось на силе пчелиных семей определяемое числом улочек занятых пчелами в улье.

Таблица 1.

Сила семей в контрольной и опытной группах, улочек

Даты учета	Группы			
	Контроль, сахарный сироп (СС)	СС+ гомогенат трутневых личинок (ГТЛ)	СС+ кормовая смесь «Симилак»	СС+ «Симилак»+ГТЛ
18.III	10,6±0,7	10,3±0,2	10, 2±0,6	10,4±0,5
	Cv=2,50	Cv=3,25	Cv=3,27	Cv=3,45
08.IV	11,5±1,3	13,0±0,7*	12,6±0,6*	14,0±0,3*
	Cv=2,25	Cv=3,62	Cv=3,42	Cv=3,64
29.IV	12,1±1,0	14,0±0,5*	13,4±0,5*	16,0±0,4**
	Cv=2,52	Cv=3,26	Cv=4,24	Cv=2,40
19.V	13,0±0,5	15,2±0,9**	14,5±0,8**	16,0±0,6**
	Cv=2,15	Cv=3,00	Cv=3,20	Cv=3,60
10.VI	14,8±0,7	15,0±0,5	14,8±0,4	16,0±0,5*
	Cv=2,35	Cv=3,60	Cv=4,32	Cv=1,74
01.VII	15,2±0,4	16,0±0,7*	15,6±0,6	16,0±0,4*
	Cv=2,02	Cv=3,16	Cv=3,04	Cv=1,40
22.VII	14,4±0,6	16,0±0,5	15,0±0,4	16,0±0,6
	Cv=2,40	Cv=3,70	Cv=1,65	Cv=2,20
13.VIII	14,1±0,4	15,0±0,6	14,8±0,7	16,0±0,4
	Cv=2,38	Cv=3,54	Cv=3,69	Cv=3,28

Примечание. Здесь и далее в таблицах: * - $p \leq 0,05$; ** - $p \leq 0,01$; *** - $p \leq 0,001$ - по сравнению с контролем.

Так, если в первые сроки исследований сила в пчелиных семьях колебалась в пределах от 10,2 до 10,6 улочек (табл. 1, рис. 1), тогда как через 21 сутки, ко второму сроку опыта, она заметно различалась в 1-й контрольной и 2-4-й опытных группах.

Разность в силе пчелиных семей становилась более заметной к третьему сроку наблюдений. К 29 апреля, через 42 дня после начала опытов, сила пчелиных семей в 1-й контрольной группе увеличилась на 1,5 улочек, во 2-й группе – на 3,7 улочек, в 3-й группе – на 3,2 улочек, в 4-й группе – на 5,6 улочек. Следовательно, стимулирующие подкормки во 2-й, и особенно, в 4-й группах интенсифицировали весеннее выращивание расплода, результатом которой стало количество улочек занятое рабочими пчелами в ульях по вариантам опыта. Так, по сравнению с 1-й контрольной группой, в описываемых группах сила семей пчел увеличилась во 2-й группе в 1,15 раза (на 1,9 улочек), в 4-й группе – в 1,32 раза (на 3,9 улочек). В 3-й

группе описываемый показатель был меньше по сравнению с цифровыми данными 2-й и 4-й групп, но превосходил аналогичное значение 1-й контрольной группы на 1,3 улочек. На описываемый срок наблюдений сила пчелиных семей составила в 1-й контрольной группе 12,1 улочек, во 2-й группе – 14,0 улочек, в 3-й группе – 13,4 улочек и в 4-й группе – 16,0 улочек. [8, 70]

Таким образом, максимальное развитие пчелиных семей, выражаемое числом улочек, регистрируется к 29 апреля при использовании композиционной подкормки состоящей из гомогената трутневых личинок в сочетании с кормовой смесью «Симилак» в составе сахарного сиропа.

В последующие сроки наблюдений описываемый параметр (сила пчелиных семей) во всех группах постоянно увеличивается. Максимальное число улочек в пчелиных семьях, показывающее их силу в 1-й контрольной, 2-й и 3-й группах, регистрируется к 1 июля. Здесь описываемый показатель составил в 1-й контрольной группе 15,2 улочек, во 2-й группе – 16,0 улочек, в 3-й группе – 15,6 улочек.

Так как пчелиные семьи опытных групп быстро наращивали силу, для поддержания их рабочего состояния к главному медосбору нами проводилось формирование отводков. Формирование отводков осуществляли на плодные пчеломатки, начиная с 24-го апреля. При этом 4-х рамочные отводки от 2-й, 3-й и 4-й групп формировали индивидуальные, а с 1-й контрольной группы сборные (табл. 3). Сформированные впервые два срока отводки отправляли на реализацию в качестве пчелиных пакетов. Отводки, сформированные 18 июля, объединяли перед главным медосбором с основными семьями. [6,45]

Анализ данных, представленных в таблице 2 показывает, что максимальное количество отводков было получено от пчелиных семей 4-й группы – 29 шт. На 8 отводков меньше было сформировано в 3-й группе, на 5 отводков - во 2-й группе и в 1-й контрольной группе – на 19 отводков.

Таблица 2.

Формирование отводков от пчелиных семей контрольной и опытных групп, шт.

Даты формирования отводков	Группы			
	Контроль, сахарный сироп (СС)	СС+ гомогенат трутневых личинок (ГТЛ)	СС+ кормовая смесь «Симилак»	СС+ «Симилак»+ ГТЛ
24.IV	2,0	8,0	7,0	10,0
30.V	4,0	9,0	8,0	10,0
18.VII	4,0	7,0	6,0	9,0
Итого	10	24	21	29

Это указывает, что стимулирующие подкормки, с белковыми наполнителями, примененные во 2-4-й группах позволяют не только наращивать силу в основных пчелиных семьях, но и формировать отводки для повышения рентабельности пасеки. При этом количество улочек занятых пчелиными особями в основных семьях за неделю до главного медосбора показывали их оптимальные параметры от 15,0 до 16,0 улочек. К концу главного медосбора (13 августа) сила основных семей в опытных группах оставалась высокой, в пределах от 14,8 до 16,0 улочек, а в 1-й контрольной группе он понижался и составил 14,1 улочек. [4, 50]

Положительное влияние стимулирующих подкормок на показатели роста и развития пчелиных семей, показывает учет силы в сформированных отводках (табл. 3). Так, по результатам наших исследований сформированные отводки из 2-й и, особенно, 4-й группы достаточно хорошо развивались и к главному медосбору по количеству улочек стали полноценными семьями способными производить товарный мед. За две недели до главного медосбора к 18 июля число улочек занятых рабочими особями было в 1-й контрольной группе 11,0 шт., во 2-й группе – 15,0 шт., в 3-й группе – 14,0 шт., в 4-й группе – 16,0 шт.

Таблица 3.

Рост, развитие и силы в сформированных семьях-отводках, улочек

Даты учета	Группы			
	Контроль, сахарный сироп (СС)	СС+ гомогенат трутневых личинок (ГТЛ)	СС+ кормовая смесь «Симилак»	СС+ «Симилак»+ ГТЛ
24.IV	4,0±0,10	4,0±0,10	4,0±0,30	4,0±0,20
	Cv=3,42	Cv=3,15	Cv=2,70	Cv=3,30
15.V	6,0±0,20	7,0±0,30	6,0±0,20	8,0±0,30
	Cv=2,50	Cv=2,70	Cv=3,20	Cv=2,17
6.VI	8,0±0,40	10,0±0,50*	9,0±0,30	12,0±0,20*
	Cv=3,40	Cv=3,80	Cv=2,10	Cv=1,15
27.VI	10,0±0,50	12,0±0,40*	11,0±0,50	14,0±0,40**
	Cv=2,50	Cv=2,40	Cv=4,50	Cv=4,20
18.VII	11,0±0,50	15,0±0,60**	14,0±0,40*	16,0±0,50***
	Cv=3,30	Cv=3,60	Cv=3,16	Cv=3,90
9.VIII	12,0±0,40	16,0±0,50*	15,0±0,30*	16,0±0,30*
	Cv=1,70	Cv=5,30	Cv=4,40	Cv=2,60
30.VIII	10,0±0,30	15,0±0,40**	15,0±0,50**	15,0±0,40**
	Cv=3,80	Cv=3,60	Cv=3,40	Cv=3,20

В период главного медосбора (1-14 августа) сила пчелиных семей-отводков 2-4-й групп оставалась стабильно высокой, в пределах от 15,0 до 16,0 улочек. Однако данный показатель в 1-й контрольной группе был самым низким и колебался в пределах 11,0-12,0 улочек. К концу эксперимента сила семей-отводков во 2-4-й группах, хотя незначительно снижалась, но она оставалась высокой по сравнению с аналогичным значением контрольной группы. Здесь превышение силы семей отводков по сравнению с контрольной группой было в 1,5 раза [8, 85].

Таким образом, можно отметить, что только сахарный сироп, применяемый в качестве стимулирующих подкормок, не может компенсировать необходимые компоненты кормового меда. Вследствие этого пчелиные матки, должны получать недостаточное количество полноценной подкормки таких, как гомогенат трутневых личинок, и «Симилак» в составе сахарного сиропа и эти подкормки могут способствовать на максимальную репродуктивность пчелиных маток.

Литература

1. Билаш Н.Г. Сравнительный анализ белковых заменителей /Н.Г. Билаш//.- Пчеловодство. — 2003. — № 1. — С. 53–54.
2. Билаш, Г.Д. Технология содержания пчелиных семей в течение года. / Г.Д. Билаш, Н.И. Кривцов, В.И. Лебедев и др. - М: Информагротех. 1999.- 100с.

3. Еремия, Н. Г. Повышение продуктивности пчелиных семей путем использования комплекса белково-минеральных подкормок. Автореф. дисс. канд. с.-х. наук. / Н. Г. Еремия.- М, 1985. – 16с.
 4. Маннапов А.Г. Влияние препарата апиник на биологические показатели, микробиоценоз и зимовку пчел./ А.Г. Маннапов, О.С. Ларионова//.- Пчеловодство.-М., 2011. - №8.-С.22-24.
 5. Саттарова А.А. Виды белковых подкормок и хозяйственно-полезные признаки пчелиных семей /А. А. Саттарова, М.Г. Гиниятуллин, Н.М. Ишмуратова//.-Пчеловодство. – М., 2013. - №7. - С.17-19
 6. Пшеничная Е.А. Стимулирующие подкормки и зимовка пчел. Влияние БАД на яйценоскость маток./ Е.А.Пшеничная, В.М.Синицын. //.- Пчеловодство. – М., 2009. - №9.-С.16-17.
 7. Улугов О. П. Хозяйственно-полезные признаки пчелиных семей при использовании стимулирующих подкормок с белковыми наполнителями в условиях Центрального Таджикистана. Диссертация на соискание ученой степени кандидата сельскохозяйственных наук / О. П. Улугов. – Душанбе, 2016 - 120с.
 8. Шарипов А. Пчеловодство холодного и умеренного климата. / А. Шарипов, А.Г. Маннапов, В.В. Ляхов. // Материалы III международной, V всероссийской научно-практической конференции. Влияние способов формирования семей-воспитательниц и стимулирующих подкормок на прием личинок и выход неплодных и плодных маток. - Москва, 2012.- С. 208 -210.
-
-

УДК – 004.056

ПРОБЛЕМЫ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Темурбекова София Давронбековна – к.ф.-м.н., доцент кафедры прикладной информатики в экономике Таджикского государственного финансового экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14., тел.: 935697773, email:sofish-83@mail.ru

В данной статье рассмотрен обзор концепций и принципов киберугроз, которые влияют на безопасность в международном контексте. Возможности, предоставляемые информацией и коммуникационной технологией, с особым акцентом на Интернет стали неотъемлемой частью жизни. Но достаточно ли мы осведомлены и подготовлены, как личности нации или международное сообщество к угрозам киберпространства? А именно, несмотря на растущее число пользователей, Интернет все еще ниже минимального регулирования. Именно эти условия способствуют организации и реализации враждебных действий в киберпространстве. Есть проблемы с безопасностью в киберпространстве, которые представляют угрозу безопасности. Разработка и применение информации и коммуникационной технологии создали новое поле битвы.

***Ключевые слова:** киберпространство, кибератака, кибертерроризм и преступность, международная безопасность, угроза, кибервойна, киберзащита, кибер-домен.*

МУШКИЛОТИ КИБЕРБЕХАТАРӢ ДАР ЗАМОНИ МУОСИР

Темурбекова София Давронбековна – н.и.ф.м., дотсенти кафедраи информатикаи амалӣ дар иқтисодиёти Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: Чумхурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. тел.: 935697773, Email:sofish-83@mail.ru

Дар мақолаи мазкур консепсия ва шартҳои кибертаҳдидҳо дида баромада шудааст, ки онҳо ба бехатарии контексти байналмилалӣ таъсир мерасонанд. Имкониятҳо, пешниҳоди маълумот ва технологияҳои телекоммуникатсионӣ бо акцентҳои махсус дар Интернет як қисми ҷудонопазири зиндагӣ гардид. Бо вуҷуди ин, мо ҳамчун шахсият, миллат ё ҷамъияти байналмилалӣ барои таҳдид аз киберфазо ё дасткашии аз истифодаи ин ченаки коммуникатсионӣ, савдо ва ҳатто ҷанг боҳабар ва омода ҳастем? Ба шумораи истифодабарандагони нигоҳ накарда, назорати Интернет то ҳол пурра ба танзим дароварда нашудааст. Махсусан ҳамон шартҳо барои ташик ва амалисозии омилҳои хусуматӣ дар киберфазо амал мекунад. Мушкилот бо бехатарӣ дар киберфазо ҷой дошта, он таҳдиди бехатарӣ ва ситезачӯии муосирро нишон медиҳад. Коркард ва қабули маълумот ва технологияҳои коммуникатсионӣ майдонҳои нави ҷангири ба вуҷуд оварданд.

Калидвожаҳо: киберфазо, киберҳучум, кибертерроризм ва ҷинойткор, амнияти байналмилалӣ, таҳдид, киберҷанг, киберҳимоя, кибердомен.

PROBLEMS OF CYBER SECURITY IN THE MODERN WORLD

Temurbekova Sofia Davronbekovna - Associate Professor of Applied Informatics in Economics of the Tajik State Financial and Economic University. Address: 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe, ul. Nakhimov, 64/14., Tel.: 935697773, email: sofish-83@mail.ru

This article provides an overview of the concepts and principles of cyber threats that affect security in an international context. The opportunities provided by information and communication technology, with a special focus on the Internet, have become an integral part of life. But are we sufficiently aware and prepared as individuals, nations, or the international community for the threats of cyberspace? Namely, despite the growing number of users, the Internet is still below the minimum regulation. It is these conditions that facilitate the organization and implementation of hostile actions in cyberspace. There are security issues in cyberspace that pose a security threat. The development and application of information and communication technology created a new battlefield.

Keywords: cyberspace, cyber attack, cyber terrorism and crime, international security, threat, cyberwar, cyber defense, cyber domain.

Кибервойна и терроризм не знают границ. Действия в киберпространстве требуют отказа от общего предположения, связанные со временем и пространством, потому что такие атаки, с помощью современной информации и сети связи, могут быть выполнены где угодно за очень короткое время. Процессы глобализации не оказали влияния только на достижения цивилизации, но и на развитие новых угроз цивилизации. Это факт, что терроризм и национальные угрозы изменились под влиянием процесса глобализации и интернет-информации. Стратегическое преимущество больше не заключается в боевой силе или географическом положении, но в информации и знании. Международное сотрудничество и обмен разведанными сведениями необходим для эффективного предотвращения киберугроз.

Цель данной статьи - привлечь внимание к киберугрозам, которые угрожают безопасности современных государств, организациям и международным отношениям. Объединяя принципы обзора и профессиональной исследовательской работы, эта статья призвана показать киберпространство с точки зрения безопасности проблемы, как измерение, в котором международные отношения разворачиваются. Необходимо выделить основные предметы международной среды кибербезопасности, проанализировать их намерения и установить парадигму многополярности киберпространства и проанализировать его уникальность и принципы.

Стратегическая концепция НАТО, принятая в конце 2010 года на саммите в Лиссабоне определяет, что кибератаки стали более частыми, более организованными и более дорогими, наносящими ущерб правительству администрации, бизнес-секторам, экономике. Также говорится, что кибератаки могут достичь уровня, который угрожает национальным и евроатлантическим процветаниям, безопасности и стабильности. Иностранные военные и разведывательные службы, организованные преступники, террористы и экстремистские группы являются потенциальными источниками таких атак. Что также подчеркивается в выводах Лиссабонской встречи, в которых говорится о необходимости дальнейшего развития навыков профилактики, распознавания, защиты и восстановления после кибератак, в том числе использования процесса планирования НАТО для продвижения и координации национальных возможностей киберзащиты, сборка всех органов НАТО под централизованной киберзащитой [1, 1525].

Следует иметь в виду, что быстрое развитие и внедрение технологий путем их использования в повседневной жизни открывает много возможностей для злоумышленников, будь то в форме государств, террористов или преступников, так как они всегда имеют преимущество в киберпространстве. Поэтому мы можем заключить, что новая Концепция кибербезопасности, в которой создаётся профилактика, представляет собой значительную часть.

Исходная гипотеза заключается в том, что киберпространство является растущим риском безопасности и вызовом современности. Более того, кибербезопасность существенно повлияет на международные отношения в 21-м веке, в то время как угрозы и проблемы будут расти в геометрической прогрессии.

Целью данной работы является синтез и анализ знаний, основанных на обзоре новой литературы и профессиональных, научных статей, которые проблематизируют вызовы международной безопасности в киберпространстве. Научная работа стремится показать киберпространство как операционное измерение международных отношений с точки зрения киберпроблемы.

Кибер-домен имеет большое влияние на трансформацию международной безопасности и саму Концепцию безопасности.

Новое киберизмерение международных отношений - главная проблема для теорий сохранения власти и запугивания. Теории и стратегии запугивания, разработанные и осуществлённые во время холодной войны, не могут быть реализованы кибердоменом. Многие ученые работают над пониманием киберреволюции в международных отношениях. Власти также предприняли определенные шаги в сотрудничестве, особенно в области преступности и создания команды реагирования на компьютерные инциденты [2, 70]. Ученые Таталович, Гризольд и Цртила, проводящие исследования в области кибернауки, пишут, что процессы интернационализации и глобализации принесли большую сплоченность и усилия для единого регулирования мирового порядка, больше, чем было в системе суверенных государств во время холодной войны. Это отражено в ядре политики безопасности штатов. В этом контексте новая концепция - концепция безопасности человека - возникла в теории и политической практике. В отличие от традиционной концепции национальной безопасности, в первую очередь подчеркивается безопасность индивида, а не государства [3]. Концепция запугивания была основной идеей ядерной стратегии. Ядерное оружие и кибероружие имеют общую особенность - превосходство атаки по сравнению с защитой. Ситуация совершенно другая, когда дело доходит до киберпространства. В отличие от ядерного оружия, каждое государство имеет доступ к кибероружию, и такие нападения не могут быть прочно связаны с государственным действием. Защита национальной инфраструктуры против нападения может стать еще одним общим интересом состояния. Эксперты и аналитики считают, что доминирование России и Китая в киберпространстве за последние несколько лет усилились настолько, что любая задержка в этой территории может представлять большую проблему для современного Запада [4, 87].

Кибер-атака происходит как конфликт между государствами, террористами или преступными деяниями, является нападением в киберпространстве с целью компрометации компьютерной системы или сетей, но также компрометирующее физическую систему, как это было в случае с червем Stuxnet. Популярные термины, чаще всего упоминаемые в СМИ называются хакерская атака. Хакерская атака применяется как для военных, так и в террористических целях.

Учёные Янчевский и Коларик [5] разделили кибератаки на фазы, которые они считают в основном такими же, как фазы обычных уголовных преступлений:

- первая фаза атаки - разведка потенциальных жертв. Наблюдение полезной

информация, которая накапливается и определяется через используемые приложения и аппаратное обеспечение;

- вторая фаза атаки - вторжение. Злоумышленник попадает в систему, там мало что может быть сделано против цели, кроме разрушения наличия или доступа к определенным услугам;
- следующий этап - идентификация и распространение внутренних возможностей путем изучения ресурсов и право на доступ к ограниченным и важным частям системы;
- на четвертом этапе нарушитель наносит ущерб системе или крадет определенные данные.

В соответствии с усилиями по обеспечению безопасности с одной стороны, и особенности киберугроз и мотивов, которые инициируют их с другой стороны, необходимо создать новую парадигму международной безопасности кибер-возраста.

США, Россия и Китай - страны, известные своими опытными военными кибер-отрядами. В добавок к вышеупомянутым государствам, Франция и Израиль работают над развитием кибер-возможностей.

Стратегическое доминирование в киберпространстве еще не было достигнуто любым из субъектов международных отношений. Это, несомненно, цель многих наций, таких как США, Китай и Россия. Тем не менее, столько, сколько они могли бы инвестировать их оборонительную систему и наступательные возможности, система власти не была создана. Во время холодной войны запугивание, основанное на возможности наступления, не имеет решающего значения в киберпространстве. Сила этих народов в основном зависит от возможности создания адекватной системы защиты, которая также зависит от их зависимости от информационной инфраструктуры.

Из-за специфики киберпространства, особенно асимметрия с фактическим временем и пространством и геостратегическими факторами, новая проблема безопасности, которая требует новых военных концепций, ставится перед государствами и организациями. Именно, необходимо разработать конкретные оборонительные доктрины, а также наступательные планы действий в киберпространстве.

Зависимость от сетевых компьютеров и компьютерного общения делает США уязвимым для возможных атак, которые сделали кибер-мир главным источником неопределенности [6, 3]. Уязвимость к атакам и возможность действий определяется учеными Кларком и Кнайком [8], как национальная кибер-держава. Они утверждают, что национальная кибер-сила - это чистая оценка способности нации вести кибервойну. Национальная кибер-сила учитывать три фактора: наступательные кибер-возможности, национальная зависимость от кибер-сетей и способность нации контролировать и защищать свое собственное киберпространство путем осуществления мер, таких как остановка движения вне государства. Исходя из этих трех факторов, авторы оценивают общую кибер-мощность США, России, Китая, Ирана и Северной Кореи. Облегчить сравнение и анализ результатов оценки систематизированных в следующей таблице поможет шкала измерения, идущая от 1 до 10, причем меньшее значение, представляющее худшую оценку и тем выше значение, представляющее лучшую оценку. Они также объясняют, почему США, согласно оценке, не является доминирующей силой киберпространства. Если общая национальная кибер-сила наблюдалась только на основе наступательных возможностей, США займёт первое место. Тем не менее, результат кибервойны зависит не только от наступательных способностей. Важной частью является зависимость нации от системы в киберпространстве.

Таблица 1.

Оценка национальной киберсилы

Народ	США	Китай	Россия	Северная Корея	Иран
Возможность атаки	8	5	7	2	4
Зависимость от кибер сети	2	4	5	9	5
Возможность защиты	1	6	4	7	3

Источник: International cyber security challenges, MIPRO 2017, pag.1527.

В отличие от США, Китай развивают свои наступательные кибер-возможности, но это также ориентировано на оборону. Кибер-войны китайцев имеют как наступательные, так и оборонительные задачи в киберпространстве в отличие от военных США. Говоря об обороне, они также ссылаются на защиту нации, то есть гражданские сети, а не только военные сети. В Китае сети, которые составляют их интернет-инфраструктуры, находятся под контролем правительства. Китайское правительство имеет власть и значит может закрыть китайскую часть интернета от остального мира, что было бы очень вероятно сделать в случае конфликта с США. С другой стороны, у США нет планов или возможностей сделать это, потому что их кибер-связи в основном находятся в частной собственности. Китай может ограничить использование киберпространства в условиях кризиса, отказываясь от доступа к определенным пользователям. США не может этого сделать. Северная Корея имеет высокие оценки, когда дело доходит до защиты, и низкую зависимость от сетевой инфраструктуры. А именно, эта страна может прекратить свои ограниченные связи с киберпространством проще и эффективнее, чем Китай. Северная Корея имеет несколько систем, которые зависят в киберпространстве. Большая кибератака на его системы будет иметь минимальный эффект. Исследователи предупреждают, что кибер-зависимость не является процентом домохозяйств с широкополосным подключением или количеством людей, у которых есть смартфоны, но степень, до которой критическая инфраструктура (электричество, железные дороги, цепочки поставок) зависит от сети системы. Таким образом, государство, которое в значительной степени зависит от систем в киберпространстве имеет большие проблемы в создании национальной киберзащиты. Вот почему США более уязвим для кибервойны, чем Россия или Китай. США, конечно, более рискованно участвовать в кибервойне, чем для небольшой страны, такой как Северная Корея. С тремя крупными субъектами международных отношений (США, Китай и Россия) и расстановка сил в киберпространстве-общая кибер-сила двух государств, которые представляют угрозу миру из-за их тоталитаризма и ядерных проблем.

Диаграмма 1.

Статистика атак на веб-приложения

Источник: Статистика атак на веб-приложения, Итоги 2017 года, стр. 4.

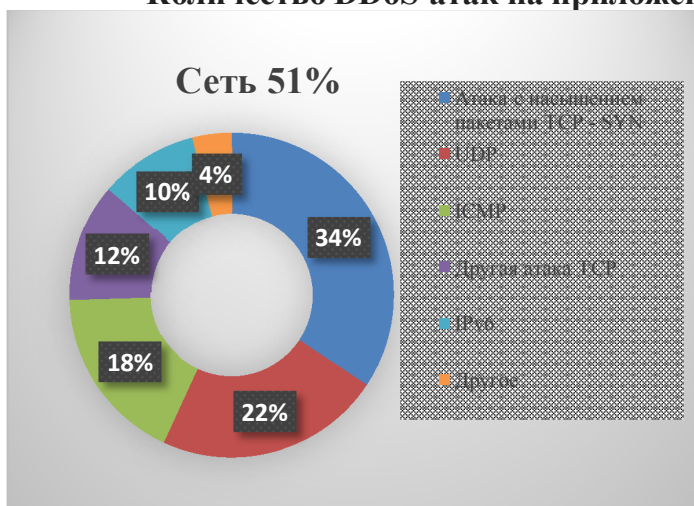
Президентские выборы в Иране в 2009 году вызвали огромный общественный протест против выборов мошенничества. Платформы для социальных сетей, в основном две наиболее популярные: Twitter и Facebook, служили для организации восстания и распространения антирежима. Правительство Ирана ответило введением жестких действий полиции против демонстрантов, закрытие медиа-каналов и отключение интернета внутри страны. Это понятно из имеющихся данных, так как это не международный, а внутригосударственный конфликт. Это ни в коем случае не киберпреступность, потому что нападавшие были политически мотивированы.

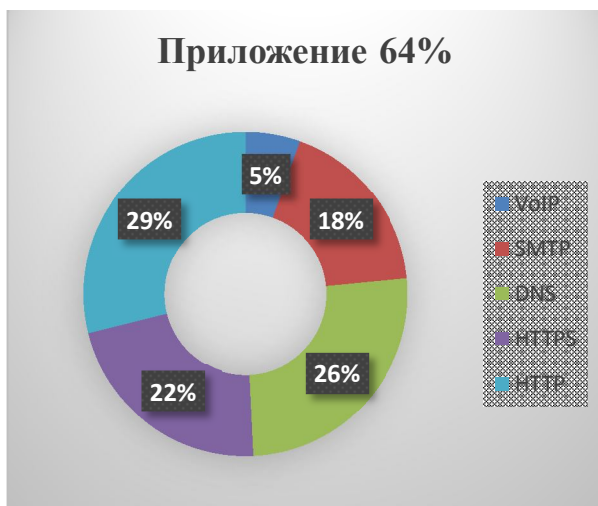
Из-за своей ядерной программы Иран был целью атаки компьютерного червя Stuxnet в июне 2010 года. Червь был создан для заражения промышленных систем, и это доказала свою опасность, саботируя программу ядерного оружия Ирана. В дополнение к ядерной программе Ирана, это также заразило тысячи компьютеров и промышленных объектов по всему миру. Червь Stuxnet может прятаться в киберпространстве на более длительный период. Аналитики раскрыли, что комплекс червь был написан специально для взлома и взятия под контроль компьютерных систем ядерных объектов в Иране.

Северная Корея, из-за ее слабого технологического развития, не очень зависит от систем в киберпространстве. Это является также причиной очень хорошей оценки их защитной возможности. Хотя Северная Корея не имеет развитые наступательные возможности, но она признаёт важность играть активную роль в киберпространстве. На самом деле, в июле 2009 года несколько десятков американских веб-сайтов, в том числе веб-сайт Белого дома, были под атакой DDoS (отказ в обслуживании). Главной подозреваемой была Северная Корея. Этот статус был подтвержден, так как после нападения эти атаки распространились на Южную Корею. Южнокорейские СМИ и правительственные чиновники публично обвинили его северного соседа[7]. В ноябре 2014 г. группа, которая называет себя Республиканской партией или Хранители Мира взломали свой путь в Sony и украли данные, в которые включены личные информации о сотрудниках Sony Pictures, электронные письма между сотрудниками, информация о должностных окладах на предприятии, копии тогда еще не выпущенных фильмов Sony и другая информация. Целью атаки, приписываемой Северной Корее, было удержать Sony Pictures от выпуска фильма, который (правильно) понимается как высмеивание диктатора этой страны, изображая северо-корейский режим и его лидера, Ким Чен Ын, с сарказмом и издевательством [9].

Диаграмма 2.

Количество DDoS-атак на приложения выросло в 2017 г.

Источник: Отчет Cisco по информационной безопасности за 2018 год, стр.31

Тема статьи: проблемы кибербезопасности в современном мире, выделяется просто своим названием как интересная и сложная область исследований. Объясняется это, в первую очередь, тем, что область еще не была достаточно изучена, особенно на хорватском контексте. В связи с интенсивным развитием международных отношений в киберпространстве, обусловленные и поддерживаемые скоростью развития технологии и их реализация в отношениях государства, организации и частные лица, эта область есть и будет всегда интересной и сложной. Учёный Карр [7] утверждает, что кибервойна существует около десяти лет, но это еще не определено. Не существует действующего международного соглашения, которое установит юридическое определение акта кибер агрессии. На самом деле, вся область международного кибер-закона до сих пор неясна.

Разработка и доступность информации, коммуникационной технологии и вездесущей напряженности между политически и идеологически различными государствами обусловили международные отношения в киберпространстве. Стратегическое доминирование в киберпространстве не достигнуто ни одним из субъектов международной связи. Большое количество международных организаций продемонстрировали свое присутствие и готовность действовать в киберпространстве. Причины лежат во взаимном недоверии и боязни шпионажа в случае связывания оборонительной системы. Тем не менее, страны, которые являются наиболее влиятельными те, которые являются самыми сильными экономически и в военном отношении, и в то же время самая зависимая от кибер-инфраструктуры – США. Также играют активную роль. Мы можем сделать вывод, что в последние годы появилась новая концепция кибербезопасности, которая может быть определена как парадигма многополярности киберпространства.

Большинство авторов утверждают, что кибератаки являются одной из самых серьезных угроз международной безопасности. В отличие от обычных конфликтов, такие атаки станут все более распространенными, и они могут, как обычная атака, вызвать крупномасштабное разрушение, даже с фатальными последствиями. Поэтому необходимо создать эффективную защиту, в которой ключевая роль заключается в профилактике, международном сотрудничестве и принятии международно-признанных, и юридически обязательных норм.

В связи с ростом кибертерроризма и преступности необходимо организовать систематическое образование и укрепить оперативную военную, разведывательную, полицейскую и гражданские центры защиты от кибератак.

Если мы примем во внимание все, что было указано в разработке и подтверждении исходной гипотезы, мы можем сделать вывод, что кибербезопасность

стала одним из предпосылок демократической концепции жизни в современном обществе.

Литература

1. Duić I. International cyber security challenges / I.Duić, V.Cvrtila, T.Ivanjko // MIPRO 2017, № 4, 1525-1529.
2. Чоури Н. «Затерянные в киберпространстве: использование Интернет, международные отношения и глобальная безопасность», Бюллетень Ученые-атомщики / Н. Чоури, Д. Голдсмит // вып. 68, № 2. - 2012. - С. 70-77.
3. Tatalović S. Cvrtila, Suvremene sigurnosne politike / S. Tatalović, A.Grizold // Golden marketing-Tehnička knjiga, 2008.
4. Х. Лин Вестник ученых-атомщиков //вып. 68, № 5. – 2012. - С. 75-87.
5. Володин М. Убийцы за компьютерами. Информационную войну проигрывают один раз / М. Володин // Журналист – 2001, №6. - С. 40-42.
6. Най Дж. С. «Кибервойна и мир», 2012, в наличии [электронный ресурс]. <http://www.project-syndicate> (дата обращения: 3.02.2017).
7. Карр Дж. Внутри кибервойны: учеб. для студ. вузов. 1-е изд. / Дж. Карр // Севастополь, Калифорния, 2010.
8. Кларк Р. А. Следующая угроза национальной безопасности / Р. А.Кларк, Р. К. Кнайк, //Кибервойна, Нью-Йорк: Ессо, 2010.
9. Сибони Г. Вымогательство в киберпространстве / Г. Сибони, Д.Симантов //NSS Insight № 646, 2014.

УДК 519.863

ТАТБИҚИ МАСЪАЛАИ ТАҚСИМОТӢ ДАР ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ ИҚТИСОДӢ

Кабиров Абубакр Тиллоевич - дотсенти кафедраи математикаи олии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. **Суроға:** 734067. Чумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/4. Kabirov@fit.tj. Телефон: 777 07 19 05

Методҳои барномасозии ҳаттӣ дар иқтисодиёт нақши хеле муҳимро мебозанд. Бо ёрии онҳо қимати экстремалии функцияҳои истеҳсолӣ, ки ба аргументҳои маҳдудият гузошта шудаанд, ҷустуҷӯ карда мешаванд. Дар ин мақола оид ба масъалаи тақсимотӣ дар барномасозии ҳаттӣ ва татбиқи он дар ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ дида баромада мешавад. Масъалаи тақсимотӣ дар ҳолате ба миён меояд, ки мавҷуд будани манбаъҳо барои иҷрои самараноки ҳар як кори пешбинишуда кифоягӣ намекунад. Бинобар ин, зарурати тақсимоти беҳтарини манбаъҳо мувофиқ ба интихоби критерияи оптималӣ пайдо мешавад. Дар мақола усули татбиқи масъалаи тақсимотӣ дар намунаи ҳалли масъалаи иқтисодӣ оварда шудааст.

Калидвожаҳо: барномасозии ҳаттӣ, масъалаи тақсимотӣ, масъалаи нақлиётӣ, захираҳо, функцияи мақсаднок, манбаъҳо, истеҳсол, дастгоҳ, матоъ, вақти базавӣ, ҳаҷми кор, методи кунҷи шимол-ғарбӣ, ҳароҷот, таъминот, нақшаи тақягоҳӣ, нақшаи оптималӣ, модел, матрица, маҳсулноқӣ.

ПРИМЕНЕНИЕ РАСПРЕДЕЛИТЕЛЬНОЙ ЗАДАЧИ В РЕШЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

Кабиров Абубакр Тиллоевич - доцент кафедры высшей математики, Таджикский государственный финансово-экономический университет. **Адрес:** 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/4. Kabirov@fit.tj Телефон: 777 07 19 05

Методы линейного программирования играют ключевую роль в экономике. С их помощью производится поиск экстремальных значений производственных функций, ограниченных их аргументами. В данной статье обсуждаются распределительные задачи линейного программирования и их применение в решении экономических задач. Распределительные задачи возникают в ситуациях, когда ресурсы недостаточны для эффективной реализации каждой запланированной задачи. Следовательно, необходимо оптимизировать оптимальное распределение ресурсов для выбора оптимального критерия.

Статья основана на методологии распределительной задачи при решении экономических задач.

Ключевые слова: линейное программирование, распределительная задача, транспортная задача, резервы, целевая функция, источник, выпуск, станок, базовое время, объём работы, метод северо-западного угла, затраты, обеспечение, опорный план, оптимальный план, модель, матрица, производительность.

APPLICATION OF THE DISTRIBUTION PROBLEM IN THE SOLUTION OF THE ECONOMIC TASKS

Kabirov Abubakr Tilloevich - Associate Professor, Department of Higher Mathematics, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 734067, Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street, 64/4. Kabirov@feit.tj Phone: 777 07 19 05.

Linear programming techniques play a key role in economics. With their help, the search for extremal values of production functions, limited by their arguments, is performed. This article discusses the distribution problems of linear programming and its application in solving economic problems. Distribution tasks arise in situations where resources are insufficient for the effective implementation of each planned task. Therefore, it is necessary to optimize the optimal allocation of resources to select the optimal criterion. The article is based on the methodology of the distribution problem when solving economic problems.

Keywords: linear programming, distribution task, transport problem, reserves, objective function, source, output, machine, fabric, base time, volume of work, expenditure, provision, reference plan, optimal plan, model, matrix, performance.

Дар мақолаи [4] мо оид ба татбиқи модел ва усулҳои гуногуни математикӣ дар ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ (молиявӣ, истеҳсолӣ, иҷтимоӣ) навишта будем. Инак, тарзи татбиқи модели тақсимоти барномасозии ҳаттиро дар намунаи ҳалли масъалаи истеҳсолӣ дида мебароем.

Дар масъалаи тақсимотӣ қор ва захираҳо (ичроқунандаҳо) бо ченакҳои гуногун ифода карда мешаванд. Намунаи ҷунин масъалаҳо ташкил кардани барориши маҳсулоти ҳарҳела дар таҷҳизоти гуногун мебошад [2].

Параметрҳои ибтидоии моделҳои масъалаи тақсимотӣ:

- 1) n – миқдори иҷроқунандагон;
- 2) m – миқдори намудҳои қорҳои иҷрошаванда;
- 3) a_i – захираи манбаи қории иҷроқунанда A_i ($i = \overline{1, n}$), (воҳиди манбаъ);
- 4) b_j – нақша оид ба иҷроиши қор B_j ($j = \overline{1, m}$), (воҳиди қорӣ);
- 5) c_{ij} – арзиши иҷроиши қор B_j – и иҷроқунанда A_i (воҳ. пулӣ / воҳ. қорӣ);
- 6) λ_{ij} – шиддатнокии иҷроиши қор B_j – и иҷроқунанда A_i (воҳ. қорӣ / воҳ. манбаъ).

Параметрҳои матлуби моделҳои масъалаи тақсимотӣ:

- 1) x_{ij} – таъминоти ба нақшагирифтаи иҷроқунанда A_i ҳангоми иҷроиши қор B_j (воҳиди манбаъ);
- 2) x_{ij}^k – миқдори қор B_j , ки иҷроқунанда A_i бояд иҷро кунад (воҳиди қорӣ);
- 3) $L(X)$ – ҳароҷоти умумӣ барои иҷроиши ҳамаи ҳаҷми қори банақшагирифташуда (воҳиди пулӣ).

Соҳтани моделҳо даврҳои зеринро дар бар мегирад: муайян кардани тағйирёбандаҳо, соҳтани матритсаҳои тақсимотӣ, вазифаи функсияи мақсаднок (ΦM), вазифаи маҳдудият.

Намуди умумии матритсаи тақсимотӣ

Иҷрокунандаҳо, A_i	Корҳо, B_j				Захираи манбаъҳо
	B_1	B_2	...	B_m	
A_1	λ_{11} c_{11}	λ_{12} c_{12}	...	λ_{1m} c_{1m}	a_1
A_2	λ_{21} c_{21}	λ_{22} c_{22}	...	λ_{2m} c_{2m}	a_2
...	...	...	...	...	...
A_n	λ_{n1} c_{n1}	λ_{n2} c_{n2}	...	λ_{nm} c_{nm}	a_n
Нақша, воҳиди корӣ	b_1	b_2	...	b_m	

Моделҳои масъалаи тақсимотӣ (МТ)

$$L(X) = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m c_{ij} (\lambda_{ij} x_{ij}) \rightarrow \min ,$$

$$\begin{cases} \sum_{j=1}^m x_{ij} = a_i, & i = \overline{1, n}, \\ \sum_{i=1}^n \lambda_{ij} x_{ij} = b_j, & j = \overline{1, m}, \\ \forall x_{ij} \geq 0, & i = \overline{1, n}, j = \overline{1, m}. \end{cases} \quad (1)$$

Дар ин ҷо $\lambda_{ij} x_{ij}$ – миқдори кори j – намуд, ки i – иҷрокунанда анҷом додааст.

Давраҳои ҳалли масъалаи тақсимотӣ (МТ)

I. Табдилдиҳии МТ ба МН (масъалаи нақлиётӣ):

1) интихоби захираи базавӣ ва баҳисобгирии маҳсулнокии

нормиронидашудаи захираҳои α_i :

$$\alpha_i = \frac{\lambda_{ij}}{\lambda_{\text{баз } j}}. \quad (2)$$

2) ҳисобкунии дубораи захираи кории иҷрокунандагон a'_i :

$$a'_i = \alpha_i a_i \quad (\text{воҳ.захира}); \quad (3)$$

3) ҳисобкунии дубораи супориши банақшагирифташуда b'_j :

$$b'_j = \frac{b_j}{\lambda_{\text{баз } j}} \quad (4)$$

4) ҳисобкунии дубораи арзиши аслии кор:

$$c'_{ij} = c_{ij} \lambda_{\text{баз } j} \quad (5)$$

II. Тафтиши баланси параметрҳои дубора ҳисобкардашудаи $\sum_{i=1}^n a'_i = \sum_{j=1}^m b'_j$

ва сохтани матритсаи нақлиётӣ.

III. Ҷустуҷӯи ҳалли оптималии МН $X'^* = (x'^*_{ij})$.

IV. Табдилдиҳии ҳалли оптималии МН X'^* дар ҳалли оптималии МТ X^* , ҳол он ки гузариш $X'^* \rightarrow X^*$ бо ёрии формулаи

$$x_{ij} = \frac{x'_{ij}}{\alpha_i} \quad (\text{вох. захира}) \quad (6)$$

амалӣ мешавад. Дар ин ҷо x_{ij} ва x'_{ij} – мувофиқан элементҳои ҳалҳои MT ва MH мебошанд.

V. Муайян намудани миқдори кор $X^{\kappa*} = (x_{ij}^{\kappa*})$, мувофиқ ба ҳалли оптималии MT X^* : $x_{ij}^{\kappa} = \lambda_{ij} x_{ij}$. (7)

VI. Муайян намудани функсияи мақсаднок (ΦM)–и масъалаи тақсимоии $L(X^*)$ мувофиқ ба формулаи (1).

Инак, ҳалли масъалаи тақсимотиеро дида мебароем, ки барориши матоъҳоро аз рӯи дастгоҳҳо, бо мақсади то ҳадди имкон кам намудани арзиши аслии умумии истеҳсоли матоъҳо, муайян мекунад [1].

Масъала. Дар фабрика се намуди дастгоҳҳои бофандагӣ (A_1, A_2, A_3), ки бо ёрии онҳо чор навъи матоъ (B_1, B_2, B_3, B_4) бароварда мешаванд, кор фармуда мешавад. Маҳсулнокии дастгоҳҳо аз рӯи ҳар як намуди матоъ (метр/соат) бо матритсаи

$$\lambda_{ij} = \begin{pmatrix} 24 & 30 & 18 & 42 \\ 12 & 15 & 9 & 21 \\ 8 & 10 & 6 & 14 \end{pmatrix}$$

ва арзиши аслии матоъҳо (сомонӣ/метр) бо матритсаи

$$(c_{ij}) = \begin{pmatrix} 2 & 1 & 3 & 1 \\ 3 & 2 & 4 & 1 \\ 6 & 3 & 2 & 2 \end{pmatrix},$$

ёфта шуда, фонди вақти кории ҳар як дастгоҳ (a_i) мувофиқан: 90, 220, 180 соат ва ҳаҷми банақшагирифташудаи матоъҳо (b_j) мувофиқан: 1200, 900, 1800, 840 метр мебошанд. Талаб карда мешавад, ки барориши матоъҳо аз рӯи дастгоҳҳо, бо мақсади то ҳадди имкон кам намудани арзиши аслии умумии истеҳсоли матоъҳо, ҷудо карда шавад.

Ҳал. Бигузур тағйирёбандаи x_{ij} вақте мебошад, ки дар ин муҳлат дастгоҳи i - юм матои j – юмро мебарорад. Маълумотҳои матлуби масъалаи додашударо дар ҷадвали тақсимоӣ мегузorem.

Ҷадвали № 2.

Матритсаи масъалаи тақсимоӣ

Намуди дастгоҳҳо	Навъи матоъҳо				Фонди вақтӣ a_i , соат
	B_1	B_2	B_3	B_4	
A_1	2 (c_{ij}) (λ_{ij}) 24	1 30	3 18	1 42	90
A_2	3 12	2 15	4 9	1 21	220
A_3	6 8	3 10	5 6	2 14	180
Ҳаҷми барориш b_j , метр	1200	900	1800	840	

Функсияи мақсаднок (ΦM) маънои арзиши аслии барориши миқдори ҳамаи навъи матоъҳои банақшагирифташударо дорад [5].

Хароҷоти умумиро барои иҷроиши ҳамаи ҳаҷми кори банақшагирифташуда (сомонӣ) меёбем:

$$L(X) = 2 \cdot 24 \cdot x_{11} + 1 \cdot 30 \cdot x_{12} + 3 \cdot 18 \cdot x_{13} + 1 \cdot 42 \cdot x_{14} + 3 \cdot 12 \cdot x_{21} + 2 \cdot 15 \cdot x_{22} + 4 \cdot 9 \cdot x_{23} + 1 \cdot 21 \cdot x_{24} + 6 \cdot 8 \cdot x_{31} + 3 \cdot 10 \cdot x_{32} + 5 \cdot 6 \cdot x_{33} + 2 \cdot 14 \cdot x_{34} = 48x_{11} + 30x_{12} + 54x_{13} + 42x_{14} + 36x_{21} + 30x_{22} + 36x_{23} + 21x_{24} + 48x_{31} + 30x_{32} + 30x_{33} + 28x_{34} \rightarrow \min.$$

Маҳдудият намуди зеринро дорад:

$$\text{Аз рӯи фонди вақтӣ: } \begin{cases} x_{11} + x_{12} + x_{13} + x_{14} = 90, \\ x_{21} + x_{22} + x_{23} + x_{24} = 220, \\ x_{31} + x_{32} + x_{33} + x_{34} = 180. \end{cases}$$

Аз рӯи ҳаҷми барориш:

$$\begin{cases} 24x_{11} + 12x_{21} + 8x_{31} = 1200, \\ 30x_{12} + 15x_{22} + 10x_{32} = 900, \\ 18x_{13} + 9x_{23} + 6x_{33} = 1800, \\ 42x_{14} + 21x_{24} + 14x_{34} = 840, \\ x_{ij} \geq 0 \quad (\forall i = \overline{1,3}; j = \overline{1,4}). \end{cases}$$

MT – ро ба MH табдил медиҳем, яъне масъалаи матлубро дар намуде, ки матоъҳоро танҳо як дастгоҳ – дастгоҳи базавӣ истехсол мекунад ва ҳамаи параметрҳои масъала бо тавсифи он мувофиқ қунонида шудааст. Ба сифати дастгоҳи базавӣ дастгоҳи дилхоҳро интихоб намудан мумкин аст. Мо дастгоҳи истехсолш максималиро интихоб мекунем (A_1).

Аз формулаи (2) истифода намуда, маҳсулнокии дастгоҳҳоро меёбем:

$$\begin{aligned} \alpha_1 &= \frac{24}{24} = \frac{30}{30} = \frac{18}{18} = \frac{42}{42} = 1; \\ \alpha_2 &= \frac{12}{24} = \frac{15}{30} = \frac{9}{18} = \frac{21}{42} = \frac{1}{2}; \\ \alpha_3 &= \frac{8}{24} = \frac{10}{30} = \frac{6}{18} = \frac{14}{42} = \frac{1}{3}. \end{aligned}$$

Ҳамин тавр, дастгоҳи базавӣ – A_1 назар ба дастгоҳи дуум – A_2 ду маротиба ва назар ба дастгоҳи сеюм – A_3 се маротиба зудтар кор мекунад.

Фонди вақтии дастгоҳҳоро бо ёрии формулаи (3) муайян мекунем:

$$a'_1 = 90 \cdot 1 = 90 (\text{соат}); \quad a'_2 = 220 \cdot 0,5 = 110 (\text{соат}); \quad a'_3 = 180 \cdot \frac{1}{3} = 60$$

(соат).

Аз ин нишондодҳо натиҷа мебарояд, ки ҳаҷми кореро, ки дастгоҳи дуум дар 220 соат иҷро мекунад, дастгоҳи якум дар 110 соат иҷро мекунад. Ба ҳамин монанд ҳаҷми кореро, ки дастгоҳи сеюм дар 180 соат иҷро мекунад, дастгоҳи якум дар 60 соат иҷро хоҳад кард.

Бо ёрии формулаи (4) супоришҳои банақшагирифташударо меёбем:

$$b'_1 = \frac{1200}{24} = 50 \text{ (с); } b'_2 = \frac{900}{30} = 30 \text{ (с); } b'_3 = \frac{1800}{18} = 100 \text{ (с); } b'_4 = \frac{840}{42} = 20 \text{ (соат).}$$

Аз ин мебарояд, ки дастгоҳи базавӣ нақшаи барориши навъи якуми матоъро дар 50 соат, навъи матои дуумро дар 30 соат, навъи матои сеюмро дар 100 соат ва навъи матои чорумро дар 20 соат иҷро мекунад.

Ҳисобкунии дубораи арзиши аслии корро бо ёрии формулаи (5) муайян мекунем. Масалан, $c'_{13} = 3 \cdot 18 = 54$ (сомонӣ/соат), $c'_{21} = 3 \cdot 24 = 72$ (сомонӣ/соат), $c'_{34} = 2 \cdot 42 = 84$ (сомонӣ/соат) ва ғайра.

Дар *МН* – и ҳосилшуда шартҳои мувозинавӣ (баланс)-и (2) иҷро намешавад, чунки фонди якҷояи вақти дастгоҳҳо аз ҳадде, ки барои иҷрои нақшаи истеҳсоли ҳамаи навъи матоъҳо зарур аст, калон мебошад:

$$260 \text{ соат} > 200 \text{ соат.}$$

Дар ҳадвали 3 сутуни қолабии *В*_Ф-ро дохил намуда, ҳамаи параметрҳои ҳисобкардашудаи *МТ*-ро дар матритсаи нақлиётӣ менависем. Барои осонии кор тарифҳои қолабиро ба сифр баробар мекунем.

Ҳадвали № 3.

Матритсаи масъалаи тақсимоӣ

Намуди дастгоҳҳо	Навъи матоъҳо					Фонди вақтӣ a' , соат
	B_1	B_2	B_3	B_4	B_k	
A_1	48	30	54	42	0	90
A_2	72	60	72	42	0	110
A_3	144	90	90	84	0	60
Ҳаҷми истеҳсол, b'_j , с.	50	30	100	20	60	

Барои содатар намудан ба ҷои ҳалли оптималӣ нақшаи асосии $X'_{кшг}$ - ро, ки бо методи кунҷи шимол-ғарбӣ ёфта мешавад, дида мебароем.

$$X'_{кшг} = \begin{pmatrix} 50 & 30 & 10 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 90 & 20 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 60^{\phi} \end{pmatrix} \text{ (соат).}$$

Нақшаи тақягоҳии *МН* – $X'_{кшг}$ - ро ба нақшаи тақягоҳии *МТ* - $X_{кшг}$ мувофиқи формулаи (6) табдил дода, матритсаи $X_{кшг} = \begin{pmatrix} 50 & 30 & 10 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 180 & 40 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 180^{\phi} \end{pmatrix}$ (соат)-ро ҳосил мекунем.

Ҳамин тавр, дастгоҳи якум бояд 50 соат барои истеҳсоли матои навъи якум, 30 соат барои истеҳсоли матои навъи дуум ва 10 соат барои истеҳсоли матои навъи сеюм вақт сарф кунад. Дастгоҳи дуум бояд 180 соат барои истеҳсоли матои навъи сеюм ва 40 соат барои истеҳсоли матои навъи чорум вақт сарф кунад. Аммо дастгоҳи сеюм умуман кор намекунад, яъне матоъ истеҳсол намекунад, чунки мувофиқи ҳалли масъала, фаъолияти кории он дар сутуни қолабӣ ($x_{35} = 180^{\phi}$) ҷойгир аст.

Муайян мекунем, ки ҳар як дастгоҳ чанд метр аз ҳар як навъи матоъ истеҳсол мекунад? Барои ин аз баробарии (7) истифода мекунем:

$$X_{KSH}^{\Phi} = \begin{pmatrix} 1200 & 900 & 180 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1620 & 840 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & - \end{pmatrix} \text{ (соат).}$$

Ҳисобкунии қиматҳои элементҳои матритсаи X_{KSH}^{κ} - ро истифода намуда, арзиши аслии умумии истеҳсолотро аз рӯи формулаи (1) меёбем:

$$L(X) = 2 \cdot 1200 + 1 \cdot 900 + 3 \cdot 180 + 4 \cdot 1620 + 1 \cdot 840 = 16020 \text{ (сомонӣ).}$$

Хулоса, методҳои барномасозии ҳаттӣ дар иқтисодиёт нақши хеле муҳимро мебозанд. Бо ёрии онҳо қимати экстремалии функсияҳо, ки ба аргументҳояшон маҳдудият гузошта шудаанд, ҷустуҷӯ карда мешаванд. Методҳои барномасозии ҳаттӣ, инчунин, дар қорҳои ташкилӣ, ҳарбӣ ва ғайра барои ҳалли масъалаҳои тақсимоӣ (МТ) истифода мешаванд [3]. Масъалаи тақсимоӣ дар ҳолате ба миён меояд, ки мавҷуд будани манбаъҳо барои иҷрои самараноки ҳар як қори пешбинишуда қифоягӣ намекунад. Бинобар ин, зарурати тақсимои бехтарини манбаъҳо мувофиқ ба интиҳоби критерияи оптималӣ пайдо мешавад.

Адабиёт

1. Акулич И.Л. Математическое программирование в примерах и задачах / И.Л. Акулич. – М.: Высшая школа, 1993. – 320 с.
2. Алесинская Т. В. Экономико-математические методы и модели / Т.В.Алесинская. - Т.: АУР/Ру, 2002. - 160 с.
3. Гаффоров С. Основная задача линейного программирования / С.Гаффоров, С.И.Неъматов, Ш.С.Гаффоров. // Материалы научно – методической конференции ФЭИТ «Математика в развитии современной экономики», 30.03.2017. С.52–58.
4. Кабиров А.Т. Моделҳо ва методҳои иқтисодӣ-математикӣ дар таҳлили иқтисодӣ / А.Т.Кабиров. // Маводи конференсияи илмӣ – амалии донишқадавӣ дар мавзӯи «Нақши математика дар иқтисодиёт», 30.03.2017. ДМИТ. С.12 – 22.
5. Кабиров А.Т. Ҷабҳаҳои назариявии таъсири мутақобилаи иқтисодиёт ва математика / А.Т.Кабиров, П.У.Усмонов. // Паёми ДМИТ, №2/6. – Душанбе, 2016. С. 187-193.
6. Пучков Н.П. Математика в экономике / Н.П.Пучков, Л.Н.Денисова, А.В.Щербакова. - Т.: ТГТУ, 2002. С. 61–80.
7. Расс Р. Линейное программирование / Р.Расс. // – М.: Физматгиз, 1961. – 250 с.
8. Солопахо А.В. Математика в экономике. Часть 1. / А.В.Солопахо. – Т.:ТГТУ, 2001. – 100 с.

УДК-512.62

НАЗАРИЯИ ОПТИМИЗАТСИЯИ ЗАХИРАҲОИ ПУЛӢ: «МОДЕЛИ ТРАНСАКСИОНӢИ БАУМОЛ-ТОБИН ДОИР БА ТАЛАБОТ БА ПУЛ»

Солиев Мирзон Норович - муаллими калони кафедраи математикаи олии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Soliev@fit.tj. Телефон: 777071906.

Раҳимов Рашид Маҷидович - профессори кафедраи математикаи олии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 777071904.

Дар алоқа бо гузариши аз низомии одии таълим ба низомии кредитӣ дар макотиби олии амсилаҳои математикӣ ва мафҳумҳо дар иқтисод хеле васеъ истифода бурда мешаванд. Дар мақолаи мазкур ҳалли масъалаҳои мазмуни иқтисодидошта дар ташиқули тафаккури математикӣи донишҷӯён мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд, ки дар он ҳосила ва муодилаҳои дифференсиалӣ татбиқ карда мешаванд.

Дар ин мақола модели транзаксионӣ ба пул, омилҳои ба он таъсиркунанда ва шакли модели иқтисодӣ-математикии он ки аз тарафи иқтисодчӣ-математикони англис Баумол ва Тобин тартиб дода шудааст, бо мисоли мушаххас мавриди таҳлил қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: модели транзаксионӣ, меёри фоиз, даромади воқеӣ, дараҷаи нарх, талабот, коғазҳои қиматнок, модели математикӣ, модели иқтисодӣ.

ТЕОРИЯ ОПТИМИЗАЦИЯ ДЕНЕЖНЫХ РЕСУРСЫ: «ТРАНСАКЦИОННАЯ МОДЕЛЬ БАУМОЛ-ТОБИН О СПРОСЕ НА ДЕНЬГИ»

Солиев Мирзон Норович - старший преподаватель кафедры высшей математики, Таджикский государственный финансово-экономический университет. **Адрес:** 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. Soliev@fit.tj. Телефон: 777071906.

Рахимов Рашид Маджидович - профессор кафедры высшей математики, Таджикский государственный финансово-экономический университет. **Адрес:** 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимов [64/14](#). Телефон: 777071904.

В связи с переходом от обычной системы обучения к кредитной системе в ВУЗ – ах, в экономике широко применяются математические модели и понятия. В данной статье изучается экономическое воспитание студентов в процессе решения математических задач с экономическим содержанием. Иллюстрируется развитие математического мышления студентов при решении задач с экономическим содержанием в примере изучения, которые в нем применяется производная и дифференциальное уравнение.

В данной статье показана транзакционная модель, разработанная экономистом-математиком Баумолом и Тобином, основные факторы, влияющие на нее, и ее экономико-математическая модель, были проанализированы на конкретном примере.

Ключевые слова: транзакционная модель, процентная ставка, реальный доход, уровень цен, спрос, ценные бумаги, математическая модель, экономическая модель.

THEORY OPTIMIZATION OF CASH RESOURCES: “BAUMOL-TOBIN TRANSACTION MODEL ABOUT MONEY DEMAND”

Soliev Mirzon Norovich - is a graduate student in Mathematics, Accountancy, Finance, Economics and Economics. **Address:** 734025, Tajikistan, г. Душанбе, улица Нахимов Таджикистан, г. Dushanbe, uliko Nakhimova, 64/14. Soliev@fit.tj. Phone: 777071906.

Rakhimov Rashid Mavidovich - professor of mathematics, Economics, economics and economics. **Address:** 734025, Tajikistan, г. Душанбе, улица Нахимов Таджикистан, г. Dushanbe, uliko Nakhimova, 64/14. Phone: 777071904.

In connection with the transition from the usual system of education to the credit system in higher education institutions, mathematical models and concepts are widely used in economics. This article examines the economic education of students in the process of solving mathematical problems with economic content. Illustrate the development of mathematical thinking of students in solving problems with economic content in the example of study, which it uses a derivative and differential equation.

This article shows the transactional model developed by the economist and mathematician Baumol and Tobin, the main factors affecting it, and its economic and mathematical model, were analyzed using a specific example.

Keywords: *transactional model, interest rate, real income, price level, demand, securities, mathematical model, economic model.*

Аз рӯи назарияи пул, пешниҳоди он (M^s) аз тарафи Бонки марказӣ ва ё милли нозрат бурда мешавад ва аз талаботи он (M^d) вобастагӣ дорад. Ин имкон медиҳад, ки дар асоси он баробарвазнии параметрҳоро дар бозори пул ва сатҳи арзиши асъор аниқ муайян намоем. Аз назарияи иқтисодӣ маълум аст, ки талабот ба пул (M^d)-ро аз рӯи меъёри фоиз (i), даромади воқеӣ (Y) муайян намудан мумкин аст. Вай ба сатҳи нарх (P) мутаносиб мебошад.

Меъёри фоиз (i) – ин арзишест, ки аз рӯи нигоҳдории алтернативии пул дар шакли нақдӣ дар суратҳисоб мебошад.

Даромади воқеӣ (Y)-ин дар шакли пулӣ ифода намудани ҳамаи даромадҳо мебошад, ки аз натиҷаи фаъолияти иқтисодӣ ба даст оварда мешавад. Дар сатҳи макроиқтисод (Y)-ин маҷмӯи маҳсулотии (ММД) дохилӣ аст.

Дарачаи нарх (P)-ин нишондиҳандаи мутлақӣ алоқамандии байни бақияи пули номиналӣ ва воқеӣ субъектҳои иқтисодӣ мебошад. Дар асоси назарияи миқдори пул, фарз мекунем, ки сатҳи даромад ва меъёри фоиз доимӣ бошад, он гоҳ аз болоравии сатҳи нарх талабот ба пул зиёд мешавад ва баръакс. Аз рӯи назарияи иқтисодӣ сатҳи талабот ба пулро қобилияти харидории он муайян мекунад, на ин ки миқдори номинали он.

Талабот ба пул (M^d) - тағйирёбандаи эндогенӣ (дохилӣ) буда, ба сатҳи нарх мутаносиб аст ва аз меъёри номиналии фоиз, даромади воқеӣ вобаста аст ва истеъмолотро дар шакли бақияи пули воқеӣ нишон медиҳад.

Моделҳои талабот ба пулро иқтисодчиёни англис Баумол ва Тобин новобаста аз ҳамдигар миёнаи солҳои 1950-ум тартиб додаанд. Мувофиқи модели тартибдодаи онҳо талабот ба пул ба меъёри фоиз, даромад ва сатҳи нарх байни ҳам вобаста мебошанд. Ба сифати воҳиди иқтисодӣ хоҷагии хонаро интихоб намуда буданд, аз рӯи шакли муносибати он ба захираи пул аз фирмаҳои соҳибкорӣ бо захираи молҳо кам фарқ мекунад. Фарқияти асосии хоҷагии хона, нисбати дигари воҳиди иқтисодӣ бо он ҷамъбаст карда мешавад, ки дар кадом шакл пасандози худро нигоҳ доранд, дар шакли ғайрифоизнок, яъне дар шакли пулҳои нақдӣ бозоргири беохир ва ё фоизнок, яъне дар шакли қоғазҳои қиматноки бозоргири маҳдуд.

Қоғазҳои қиматнок, гарчанде ки даромад диҳанд ҳам, лекин ҳангоми онҳоро ба пули нақд иваз намудан, аз як қатор хароҷотҳо вобастаанд, аз он ҷумла пардохтани пули даллолӣ вобаста мебошад. Агар он қисман гоҳ-гоҳ фурухта шавад, он гоҳ пули ба даллолӣ додашуда бо фоизи гирифташуда пӯшонида мешавад.

Фарз мекунем, ки даромади номиналии хоҷагии хона(оила) дар як моҳ РҮ-ро ташкил намояд, он гоҳ он бо мақсади гирифтани даромад(фоиз) дар бонк дар шакли амонат гузошта мешавад. Истифодаи он доимӣ ва баробари даромад мебошад. Ва барои пардохтани хароҷоти худ, зарур аст, ҳар давра аз суратҳисоби амонати худ маблағи муайянеро бояд гирифт. Барои ҳар як маротиба аз суратҳисоби худ гирифтани пул, як миқдор пул b бояд пардохт намуд, дар натиҷа хароҷоти трансаксионӣ пайдо мешавад. Он миқдори арзиши номиналии пули аз суратҳисоб гирифташуда Pb буда, ба он ҳамаи хароҷот дохил мешавад, ба монанди хароҷоти вақт ва хароҷот барои ба бонк рафтани омадан.

Азбаски хароҷоти хоҷагии хона(оила) доимӣ ва якхела аст, бинобар он, сардори хоҷагӣ (хона)-ро зарур аст, ки ба бонк тахминан дар 10 рӯз як маротиба равад ва аз суратҳисоби худ ҳар маротиба ба миқдори баробар пул бигирад. Ниҳоят, дар охири моҳ пули дар суратҳисоббуда пурра хароҷот мешавад.

Сардори хоҷагӣ (оила) ҳар дафъа ба миқдори баробар ба M аз суратҳисоби худ маблағ мегирад, он гоҳ талаботи миёнаи пули он дар ҳамаи давра ба $M^d = \frac{M}{2}$ баробар мешавад. Барои он ки сардори хоҷагӣ аз суратҳисоби

худ пурра пулҳоро гирад, он бояд $\frac{PY}{M}$ маротиба ба бонк равад.

Мисол. Агар даромади хоҷагӣ дар як моҳ 1 ҳазор сомонӣ-ро ташкил намояд, он гоҳ сардори оила дар ҳар як дафъа аз суратҳисоби худ 250 сомонӣ пул мегирад ва барои пурра гирифтани пул ба он зарур аст, ки чор маротиба ба бонк равад. Ба ҳисоб гирифтани зарур аст, ки барои ҳар як дафъаи аз суратҳисоб пул гирифтани, хароҷоти он зиёд шудан мегирад, ки арзиши умумии пули аз суратҳисобгирифташуда ба $Pb \cdot \frac{PY}{M}$ баробар мешавад. Илова бар ин, баъди ҳар як дафъаи аз суратҳисоб пул гирифтани, фоизи он кам мешавад, ки он ҳамчун фоизи гумшуда дар ҳолати дар суратҳисоб мондан $r \cdot \frac{M}{2}$ метавонист даромад оварад.

Агар ҳамаи пулҳоро аз суратҳисоб як маротиба гирем $M=PY$, дар он сурат хароҷоти трансаксионӣ кам мешавад. Вале дар ин ҳолат фоидаи фоиз нест шуданро дорад. Дар натиҷа, зарур аст, ки ҳалли оптималии асосӣ ёфта шавад. Хароҷоти трансаксионӣ ва сарфи фоизи нагирифташуда минималӣ бошад, яъне ки арзиши пасандози пули нақди минимизиронидан лозим аст. Барои ин ифодаи M -ро нисбатан минимизиронидан лозим аст, ки суммаи хароҷоти трансаксионӣ

$Pb \cdot \frac{PY}{M}$ ва сарфи фоизи нагирифташуда $r \cdot \frac{M}{2}$ - ро, яъне $f(M) = Pb \frac{PY}{M} + r \frac{M}{2}$ -ро ифода менамояд.

Барои ёфтани қимати минималии функсияи ҳосилкардашуда, аз қоидаи дифференсиронии $\frac{d}{dx} \left(\frac{1}{x} \right) = -\frac{1}{x^2}$ истифода бурда, ҳосилаи ҳосилгардидаро баробари сифр намуда, нуқтаи экстремалии онро меёбем:

$$f'(M) = \frac{d}{dM} \left[Pb \cdot \left(\frac{PY}{M} \right) + r \cdot \left(\frac{M}{2} \right) \right] = \frac{d}{dM} \cdot \left(\frac{Pb \cdot PY}{M^2} \right) + \frac{d}{dM} r \cdot \left(\frac{M}{2} \right) = -\frac{Pb \cdot PY}{M^2} + \frac{r}{2}$$

$$f'(M) = 0; \quad -\frac{PbPY}{M^2} + \frac{r}{2} = 0 \quad (1)$$

Барои минимизиронидани арзиши пасандоз, ҳосилаи тартиби дуюми функсияи $f(M)$ -ро меёбем, агар ин ҳосила дар нуқтаи ёфташудаи M мусбат бошад, он гоҳ арзиши пасандоз минималӣ мегардад. Яъне,

$$f''(M) = \frac{2PbPY}{M^3} > 0;$$

Нисбати M муодиларо ҳал намуда, ҳосил мекунем,

$$\frac{Pb \cdot PY}{M^2} = \frac{r}{2} \quad (2)$$

$$M^2 = \frac{(2Pb)(PY)}{r} \quad (3)$$

$$M = P \sqrt{\frac{2bY}{r}} \quad (4)$$

Чӣ тавре ки дар боло дидем, талаботи миёна ба пул ба $M^d = \frac{M}{2}$ баробар аст. Барои ёфтани талаботи воқеӣ ба пул, ҳарду қисми баробарии (4)-ро ба P тақсим намуда, формулаи талаботи воқеӣ ба пулро ҳосил менамоем, ки онро формулаи Баумол-Тобин меноманд.

$$\frac{M^d}{P} = \frac{1}{2} \cdot \sqrt{\frac{2bY}{r}} \quad (5)$$

Формулаи Баумол-Тобин (5) оид ба талабот якчанд хусусияти асосиро дорад. Пеш аз ҳама, он нишон медиҳад, ки талабот ба пул ин талабот ба бақияи пули воқеӣ мебошад, яъне қобилияти харидории воқеии пул ба он маҷмӯи мол, ки онро мо харидорӣ дорем. Ин формула нишон медиҳад, ки талаботи воқеӣ ба пул ба афзоиши нарх мутаносиб буда, функсияи роста аз дараҷаи даромад ва функсияи чаппа аз меъёри фоиз мебошад. Аз формулаи (4) дида мешавад, ки маса лан, агар нарх ду маротиба зиёд шаваду нишондиҳандаҳои дигар бетағйир монанд, он гоҳ талаботи номиналӣ ду маротиба зиёд шуда, талаботи воқеӣ бетағйир мемонад.

Формулаи (5) мутаносибии байни сатҳи даромад Y ва сатҳи талабот M^d ба пулро ифода мекунад.

Агар даромад 20% зиёд шавад ва дигар параметрҳои боқимондари баробари як гуфта гирему бо натиҷаи ҳисобкуниҳо муқоиса намоем, он гоҳ ба осонӣ дидан мумкин аст, ки ҳангоми $Y=1,2$ будан, нисбати $Y=1$ талабот ба пул 9,5% зиёд мешавад.

Дар ҳақиқати қор, ин маънои онро дорад, ки талаботи чандирӣ ба пул мувофиқи даромади воқеӣ тақрибан 0,5 ташкил медиҳад, ҳол он ки ҳангоми даромад 20% баланд шудан, тақрибан 2 маротиба кам аз зиёдшавии талабот ба пул оварда расонид.

Инчунин, формулаи (5) имконият медиҳад, ки вобастагии адади байни зиёдшавии меъёри фоиз ва камшавии талабот ба пулро ба таври саҳеҳ муайян намоем.

Аз ҷумла, дар муқоиса ҳангоми $r=1,2$ (меъёри фоиз 20% зиёд шудан) ва $r=1$ будан, нишондиҳандаҳои боқимондаи дигарро баробари як (доимӣ) гирифтани ба осонӣ ҳисоб намудан мумкин аст, ки талабот ба пул тақрибан 10% (аниқ 9,6%) кам мешавад. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки талаботи чандирӣ ба пул ба 0,5% баробар мешавад. Ба монанди ҳамин, натиҷаи таъсири хароҷоти трансаксионӣ ба талабот ба пулро ҳам ҳисоб намудан мумкин аст.

Формулаи (5)-ро дар намуди умумӣ

$$\frac{M^d}{P} = f(r, Y) \quad (6)$$

навиштан мумкин аст.

Формулаи (6) маънои зеринро дорад: «Талаботи воқеӣ ба пул ин худ функсияи аз меъёри номиналии фоиз ва сатҳи даромади воқеӣ мебошад».

Хулоса. Қонуниятҳои талабот ба пул чунин аст:

- зиёдшавии талабот ба пул ба зиёдшавии сатҳи нарх мутаносиб аст;
- меъёри фоиз зиёд шавад, талабот ба пул кам мешавад ва баръакс;
- даромаднокии зиёд шавад, талабот ба пул зиёд мешавад ва дар ҳолати кам будани он, талабот ба пул кам мешавад.

Адабиёт

1. Апанасов Н.Т. Сборник математических задач с практическим содержанием/ Н.Т.Апанасов, Н. Н. Апанасов. - М.: «Просвещение», 1997. – 240с.
2. Беглазовой Г.Н. Банковское дело: учеб.пособие для студ. ВУЗ / Г.Н. Белглазовой, Л.П. Краливетская. - М.: Финансы и статистика, 2004. - 592 с.
3. Мишкин Ф. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков: учеб.пособие для студ.ВУЗ / Ф. Мишкин. – М.: Аспект П.С.С., 1999. – 820 с.
4. Монахов В.М. Преподавание математики и экономическая подготовка учащихся профтехучилищ / В.М.Монахов и др. - М.: «Высшая школа», 1989. - 104 с.
5. Рахимов Р.М. Саҳми масъалаҳои мазмуни иқтисодидошта ҳангоми такрори курси математика дар тарбияи иқтисодии донишҷӯён / Р.М. Раҳимов, М.Н. Солиев. // Паёми ДМИТ, 2015 - №1/3. – С. 210-213.
6. Рахимов Р.М. Дар бораи як модели ҳалли масъалаҳои мазмуни иқтисодидошта дар ташаккули тафаккури математикии донишҷӯён ҳангоми омӯзиши муодилаҳои яқномаълумай ҳаттӣ. / Р.М. Раҳимов, М.Н. Солиев // Паёми ДМТ, 2017 - №3/4. – С. 286-291.
7. Рахимов Р.М. Фаслҳои мухтасари назарияи муодилаҳои дифференциалӣ / Р.М.Раҳимов, А.Т. Кабиров, М.Н. Солиев. //Дастури таълимӣ барои таҳсилоти кредитӣ. - Д., 2018. - 90 с.
8. Солиев М.Н. Дар бораи як модели ҳалли масъалаҳои мазмуни иқтисодидошта дар ташаккули тафаккури математикии донишҷӯён ҳангоми омӯзиши муодилаҳои квадратӣ / М.Н. Солиев, Р.М.Раҳимов.// Паёми ДМТ, 2017 - №3/7. – С. 326-332.

УДК -512.62

БАЪЗЕ МУОДИЛАҲОИ ДИОФАНТӢ ВА ТАТБИҚИ ОНҲО ДАР ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ ИҚТИСОДӢ

Кабиров Абубакр Тиллоевич - дотсенти кафедраи математикаи олии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Kabirov@fit.tj. Телефон: 777 07 19 05.

Донишмандон аз қадимулайём инҷониб ба ҳалли муодилаҳои диофантӣ машғул мебошанд. Дар ин мақола қоидаҳои мавҷудияти ҳалли муодилаи диофантӣ, тарзи ҳалли муодилаҳои одии диофантӣ, татбиқи онҳо дар ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ иҷтимоӣ ва усули сохтани моделҳои иқтисодӣ-математикӣ ин навъи масъалаҳо мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Дар мақола, истифода аз усулҳои ҳалли муодилаҳои диофантӣ, намунаи ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ, ки бо усулҳои анъанавӣ ҳаллашон душвор аст, оварда шудаанд. Муодилаҳои диофантӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олӣ омӯзонидани намунаанд, бинобар ин, ба хонандагону донишҷӯён омӯзонидани қоидаҳо ва усулҳои ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ бо истифодаи ин навъи муодилаҳо дар маҳфилҳои математика, семинарҳо ва машғулиятҳои факултативӣ аз аҳамият холӣ нест.

Калидвожаҳо: муодилаи диофантӣ, адади бутун, тағйирёбанда, ҳалли муодила, коэффитсиент, қоида, усул, касри занҷирӣ, модели иқтисодӣ-математикӣ, масъала, формула, нарх, системаи нобаробариҳо.

НЕКОТОРЫЕ ДИОФАНТОВЫЕ УРАВНЕНИЯ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В РЕШЕНИИ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

Кабиров Абубакр Тиллоевич - доцент кафедры высшей математики, Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. Kabirov@fit.tj. Телефон: 777 07 19 05

Ученые с древних времен занимаются решением диофантовых уравнений. В данной статье показаны правила о существовании решений диофантовых уравнений, методы решения простых диофантовых уравнений и их использование в решении экономических задач и способы построения экономико-математических моделей. В статье, используя правила и методы решения диофантовых уравнений, показано решение некоторых экономических задач, которые трудно решать с обычными методами. Диофантовые уравнения в средних и высших учебных заведениях не изучаются, поэтому целесообразно рассматривать данную тему в математических кружках, семинарах и факультативных занятиях.

Ключевые слова: диофантовые уравнения, целые числа, неизвестное число, решение уравнений, коэффициент, экономическо-математическая модель, метод, задача, формула, цепные дроби, система неравенства.

SOME DIOPHANE EQUATION AND THEIR USE IN THEIR THE DECISION OF PRACTICAL TASKS

Kabirov Abubakr Tilloevich - Associate Professor at the Department of Higher Mathematics, Tajik State University of Finance and Economics. **Address:** 734067, Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street, 64/14. Kabirov@feit.tj Phone: 777 07 19 05

Scientists from ancient times engaged in solving diophantine equations. This article shows the rules on the existence of solving diophantine equations, methods for solving simple diophantine equations and their use in solving economic problems and methods for constructing economic and mathematical models. In the article, using the rules and methods for solving diophantine equations, the solution of some economic problems that are difficult to solve with conventional methods is shown. Diophantine equations in secondary and higher educational institutions are not studied, so it is advisable to consider this topic in mathematical circles, seminars and elective classes.

Keywords: Diophantine equations, integers, unknown number, solution of equations, coefficient, economic-mathematical model, method, problem, formula, continued fractions, inequality system

Баъзе масъалаҳои амалӣ бештар вақт ба муодилаҳое оварда мерасонанд, ки қимати тағйирёбандаҳояшон ададҳои бутун мебошанд. Донишмандон аз қадимулайём бо чунин намуди муодилаҳо шинос буданд. Азбаски донишманди асри 3-и Искандария Диофант бо ин навъи муодилаҳо бисёр сарукар дошт, бинобар ин, ин навъи муодилаҳо муодилаҳои диофантӣ номида мешаванд.

Муодилаи диофантӣ муодилаи алгебравие мебошад, ки ҳамаи ҳалҳои он ададҳои бутун мебошанд. Дар бештари ҳолатҳо ҳалли чунин навъи муодилаҳо хеле мушкил аст. Теоремаи Ферма ($x^n + y^n = z^n$) мисоли намунавии он шуда метавонад, ки муддати 350 сол инчониб ҳалли ҳудро наёфтааст [1].

Намунаи одитарини муодилаи диофантӣ муодилаи ҳаттии

$$ax + by = c \quad (1)$$

мебошад, ки дар ин ҷо a , b ва c – ададҳои бутун, a , b – ададҳои байни ҳам сода ва $a \neq 0$, $b \neq 0$ мебошанд.

Қоидаи 1. Агар $\text{КТУ}(a;b) = d$ бошад ва c ба d тақсим нашавад, он гоҳ муодилаи (1) ҳалли бутун надорад.

Қоидаи 2. Барои ёфтани ҳалҳои муодилаи (1), ҳангоми байни ҳам сода будани коэффитсиентҳои a ва b ($\text{КТУ}(a;b) = 1$), аввал ҳалли хусусии бутуни $(x_0; y_0)$ -и муодилаи $ax + by = 1$ -ро ёфтан лозим аст.

Агар $c = 0$ бошад, он гоҳ муодилаи диофантӣ намуди

$$ax + by = 0 \quad (2)$$

мешавад. Муодиларо нисбат ба x ҳал намуда, баробарии

$$x = -\frac{b}{a}y$$

- ро ҳосил мекунем. Маълум аст, ки тағйирёбанда x дар ҳамон ҳолат қимати бутунро қабул мекунад, ки агар y ба a бебақия тақсим шавад: $y = at, t \in \mathbb{Z}$. Дар ин ҳолат

$$x = -\frac{b}{a}y = -\frac{b}{a} \cdot at = -bt$$

мешавад. Дар натиҷа, формулаҳоеро ҳосил мекунем, ки бо ёрии онҳо ҳамаи ҳалҳои бутуни муодилаи додашуда ёфта мешавад:

$$\begin{cases} x = -bt \\ y = at, t \in \mathbb{Z} \end{cases} \quad (3)$$

Бигузор $c \neq 0$ бошад. Барои ёфтани ҳалли умумии бутуни муодилаи (1) бояд ақаллан як ҳалли он маълум бошад. Бигузор чуфти ададҳои бутуни $(x_0; y_0)$ ҳалли муодилаи (1) бошад, яъне $a_0x + b_0y = c$ [6].

Азбаски $c = a_0x + b_0y$ аст, бинобар ин,

$$a(x - x_0) + b(y - y_0) = c \quad (4)$$

Ҳалҳои бутуни ин муодила намуди $x - x_0 = -bt$ ва $y - y_0 = at$ - ро дорад. Аз ин ҷо

$$x = x_0 - bt, y = y_0 + at, t \in \mathbb{Z} \quad (5)$$

мешаванд.

Ҳамин тавр, агар $(x_0; y_0)$ ҳалли муодилаи (1) бошад, он гоҳ ҳамаи ҳалҳои бутуни он бо формулаи (5) ёфта мешаванд.

Аз тарафи дигар, барои қимати дилхохи t муодилаи

$$a(x_0 - bt) + b(y_0 + at) = a_0x + b_0y = c$$

мешавад.

Барои ҳалли муодилаи (1) усулҳои гуногун истифода мешаванд. Усули ёфтани ҳалҳои бутуни муодилаи (1) - ро, ҳангоми $c \neq 0$ будан, дар мисолҳои зерин дида мебароем.

Мисоли 1. Ҳалли умумии муодилаи ҳаттии диофантии

$$7x - 9y = 17 \quad (A)$$

ёфта шавад.

Ҳал. Дар ҳалли муодилаи (A) усули ҳалли муодила нисбат ба яке аз номаълумҳоро истифода мекунем [4]. Маълум аст, ки $\text{КТУ}(7;9) = 1$ аст. Аз ин мебарояд, ки муодилаи додашуда ҳалли бутун дорад. Муодилаи (A) - ро нисбат ба тағйирёбандаи коэффитсиенташ хурдтарин (аз r -и модул) ҳал мекунем:

$$7x - 9y = 17 \Rightarrow 7x = 9y + 17 \Rightarrow x = \frac{17 + 9y}{7}.$$

Маълум аст, ки бақияҳои тақсим ба адади 7 ба ададҳои 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6 баробар мебошанд. Ин ададҳоро ба ҷои y гузошта, қиматҳои x - ро меёбем:

$$\begin{aligned} y=0; \quad x &= \frac{17+9 \cdot 0}{7} = \frac{17}{7}; & y=1; \quad x &= \frac{17+9 \cdot 1}{7} = \frac{26}{7}; \\ y=2; \quad x &= \frac{17+9 \cdot 2}{7} = \frac{35}{7} = 5; & y=3; \quad x &= \frac{17+9 \cdot 3}{7} = \frac{44}{7}; \end{aligned}$$

$$y = 4; \quad x = \frac{17 + 9 \cdot 4}{7} = \frac{53}{7}; \quad y = 5; \quad x = \frac{17 + 9 \cdot 5}{7} = \frac{62}{7};$$

$$y = 6; \quad x = \frac{17 + 9 \cdot 6}{7} = \frac{71}{7}.$$

Азбаски x ва y ададҳои бутун мебошанд, пас танҳо ҷуфти ададҳои (5, 2) ҳалли хусусии муодилаи (A) шуда метавонанд. Дар ҳақиқат,

$$7 \cdot 5 - 9 \cdot 2 = 17 \quad (B)$$

Аз ҳалли хусусӣ истифода намуда, ҳалли умумии муодиларо меёбем. Барои ин аз муодилаи (A) муодилаи (B) – ро тарҳ мекунем:

$$7x - 9y - (7 \cdot 5 - 9 \cdot 2) = 17 - 17, \quad 7(x - 5) - 9(y - 2) = 0.$$

Аз ин ҷо

$$x - 5 = \frac{9(y - 2)}{7}. \quad (C)$$

Аз ин баробарӣ чунин натиҷа мебарояд, ки адади $(x - 5)$ фақат ва фақат дар ҳама ҳолат адади бутун шуда метавонад, ки агар адади $(y - 2)$ ба адади 7 бебақия тақсим шавад. Пас, $y - 2 = 7t$, $t \in \mathbb{Z}$ мешавад. Аз муодилаи (C) x – ро

меёбем:

$$x - 5 = \frac{9 \cdot 7t}{7} \Rightarrow x = 9t + 5.$$

Ҳамин тавр, ҳалли умумии муодилаи (A) намуди зеринро мегирад:

$$\begin{cases} x = 9t + 5, \\ y = 7t + 2, \quad t \in \mathbb{Z}. \end{cases}$$

Мисоли 2. Ҳалли умумии муодилаи ҳаттии диофантии

$$8x + 13y = 11$$

ёфта шавад.

Ҳал. Муодиларо бо усули зерин ҳал мекунем. Нисбати коэффитсиентҳои 8 ва 13 – ро ба касрҳои занҷирӣ [8] ҷудо мекунем:

$$\frac{8}{13} = \frac{1}{\frac{13}{8}} = \frac{1}{1 + \frac{5}{8}} = \frac{1}{1 + \frac{1}{\frac{8}{5}}} = \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{3}{5}}} = \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{\frac{5}{3}}}} = \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{2}{5}}}} = \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{\frac{5}{3}}}}}.$$

Адади $\frac{1}{2}$ банд (звено)-и охири ин касри занҷирӣ ё касри бефосила мебошад.

Банди охиринро партофта, “ҳаракати баръакс”-ро иҷро намуда, касри занҷириро ба касри одӣ табдил медиҳем:

$$\frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1}}}} = \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{2}}} = \frac{1}{1 + \frac{2}{3}} = \frac{1}{\frac{5}{3}} = \frac{3}{5}.$$

Фарқи $\frac{8}{13}$ ва $\frac{3}{5}$ - ро меёбем: $\frac{8}{13} - \frac{3}{5} = \frac{8 \cdot 5 - 13 \cdot 3}{13 \cdot 5} = \frac{1}{13 \cdot 5}.$

Маълум аст, ки $8 \cdot 5 - 13 \cdot 3 = 1$ аст. Ин баробарию ба адади 11 зарб намуда, ҳосил мекунем: $8(5 \cdot 11) + 13(-3 \cdot 11) = 11$. Аз муқоисаи баробарии охирин бо

муодилаи $8x + 13y = 11$ натиҷа мебарояд, ки $x_0 = 5 \cdot 11 = 55$, $y_0 = -3 \cdot 11 = -33$ яке аз ҳалҳои муодила мебошад. Ҳамаи ҳалҳои бутуни муодила намуди

$$x = 55 + 13t, y = -33 - 8t, t \in \mathbb{Z}$$

- ро доранд.

Масъалаи зеринро дида мебароем.

Масъалаи 3. Барои боркашонии миқдори калони контейнерҳои вазнашон 170 кг ва 190 кг автомобилҳои қобилияти боркашониашон 3 тонна ҷудо карда шудааст. Оё ба ин мошинҳо контейнерҳоро пурра бор кардан мумкин аст?

Ҳал. Модели математикии масъаларо тартиб медиҳем. Миқдори контейнерҳои вазнашон 170 кг-ро бо x ва миқдори контейнерҳои вазнашон 190 кг-ро бо y ишора мекунем. 3 тонна = 3000 кг. Он гоҳ, мувофиқи шартӣ масъала муодилаи $170x + 190y = 3000$ – ро ҳосил мекунем. Аз ин ҷо

$$17x + 19y = 300$$

мешавад, ки дар ин ҷо x, y – танҳо ададҳои бутун мебошанд.

Касри $\frac{17}{19}$ - ро ба касри бефосила ҷудо намуда, яке аз ҳалҳои бутуни

муодилаи охиринро меёбем:

$$\frac{17}{19} = \frac{1}{\frac{19}{17}} = \frac{1}{1 + \frac{2}{17}} = \frac{1}{1 + \frac{1}{\frac{17}{2}}} = \frac{1}{1 + \frac{1}{8 + \frac{1}{2}}}.$$

Касри $\frac{1}{2}$ – ро партофта, $\frac{1}{1 + \frac{1}{8 + \frac{1}{2}}} = \frac{1}{1 + \frac{1}{8}} = \frac{1}{9} = \frac{8}{9}$ – ро ҳосил мекунем.

Фарқи касрҳои $\frac{17}{19}$ ва $\frac{8}{9}$ – ро меёбем:

$$\frac{17}{19} - \frac{8}{9} = \frac{17 \cdot 9 + 19 \cdot (-8)}{19 \cdot 9} = \frac{1}{19 \cdot 9} \quad \text{ё} \quad 17(19 \cdot 300) + 19(-8 \cdot 300) = 300.$$

Аз муқоисаи баробарии охирин бо муодилаи $17x + 19y = 300$ натиҷа мебарояд, ки $x_0 = 9 \cdot 300 = 2700$, $y_0 = -8 \cdot 300 = -2400$ яке аз ҳалҳои муодила.

Ҳалли умумии бутуни муодила намуди

$$x = 2700 - 19t, y = -2400 + 17t, t \in \mathbb{Z}$$

- ро дорад. Мувофиқи шартӣ масъала $x > 0$ ва $y > 0$ мебошанд. Бинобар ин, аз системаи нобаробариҳои зерин соҳаи қиматҳои имконпазири t – ро меёбем:

$$\begin{cases} 2700 - 19t > 0 \\ -2400 + 17t > 0 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} 19t < 2700 \\ 17t > 2400 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} t < \frac{2700}{19} \\ t > \frac{2400}{17} \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} t < 142\frac{2}{19} \\ t > 141\frac{3}{17} \end{cases}$$

Аз ин ҷо $141\frac{3}{17} < t < 142\frac{2}{19}$ мешавад. Пас, $t = 142$ ҳалли ягонаи бутуни системаи додашуда мебошад.

Ҳангоми $t = 142$ будан,

$$x = 2700 - 19 \cdot 142 = 2700 - 2698 = 2;$$

$$y = -2400 + 17 \cdot 142 = -2400 + 2414 = 14.$$

Ҷавоб: Агар ба ҳар як автомобили боркаш 2 контейнери вазнашон 170 кг ва 14 контейнери вазнашон 190 кг-ро чой диҳем, он гоҳ автомобилҳо пурра бо бор таъмин мешаванд.

Акнун масъалаи дигарро мавриди таҳлил қарор медиҳем [6].

Масъалаи 4. Нархи як навъи пойафзол, ки адади дурақама аст, $a\%$ зиёд карда шуд. Барои он ки фурӯшанда нархномаро иваз кунад, кифоя аст, ки дар он байни ҳам чои рақамҳо иваз карда шавад. Нархи ин навъи пойафзолҳо, то қимат шудананашон чанд сомонӣ буд? Модели иқтисодӣ-математикии масъаларо тартиб дода, ҳисоббарориро ҳангоми $a = 20$ будан, иҷро кунед.

Ҳал. Мувофиқи шарти масъала нархи аввалаи пойафзол адади дурақама мебошад. Бигузор $\overline{xy}$ нархи аввалаи пойафзол бошад, он гоҳ

$$\overline{xy} = 10x + y$$

мешавад, ки дар ин ҷо $x = \overline{1,9}$, $y = \overline{1,9}$ ва $y \neq 0$ аст.

Нархи пойафзол баъди қиматшавиаш чунин мешавад:

$$\overline{xy} + (a : 100)\overline{xy} = (1 + a : 100)\overline{xy} = (1 + a : 100)(10x + y).$$

Дар баробари ин шарти зерин бояд иҷро шавад:

$$(1 + a : 100)(10x + y) = \overline{yx} = 10y + x.$$

Баробарии охиринро табдил дода, модели иқтисодӣ-математикии масъаларо табдил медиҳем:

$$10x + y + 0,1ax + 0,01ay = 10y + x;$$

$$9x + 0,1ax - 9y + 0,01ay = 0;$$

$$(9 + 0,1a)x + (0,01a - 9)y = 0.$$

Ҳангоми $a = 20$ будан, муодилаи охирин намуди зеринро мегирад:

$$(9 + 0,1 \cdot 20)x + (0,01 \cdot 20 - 9)y = 0;$$

$$11x - 8,8y = 0 \Rightarrow x - 0,8y = 0 \Rightarrow 5x - 4y = 0.$$

Мувофиқи шарти масъала x ва y ададҳои бутун мебошанд. Ҳалли умумӣ, мувофиқи назария, намуди $x = 4t$ ва $y = 5t$, $t \in \mathbb{Z}$ – ро дорад. Танҳо дар ҳолати $t = 1$ будан, x ва y ададҳои якрақама мебошанд. Бинобар ин, $x = 4$ ва $y = 5$ мешаванд. Аз ин ҷо чунин натиҷа мебарояд: нархи аввалаи пойафзол 45 сомонӣ буда, баъд аз қимат шуданаш 54 сомонӣ шудааст.

Хулоса, барои ҳалли муодилаҳои диофантӣ усулҳои гуногун мавҷуданд. Муодилаҳои диофантӣ дар ҳалли масъалаҳои амалӣ, махсусан масъалаҳои иқтисодӣ-иқтимоӣ, васеъ истифода мешаванд. Яке аз талаботҳои асосӣ дар ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ ин сохтани модели иқтисодӣ-математикии онҳо мебошад. Ин имконият медиҳад, ки толибилмон ба моҳияти илмӣ-амалии моделҳо дуруст сарфаҳм рафта, дар оянда барои тартиб додани моделҳои иқтисодӣ-математикии масъалаҳои муҳими иқтисодӣ душворӣ нақашанд [5].

Бояд қайд кард, ки муодилаҳои диофантӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олӣ омӯзонида намешаванд, бинобар ин, ба хонандагону донишҷӯён омӯзонидани қоидаҳо ва усулҳои ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ бо истифодаи ин навъи муодилаҳо дар маҳфили математика ва машғулиятҳои наздикафедравӣ аз аҳамият ҳолӣ нест.

Адабиёт

1. Башмакова И.Г. Диофант и диофантовы уравнения / И.Г.Башмакова. – М.: Наука, 1972. – 68 с.
2. Буштаб А.А. Теория чисел. / А.А. Буштаб. – М.: Просвещение, 1966. – 385с.
3. Виленкин Н.Я. За страницами учебника математики: пособие для учащихся 5-6 классов средней школы (Россия) / Н.Я. Виленкин, И.Я. Депман. – М.: Просвещение, 1989. – 287 с.
4. Гильфорд А.О. Решение уравнений в целых числах / А.О.Гильфорд. – М.: Наука, 1983. – 64 с.

5. Кабиров А.Т. Моделҳо ва методҳои иқтисодӣ-математикӣ дар таҳлили иқтисодӣ / А.Т.Кабиров. // Маводи конференсияи илмӣ-амалии донишқадавӣ дар мавзӯи «Нақши математика дар иқтисодиёт», 30.03.2017. ДМИТ. - С. 12 – 22.
6. Пучков Н.П. Математика в экономике /Н.П.Пучков и др. – Тамбов: изд.ТГТУ, 2002. – 68 с.
7. Петраков И.С. Содержание и методика подготовки и проведения олимпиад (на примере международных олимпиад) / И.С. Петраков. – М., 1973. – 152 с.
8. Хинчин А.Я. Цепные дроби. / А.Я. Хинчин. – М.: Наука, 1978. – 111 с.
-

УДК 303.4

АҲАМИЯТИ ҲАМКОРИИ МАТЕМАТИКА БО ИҚТИСОДИЁТ

Маҳмадмуродова Маҳина – ассистенти кафедраи идоракунии давлатӣ ва молияи Донишқадаи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи С. Носиров 33, тел.: 918-24-34-53

Маҳмадмуродова Фархунда – ассистенти кафедраи методикаи таълими математикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121.

Дар мақола масъалаҳои иқтисодие муоина гардидаанд, ки дар вақти ҳаллашон моделҳо ва усулҳои математикӣ истифода мешаванд ва имконият медиҳанд аз моҳияти равандҳои омӯхташаванда воқиф шуда, мантиқи рушди онҳоро ошкор намоем. Нишон дода шудааст, ки ҳамкориҳои маҳсулноки иқтисодиёт ва математикаро афзоиши зарурии саҳеҳии қоидаҳои таҳлили иқтисодӣ таъмин менамояд.

Муаллифон хулоса намуданд, ки математика воситаи ҳисобкунии миқдорӣ дар иқтисодиёт ва усули ҳалли масъалаҳои тадқиқотӣ мебошад. Дастгоҳи математикӣ имконият медиҳад, ки маҷмӯи қоидаҳои илмҳои иқтисодӣ дуруст ифода ва илман асоснок карда шаванд. Математикаи муосир барои иқтисодиёт, идоракунӣ, молия на танҳо воситаи ҳисобкунии миқдорӣ, балки усули тадқиқот ва инчунин воситаи тасвияи масъалаҳои тадқиқот мебошад.

Калидвожаҳо: математика, иқтисодиёт, моделҳои математикӣ, матритса, раванд, алоқа, муносибат, байни фанӣ, детерминикӣ, стохастикӣ.

ВАЖНОСТЬ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МАТЕМАТИКИ С ЭКОНОМИКОЙ

Махмадмуродова Махина – ассистент кафедры управления экономикой и финансами Института государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. С.Носирова 33. Тел.: 918-24-34-53

Махмадмуродова Фархунда – ассистент кафедры методики преподавания математики Таджикского государственного педагогического университета им. С.Айни. Адрес: 734003. Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 121.

В статье рассматриваются экономические задачи, при решении которых используются математические модели и методы, позволяющие проникнуть в суть изучаемых процессов, вскрыть логику их развития. Показано, что продуктивное взаимодействие экономики и математики обеспечивает необходимое возрастание точности аналитических процедур в экономике.

Авторами сделан вывод, что математика является инструментом количественного расчета в экономике и методом решения исследовательских задач. Математический аппарат позволяет корректно излагать и научно обосновывать положения экономических наук. Современная математика является для экономики, управления и финансов не только инструментом количественного расчета, но и методом исследования, а также средством формулировки задач исследования.

Сделан вывод о том, что математика является инструментом количественного расчёта в экономике и методом решения исследовательских задач.

Ключевые слова: математика, экономика, математические модели, матрица, процесс, связь, отношение, междисциплинарный, детерминированные, стохастический, .

VALUE COOPERATION OF MATHEMATICS WITH ECONOMICS

Mahmadmurodova Mahina – assistant of the Department of Economics of Finance Institute of public administration under the President of the Republic of Tajikistan. Address. Republic of Tajikistan, Dushanbe, S. Nosirov Street 33. Phone: 918-24-34-53

Mahmadmurodova Farhunda – assistant of the Department of methods of teaching of mathematics of Tajik state Pedagogical University named after S. Aini. Address. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Street 121.

The article deals with economic problems, the solution of which uses mathematical models allowing to penetrate into the essence of the studied processes will reveal the logic of their development. It is shown that productive economy and mathematics provides the necessary increase in the accuracy of analytical procedures in economics.

The authors concluded that mathematics is an instrument of quantitative calculation in economics and a method for solving research problems. Mathematical apparatus allows to correctly present and scientifically substantiate the provisions of economic sciences. Modern mathematics is for economics, management and finances not only a tool of quantitative calculation, but also a method of research, as well as a means of formulating research problems. It is concluded that mathematics is an instrument of quantitative calculation in economics and a method for solving research problems.

Keywords: mathematics, economics, mathematical models, matrix, process, connection, relationships, inter-subject, deterministic.

Алокаи байнифаннӣ дар шакли умумӣ муносибати ҷузъҳои сохтори фанҳои гуногунро ифода менамояд.

Чунин муносибат сабаби гирифтани донишҳои нав шуда метавонад, ки бо шарофати аз худ намудани алоқаҳои байни донишҳо аз фанҳои гуногун ҳосил мешаванд. Ин донишҳо аз рӯи мундариҷа ва шакли ташаккулёбии табиати байнифаннӣ дошта, ба беҳтар азҳудкунии маводи фанҳои ҳамгиро мусоидат менамоянд. Самаранокии ташаккулёбии донишҳо ва маҳорати донишҷӯёро усулҳои амалӣ намудани алоқаҳои байнифаннӣ муайян менамоянд [1, 141].

Пайванди илмҳои математика бо иқтисодиёт ба таври анъанавӣ мушоҳида мешавад, зеро дар қорҳои илмӣ аз иқтисодиёт ба теоремаҳо, дастгоҳҳои усулҳои математикӣ фаровон таъҷиб менамоянд. Ин ҳамкориҳо босамар буда, дар рушди ин илмҳо ва азҳудкунии донишҳо сатҳи арзанда доранд.

Зарурати идора намудани бисёр равандҳои гуногуни иҷтимоӣ ва иқтисодӣ замина барои рушди математика гардиданд. Дар тадқиқоти иқтисодӣ усулҳои математикӣ васеъ истифода мешаванд, ки ба моделронии математикӣ асос ёфтаанд. Тадқиқотҳое, ки ба асосҳои статистикӣ ё эҳтимоли бунёд ёфтаанд, имконият медиҳанд, ки тағйирёбии омилҳое ба ҳисоб гирифта шаванд, ки амалан ғайриба ҳисоб гирифта имкон надорад.

Илмҳои муосир барои ноил шудан ба мақсадҳои аз дастовардҳои дигар илмҳо, алаҳусус аз математика истифода мебаранд. Вазифаи математика дарёфти тартиботи пинҳонӣ дар бесарусомоние мебошад, ки моро миёнагир намунааст [2, 6].

Истифодаи бобарори математика барои ифодаи алоқаҳои муносибатҳои объектҳои дилхоҳи табиат ва ҷомеа бовариеро ба вучуд овардаанд, ки воқеӣ ва боварибахш будани донишҳоро дараҷаи истифодаи математика муайян менамояд. Дар илми дилхоҳ ҳамон қадар ҳақиқат ҳаст, чӣ қадаре дар вай математика бошад [3,75]. Мавзунии мантиқӣ, табиати дедуктивӣ, ҳулосаҳои

барои аксарияти илмҳои муосир ҳатмии математика дар вай шуҳрати намунаи дониши илмиро эҷод намудаанд. Гарчанде математикаи муосир ба мақсади олиии асосноккунии бенуқсон ва мукаммалии мантиқиаш нарасида бошад ҳам, аҳамияти он дар ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ зиёдтар шуда истодааст. Математика воситаҳои таҳлилии умумии омӯзиши алоқаҳо ва муносибатҳоро дар иқтисодиёт эҷод менамояд, ки дар асоси онҳо иттилооти нав ҳосил мешавад. Манфиатҳои иқтисодиёт аз математика гуногун аст. Дар аксарияти ҳолатҳо математика нақши забони умумии иқтисодиро иҷро менамояд, ки барои бомантиқ ва саҳеҳ қайд намудани тасдиқоти гуногун муайян шудааст.

Лекин чиҳати хуби математика, ки ин қадар барои илмҳои соҳаи иқтисодӣ ҷолиб аст, аз он иборат аст, ки математика метавонад манбаи моделҳо, тарҳҳои алгоритмии алоқа, муносибат ва равандҳои мавзӯи омӯзиши илмҳои иқтисодӣ гардад [4, 30].

Математика ва иқтисодиёт инҳо соҳаҳои мустақили донишҳо мебошанд, ки соҳаҳо ва мавзӯҳои омӯзиши ҷудогона доранд. Мавзӯи омӯзиши математика ҷустуҷӯи шаклҳои миқдории тасвири алоқаҳои абстрактивӣ мебошанд, ки дар табиати атрофи мо вучуд дошта метавонанд. Дар асоси дастгоҳҳо ва амалиёти математикӣ доир ба ҳодисаҳои муҳити атроф ахбороти нав гирифта мешавад. Ин амалиёт математикаро ба дастгоҳи умумии ҳалли масъалаҳои мубаддал менамоянд, ки олимон дар соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт, биология, тибб дучор мешаванд.

Дар замони муосир бештар илмҳои рушд намуда истодаанд, ки аз математика васеъ истифода менамоянд. Чӣ боис мешавад, ки дар вақти истифодаи математика бобати омӯхтани ҳодисаҳои табиат ва ҷомеа қомеъҳои хеле назаррас мешаванд?

Дар замони муосир рушди макроиқтисодиёт ва микроиқтисодиёт, фанҳои иқтисодии амалӣ ва пешравӣ дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ имконият доданд, ки ахбороти ибтидоӣ қорқард, нигоҳдорӣ ва дастраси истеъмолкунандагон гарданд.

Умумияти иқтисодиёт ва математика аз он иборат аст, ки онҳо бо объектҳои абстрактивӣ сару қор доранд, ки хеле мураккаб ҳастанд. Равандҳо ва ҳодисаҳои иқтисодӣ, муносибатҳои иқтисодӣ низ абстраксияҳои иқтисодӣ мебошанд. Бинобар ин иқтисодиёт бобати истифодаи математика соҳаи қулай қардид [2, 91].

Низомҳои иҷтимоӣ – иқтисодӣ системаҳои хеле мураккаб мебошанд. Барои онҳо мавҷудияти ҷузъҳои байни яқдигар таъсиркунанда, алоқаҳои доҳила ва беруна ҳос аст, ки ҳолат ва рафтор, норавшанӣ ва инқишофро муайян менамоянд.

Идоракунии тамоми иқтисодиёт ва ҷузъҳои алоҳидаи он аз сабаби бениҳоят гуногун будани қарорҳои истеҳсолии имқонпазир, ки дар сатҳҳои гуногун қабул меқарданд, беш аз пеш мушқилтар меқардад. Дар ин алоқамандӣ масъалаҳои илман асосноқи ҷустуҷӯи қарорҳои беҳтарин дар вазъиятҳои гуногуни иқтисодӣ, ки самараноқи фаъолиятро баланд ва дараҷаи таваққалро паств менамоянд, бениҳоят муҳим мебошанд.

Дар иқтисодиёт бобати ҳосил намудани иттилооти нав, ба монанди дигар илмҳо таҷрибаро истифода намудан номумқин аст. Бинобар ин, омӯхтани ҳодиса, вазъият, равандҳои иқтисодӣ бе истифодаи математика, ки алоқаҳои сабабӣ – натиҷавии объектҳои иқтисодӣ, рафтори онҳоро миқдоран тасвир менамояд ва дар асоси он оид ба механизми амал қардани онҳо иттилооти нав ҳосил меқардад, ғайриимқон аст. Ба ғайр аз ин, шароити амалкунии объект, сохтори доҳилии он, бузургҳои идорақунӣ, оқибатҳои қарорҳои қабулшударо яққоя вобаста намуда, моделҳои математикӣ имқоният медиҳанд қарорҳои

гуногунвариант таҳия намуда, беҳтаринашро интихоб намоем, таҷрибаро дар моделронии компютерӣ амалӣ кунем, ки сифати қарорҳои қабулкардашударо баланд, дараҷаи таваккалро паст менамоянд ва имконият медиҳанд қонуниятҳои нави рафтор ва хосияти объектҳои иқтисодиро муқаррар намоем.

Дар иқтисодиёт ду намуди алоқа – детерминикӣ ва стохастикӣ вучуд доранд. Дар вақти таҳияи моделҳои математикӣ инро ба инобат бояд гирифт.

Дар математика бештар амалиёт барои тасвири алоқаҳои детерминикӣ таҳия шудаанд, ки дар иқтисодиёт кам паҳн шудаанд. Дар иқтисодиёт алоқаҳои стохастикӣ бартарӣ доранд, хусусан дар микросатҳ, яъне рафтори низомҳои микроиқтисодӣ бо номуайянии хеле калон фарқ мекунад, ки бунёди дастгоҳҳои математикиро талаб менамоянд, ки номуайяни (эҳтимолият)-ро ба инобат гиранд. Инҳо статистикаи математикӣ, назарияи бозиҳо, хизматрасонии оммавӣ, барномасозии стохастикӣ ва ғайра мебошанд.

Равандҳои умумишавӣ, якҷояшавӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои илмӣ, тафрикаи талабот, афзун шудани номуайяни дар рафтори низомҳои иқтисодӣ дараҷаи таваккалро баланд менамоянд. Хамаи ин гуфтаҳо ба он меоранд, ки дар иқтисодиёти муосир дастгоҳҳои математикиро истифода намудан зарур аст, ки алоқаҳои стохастикиро тасвир намоянд [4, 171].

Таҷриба нишон медиҳад, ки математикаи анъанавӣ, ки алоқаҳои детерминикиро меомӯзад, дар иқтисодиёт татбиқи маҳдуд дорад. Онҳо дар моделҳои баланси байнисоҳавӣ, рушди иқтисодӣ истифода мешаванд. Дар сатҳи микроиқтисод алоқаҳои стохастикӣ бештаранд, ки ниёз ба омӯзишҳои махсуси математикӣ (назарияи эҳтимолият, таҳлили статистикаи бисёрченака ва ғайра) доранд. Дар иқтисодиёт ҳам дар микросатҳ ва ҳам дар макросатҳ ҳалли масъалаҳои тақсимкунии муносиби захираҳои маҳдуд ҳам дар шароити аниқӣ ва ҳам дар шароити таваккал (талабот аниқ нест) талаб карда мешавад. Дар ин ҳол дастгоҳҳои нави математикӣ заруранд.

Барои таҳлили иқтисодӣ, ташкили ҳисоббаробаркуниҳои байниидоравӣ, камкунии ҳуҷҷатҳои гардиши корхона дар амалия усулҳои матритсавӣ васеъ истифода мешаванд [5, 69].

Мисоли 1. Аз ду заводи автомобилбарорӣ ба ду хоҷагии автомобилӣ, ки талаботашон мувофиқан ба 110 ва 240 мошин аст, автомобил ирсол карда мешавад. Заводи якум 200 мошин, заводи дуюм 150 мошин истеҳсол карданд.

Харчи ирсол намудани мошинҳо ба ҳар як хоҷагӣ дар ҷадвал оварда шудааст.

Завод	Харчи ирсол намудани мошинҳо ба хоҷагиҳои автомобилӣ (воҳиди шартии пулӣ)	
	I	II
I	30	50
II	25	40

Харчи камтарин барои ирсоли автомобилҳо 14050 воҳиди шартии пулиро ташкил медиҳад. Нақшаи беҳтарини ирсол намудани автомобилҳо ёфта шавад.

Ҳал: Фарз мекунем, ки x_y ($A, B = 1, 2, 3 \dots$) миқдори автомобилҳое мебошанд, ки аз заводи A ба хоҷагии B расонида мешаванд. Аз ин ҷо системаи зеринро ҳосил менамоем:

$$\begin{cases} x_{11} + x_{12} = 200 \\ x_{21} + x_{22} = 150 \\ x_{11} + x_{21} = 110 \\ x_{12} + x_{22} = 240 \end{cases}$$

$$30x_{11} + 50x_{12} + 25x_{21} + 40x_{22} = 14050$$

Системаро бо усули Гаусс ҳал мекунем:

$$x_{12} = 200 - x_{11}; x_{21} = 110 - x_{11}$$

$$x_{22} = 240 - x_{12} = 240 - 200 + x_{11} = x_{11} + 40$$

$$30x_{11} + 50(200 - x_{11}) + 25(110 - x_{11}) + 40(x_{11} + 40) = 14050$$

$$x_{11} = 60; x_{12} = 200 - 60 = 140;$$

$$x_{21} = 110 - 60 = 50$$

$$x_{22} = 60 + 40 = 100$$

Ҳамин тавр, нақшаи беҳтарини фиристонидани автомобилҳо ба ин ду хоҷагӣ чунин аст:

1) аз заводи якум ба хоҷагии якум 60 автомобил, ба хоҷагии дуюм 140 автомобил;

2) аз заводи дуюм ба хоҷагии якум 50 автомобил ва ба хоҷагии дуюм 100 автомобил расонида шавад.

Мисоли 2. Корхона 4 намуд маҳсулот бо истифодаи 4 навъ ашёи хом истеҳсол менамояд. Меъёри сарфи ашёи хом ҳамачун қушҳои матритсаи А дода шудаанд. Намуди ашёи хом 1, 2, 3, 4

$$A = \begin{Bmatrix} 2, 3, 4, 5 \\ 1, 2, 5, 6 \\ 7, 2, 3, 2 \\ 4, 5, 6, 8 \end{Bmatrix}$$

Ҳароҷоти ашёи хом барои ҳар намуд маҳсулот ёфта шавад, агар нақшаи истеҳсоли онҳо 60, 50, 35 ва 40 воҳид бошад.

Ҳал: Вектор – нақшаи истеҳсоли маҳсулотро тартиб медиҳем:

$$q = (60, 50, 35, 40)$$

Он гоҳ, ҳалли мисол вектори хароҷот мебошад, ки координатаҳои бузургии хароҷоти ашёи хом аз рӯи ҳар намуди он мебошад: вектори додашуда ҳамачун ҳосили зарби вектори q ба матритсаи А ҳисоб карда мешавад.

$$qA = (60, 50, 35, 40) \begin{Bmatrix} 2 & 3 & 4 & 5 \\ 1 & 2 & 5 & 6 \\ 7 & 2 & 3 & 2 \\ 4 & 5 & 6 & 8 \end{Bmatrix} = \begin{Bmatrix} 120+50+245+160 \\ 180+100+70+200 \\ 240+250+105+240 \\ 300+300+70+320 \end{Bmatrix} = \begin{Bmatrix} 575 \\ 550 \\ 835 \\ 890 \end{Bmatrix}$$

Дар ин мисол бо ёрии матритсаҳо нақшаи истеҳсоли 4 намуди маҳсулотро аз 4 навъи ашёи хом тартиб додем.

Соҳаҳои иқтисодӣ инкишофёбанда буда, ба онҳо натиҷаи ғоида хос аст, ки сабабаш пас аз вақти муайян таъсир мерасонад, бинобар ин дар вақти коркарди моделҳои инкишофёбанда вақтро ба инобат гирифтани зарур аст.

Дар вақти истифодаи усулҳои математикӣ дар тадқиқотҳои иқтисодӣ ва идоракунӣ ҳамаи объектҳо нею балки моделҳои математикӣ онҳо омӯхта мешаванд, ки қисман мувофиқ буданашонро баҳо додан хеле мушкул аст.

Дар раванди бунёди моделҳои иқтисодӣ-математикӣ ба яқдигар мувофиқ кардани низоми донишҳои илмӣ – иқтисодӣ ва математикӣ амалӣ мегарданд. Табиист, ки қўшиш менамоянд моделеро ҳосил намоянд, ки ба гурӯҳи масъалаҳои математикӣ хуб омӯхташуда мансубанд. Ба ин ноил шудан мумкин аст, агар заминаҳои ибтидоиро қаме сода намоем. Дар вақти инъикоси ҳақиқати объективӣ аз эътибор соқит намудани маводи дуюмдараҷа моделро сода менамояд. Лекин ин содакунӣ беасос ва рӯякӣ буда наметавонад. Талаботи асосӣ ба моделҳо қисман мувофиқ будан ба ҳақиқати воқеъ мебошад [4, 5].

Ба инкишофи донишҳои касбии мутахассисони дар соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ ва идоракунӣ дарки бисёр усулҳои математикӣ мусоидат менамоянд ва ин, пеш аз ҳама, қўшӣ ҳосил рушди донишандӯзии толибилмон мегардад. Бо

шарофати моделронии математикӣ тасаввуроти донишҷӯёни ихтисосҳои иқтисодиро оид ба усулҳои мувофиққунонии қарорҳои идоракунӣ васеъ ва пурратар намудан мумкин аст.

Иқтисодиёт назди математика масъалаҳои нав меғузорад ва математика бобати дарёфти усулҳои ҳалли онҳо ҳавасманд аст.

Ҳамин тавр, ҳулоса намудан мумкин, ки ҳамкориҳои байни илмҳои гуногуни иқтисодиёт ва математика боиси сермахсул намудани ин илмҳо мегарданд. Бо рушди технологияҳои иттилоотӣ ин ҳамкорӣ аз соҳаи омӯзишҳои иқтисодӣ ба ғайолияти хоҷагидорӣ воқеии идоракунӣ корчаллонии муосир гузашт.

Дар шароити муосир, дар алоқамандӣ ба саҳми математикаи амалӣ дар иқтисодиёт, пайдоиши технологияҳои нав ба коркарди математикии иттилоот зарурат пеш меояд. Дар ин замина зарур аст, ки мундариҷаи математика ва технологияи таҳсилот барои ихтисосҳои силсилаи иқтисодӣ таҷдиди назар гарданд. Ба донишҷӯён доништан лозим, ки формулаҳои математикӣ кадом алоқаҳоро тасвир менамоянд ва дар кадом шароит онҳо дар ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ истифода мешаванд.

Донишҳои математикӣ чӯзӣ ҷудоинопазири донишҳои касбӣ дар соҳаи иқтисодиёт ва идоракунӣ шуда истодаанд. Математикаро барои донишҷӯёни ин соҳаҳо ҳамчун истеъмолкунанда омӯзонида, маъноӣ мафҳумҳои математикӣ ва маънидодкунии амалии онҳоро фаҳмонидан зарур аст. Тадриси математика ҳамчун фанни абстрактие, ки аз ҳаёти воқеӣ дур аст, донишҷӯёнро ба иштироки ғайолана дар раванди омӯзиш равона намекунад.

Гуфтаҳоро ҳулоса намуда, қайд менамоем, ки математикаи муосир барои иқтисодиёт, идоракунӣ, молия на танҳо воситаи ҳисобкунии миқдорӣ, балки усули тадқиқот, инчунин, воситаи ифодаи масъалаҳои тадқиқот мебошад. Имконият медиҳад мафҳуми назарияи иқтисодиро муайян намоем, нуктаҳои асосии онро нозукона баён қарда, ҳулосаҳои асоснок барорем.

Адабиёт

1. Маҳмадмуродов А. Нақши алоқии байниқадгариҳои фанҳои табиатшиносӣ дар ташаккули маҳорат ва шавқи донишҷӯён. / А. Маҳмадмуродов, А.Т. Кабиров. // Паёми молия ва иқтисод. – Душанбе: ДДМИТ. - 2018. - № 2 (14). – С.140-147.
2. Конторович Л.В. Оптимальные решения в экономике / М. В. Конторович. – М.: Наука, 1972.- 436 с.
3. Концепции современного естествознания / под редакцией В.Н. Лавриненко – М.: ЮНИТИ, 1999. – 303 с.
4. Немцова А. В. Применение средств матричной алгебры для решения задач экономического содержания / А.В. Немцова, С. В. Попова. // Современные наукоемкие технологии, 2014. -№ 5 (2). - 240 с.
5. Гулай Т.А. Математические методы исследования экономических процессов / Т.А. Гулай, А.Ф. Долгополова, С.В. Мелешко. // Международный журнал экспериментального образования.- М., 2016.- № 12 – 1. С. 116 – 117.
6. Линейная алгебра / под. ред. Р.В. Крон, С.В. Попова, Е.В. Долгих, Н.Б. Смирнова. - М., 2015.- 325 с.
7. Каннова Д.А. Взаимодействие математики с экономикой / Д.А. Каннова, Е.И. Леликова, С.В.Мелешко. // Современные наукоемкие технологии 2014. -№ 5 (2). – С. 159-164.
8. Шодмонов М.У. Таъбиқи усулҳои математикӣ дар ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ / М.У. Шодмонов, А.Т. Кабиров. – Душанбе: Ирфон, 2010.- 382 с.
9. Красс М.С. Математика в экономике. / М.С.Красс. - М., 2005.- 688 с.

УДК - 821. 512. 122

НАХУСТОШНОӢ БО ШАХСИЯТИ САДРИДДИН АЙНӢ

Аслонова Наргис Наимҷоновна - доктори Ӣлмҳои филологӣ, профессори кафедраи забони тоҷикӣ Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14. Телефон: 918-82-42-43.

Дар мақолаи мазкур дар бораи шахсияти Садриддин Айнӣ сухан меравад. Агар устод Айнӣ он замон ба мақоми шахсият намерасид, вайро «ҷадид» эълон карда, 75 ҷӯб намезаданд.

Шахсияти С. Айнӣ ҳанӯз овони таҳсил дар мадрасаҳои Бухоро боиси тавачҷуҳи фарҳангии гардида буд. Шухрати С. Айнӣ ҳамчун адиб ва муҳаққиқи адабиёти классикии тоҷик баъд аз ҷони қиссаи “Одина” ва тазкираи “Намунаи адабиёти тоҷик” беиштар сари забонҳо шуд.

Авалан аз ҳама, дар муҳити фарҳангии Бухорои амирсолорӣ ҳамчун омӯзгор, касе ки дар ҷодаи таълиму тарбияи насли наврас қарор мегирад, шинохта мешавад.

Дар мақола муаллиф Садриддин Айнӣро аз рӯи навиштаҳои шогирдон, ки тӯли солҳо устодро мешинохтанду ба қалам додаанд, ба риштаи таҳқиқи кашидааст.

Калидвожаҳо: шахсият, устод, ҷадид, фарҳанг, шогирд, адабиёт, асар, истеъдод, ёддошт, адабиётшинос.

ПЕРВОЕ ЗНАКОМСТВО С ЛИЧНОСТЬЮ САДРИДДИНА АЙНИ

Аслонова Наргис Наимджановна - доктор филологических наук, профессор кафедры таджикского языка Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Телефон: 918-82-42-43

В данной статье речь идёт о личности Садриддина Айна. Если устод на тот период не достиг статуса личности, то его назвав «джадидом» новейшим, не били бы 75 палок.

Личность С. Айна ещё во времена его учёбы в медресах Бухары привлек внимание образованных людей. С.Айна как писатель и исследователь таджикской классической литературы прославился после публикации повести «Одина» и антология «Намунаи адабиёти тоҷик».

Вначале устод Айна был признан в культурной атмосфере Бухарского эмирата как учитель, который занимался обучением и воспитанием молодого поколения.

В статье мы исследовали по сочинениям учеников устода, что в основном многие из них были создателями и на протяжении многих лет желали узнать С. Айна.

Ключевые слова: личность, учитель, новейший, культура, ученик, литература, создание, талант, воспоминание, литератор.

THE FIRST ACQUAINTANCE WITH THE PERSONALITY OF SADRIDDIN AINI

Aslonova Nargis Naimdzhonovna - Doctor of Philology Sciences, Professor of the Department Tajik Language of the Tajik state university of finance and economics. Address: 734025. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimova str., 64/14. Phone: 918-82-42-43

In the given article - it is talking about the personality of Sadriddin Ayni. If ustod for that period did not reach a status of personality, having called it “djadid” the latest, 75 sticks would not beat.

The personality of S. Ayni even at the time of his study in the medresakh of Bukhara drew attention of educated people.

S.Ainy become famous as a writer and researcher of Tajik classic literature after publishing the story “Odina” and anthology “Namunai adabiyoti tojik” (“Example of Tajik literature”).

At the beginning ustod Ayni was recognized in the cultural atmosphere of the Bukhara emirate as the teacher who was engaged in training and education of young generation. In this article we investigated according to compositions ustod's pupils, that in main many of them were created and for many years wished to recognize Ayni.

Key words: *Personality, teacher, the latest, culture, pupil, literature, creation, talent, recognize, writer.*

Маълум мешавад, ки шахсияти С. Айнӣ ҳанӯз овони таҳсил дар мадрасаҳои Бухоро боиси таваҷҷуҳи фарҳангии гардидааст. Агар ӯ он даврон ба мақоми шахсият намерасид, вайро «ҷадид» эълон карда, ҳафтоду панҷ ҷӯб намезаданд. Ҳанӯз солҳои дар ҳавлии Шарифҷон-махдум хидмат карданиш, Айнӣ боиси эътирофи маҳфилҳои адабӣ гардида будааст. Кифоя аст бигӯем, ки Садри Зиё ба ҳунари шеъронавирии ӯ баҳои ҳаққонӣ додааст:

Ба назму насри суҳан довар аст,
Зи насраш вале назми ӯ хуштар аст.

Суҳанҳои Айнӣ хуштар зи ҷон,
Агар боварат не, биёву бихон...

Табиист, ки дар шахсият шудани С. Айнӣ маҳфилҳои ҳавлии Шарифҷон-махдум ва мадрасаҳои Бухоро нақши аввалия бозидаанд. Китобу қоғаз ва қалам буд, ки истеъдоди азалии устод торафт рӯ ба инкишоф овард.

Пӯшида нест, ки С. Айнӣ, аввалтар аз ҳама, дар муҳити фарҳангии Бухорои амирсолорӣ ҳамчун омӯзгор, касе ки дар ҷодаи таълиму тарбияи насли наврас қарор мегирад, шинохта мешавад. Дар ҳамин замина, Ҷалол Иқромӣ аз забони ака Турсун, ки одами китобдӯсту босаводи Бухоро буд, ҳангоми дар Қаракул иқомат доштаниш, мешунавад:

«- Дар Бухоро Садриддин Айнӣ ном як мударриси калон ҳастанд... Ана ҳамон кас бо мударрисҳои турку тотор ҳамроҳ шуда, мактаби нав кушодаанд...» [1, 19]. Баъдҳо Ҷ. Иқромӣ боз аз ҳамон ака Турсун мефаҳмад, ки «... аз Бухоро ҷаноби Садриддин Айнӣ мударрис омадаанд... Мударрис мулло Садриддин Айнӣ одами табаррук, одами мухтарам мебошанд... Дадетон ҳам бо мударрис ошно ва дӯст ҳастанд. Чунки мударрис одами боақл, аз дунё бохабар ва суҳбаташон аҷоиб болаззат. Дар вақти ба он кас суҳбат кардан, кас меҳаҳад, ки ҳамаи дарди дилашро гуфта дода, маслиҳаташонро фаҳмад...» [1, 20-23]. Аз чанд иқтибоси аз забони ака Турсун оварда маълум мешавад, ки С. Айнӣ дар ташкили мактаби нав аз шахсиятҳои шинохтаи Бухоро будааст. Ҷ. Иқромӣ, ки ҳоло ба суҳбати С. Айнӣ мушарраф нагардида буд, шахсияти ӯро ба таври зайл мешиносад: «Албатта, он гоҳ ман намедонистам, ки мударрис мулло Садриддин Айнӣ яке аз мунавварфикрон, яке аз одамони пешқадами Бухорои онвақта аст ва ӯ бо таъсири мунавварфикрони Тотористон, Озарбойҷон ва Туркистону Бухоро (ба мисли Аҳмади Дониш, Шарифҷон-махдум, Ҳайрат) ба чунин ақида омадааст, ки система ва усули таълим дар мактабҳои кӯхнаи Бухоро боиси бесаводӣ ва ақибмонии мардум гаштааст, бечуну чаро аз он усули таълим даст кашида, мактабҳои нав бо программа ва методи нав, бо тарз ва усули нав кушодан лозим аст...» [1, 24]. Баъд аз ин ки С. Айнӣ муаллими Ҷалолхону бародар ва писари як мирзои падараш мегардад, китоби дарсии онҳо «Таҳзиб-ус-сибён»-и ӯ доништа мешавад. Ин китоб он айём миёни толибилмони Бухоро ва Самарқанд шуҳрат пайдо мекунад. Ҳамин даврон буд, ки овозаи дар Регистони Бухоро 75 ҷӯб хӯрдани домолло Айнӣ аз ҷониби амир паҳн мегардад.

Назар ба мушоҳидаҳои Т. Зехнӣ, мардум доду ғиғон бардошта, «Айнӣ-Айнӣ» меғуфтанд. «Он рӯз барои ҷавонбухориён ва кӯдакони бегуноҳи мактабӣ рӯзи асорате буд. Шундаи, ки ба ғӯши яке аз он мактаббачагон «ҷадидбача»

гуфта гулмех халонидаанд», - менависад Т. Зехнӣ [4, 23]. Яъне, ҳодисаи чӯбзании Айнӣ, ҳарчанд даҳшатбор аст, дар шуҳратёр шудани ӯ мусоидат кардааст. Баъд аз ин ки устод муқими шаҳри Самарқанд мегардад, аллакай шахсияти ӯ барои бисёре аз китобхонҳо ва фарҳангиёни ин шаҳри бостонӣ маълум буд. Бесабаб нест, ки исми «домулло Айнӣ» дар мактабу маҳфилҳои адабӣ сари забонҳо мегардад. Ф. Ниёзӣ менависад: «Баробари шунидани номи домулло Айнӣ маро шавқу шодии беинтиҳое фаро гирифт. Чунки дар бораи устод Айнӣ чӣ дар оила ва чӣ дар мактаб таърифҳои бисёре мешунидам. Ба замми ин, ҳар ҳафта, бегоҳи чумъа, дарси мо бо хондани суруди «Марши хуррият»... анҷом меёфт» [4, 40].

Метавон гуфт, ки чиҳати дарсомӯзии С. Айнӣ ба ҷавонони соҳибистеъдод дар нимаи дуими солҳои бистум оғоз мегирад. Ба ибораи дигар, устод ҳамин айём ҳамчун шахсияти соҳибмактаб шуҳрат пайдо менамояд. Ин чиҳат торафт дар шахсияти С. Айнӣ инкишоф меёбад. Дар ҳамин замина, ба нахустин мулоқоти С. Айнӣ бо Ҷ. Иқромӣ мутаваҷҷеҳ мешавем ва мебинем, ки устод чӣ фотиҳае ба Иқромии навқалам медиҳад.

Соли 1927 вақте ки Иқромӣ аввалин шеърӣ тоҷикиашро ба С. Айнӣ пешкаш мекунад, устод баъд аз хондани он шеър ба Иқромӣ рӯ оварда мегӯяд: «Ман ба Шумо маслиҳат медиҳам, ки ҳикоя нависед. Зеро ки домани наср васеъ аст. Ман боварӣ дорам, ки дар наср қобилияти Шумо зоҳир мегардад» [1, 77].

Ҳамин маслиҳат буд, ки Ҷ. Иқромӣ ба наср пардохт ва ба сатҳи нависандаи «сегонанавис» тарбият ёфт. Нишонаи дигаре аз шахсияти С. Айнӣ он будааст, ки ӯ пеш аз пеш ҳунар ва роҳи эҷодии шогирдонашро дуруст муайян мекардааст. Дар ин ҷода ӯ аз ҳукми устодӣ бамаврид истифода менамояд ва гоҳе шогирдро саҳтакак танбеҳ ҳам медиҳад, чунонки дар мисоли ҳикояи «Ширин»-и Ҷ. Иқромӣ ба мушоҳида мегирем. Баъд аз ин ки аввалин ҳикояи Ҷ. Иқромӣ «Хаёл. Шабе дар Регистони Бухоро» бо дастгирии устодонаи С. Айнӣ дар шумораи октябрии маҷаллаи «Раҳбари дониш», соли 1927 чоп шуд, Ҷ. Иқромӣ рӯҳ гирифта, ҳикояи дуими худро бо номи «Ширин» навишта, ба С. Айнӣ нишон медиҳад. Устод ҳикояро барои хондан қабул карда, - «Се рӯз баъд биёед», - мегӯяд ба Иқромӣ. Рӯзи муайян назди устод ҳозир мешаваду ин танбеҳро аз С. Айнӣ мешунавад:

«Ҳикояам дар журнал чоп шуд, ман усто шудам, гуфта саросема шудед! Кас бояд чунон кунад, ки як ҳикояташ аз дигараш беҳтар ва хубтар бошад. Лекин шумо чиҳо навиштед?» [1, 80].

Сипас, устод нукта ба нукта норасоҳои ҳикояро мегӯяд. «Дар сари ҳар калимае, ки ман нодуруст ва надониста кор фармудаам, махсусан истода, маро аз ҳаллоҷӣ мегузaronиданд, ҷанг мекарданд ва ба дараҷае мерасиданд, ки рангашон меканд ва аз ғазаб меларзиданд», - менависад Ҷ. Иқромӣ. Табиист, ки дар ин ҳолатҳо ҳар шогирд пушаймонӣ мекашад ва худро дар ҷодаи асарофаринӣ ноухдабаро мебинад ва, ба таъбири Ҷ. Иқромӣ, «маълум, ки ҳеҷ қобилият набудааст-дия!», - мегӯяд. С. Айнӣ он рӯз дастхати «Ширин»-ро ба соҳибаш баргардонда:

- Ана гиред!... аз сари нав кор кунед! Ҳар луғат ва калимаеро, ки дуруст намедонед, аз китобҳои луғат ёфта, маъноашро фаҳмед ва ана баъд кор фармоед. Агар то ин ҳафта ҳамин рӯз аз нав кор карда тавонед, гирифта биёред. Бисёр саросема нашавед, - мегӯяд ба Ҷ. Иқромӣ [1, 80-81].

Бояд гуфт, ки шуҳрати С. Айнӣ ҳамчун адибу муҳаққиқи адабиёти классикии тоҷик баъд аз ҷопи қиссаи «Одина» ва тазкираи «Намунаи адабиёти тоҷик» бештар сари забонҳо шуда, ин шуҳрат аз худуди Самарқанду Бухоро ва Тошканд берун баромада, минтақаи Бухорои Шарқиро фаро мегирад. Тасвири шахсияти С. Айнӣ дар ҳикоятҳои нахустошноии адибони насли солҳои сӣ ба хубӣ дида метавонем. Шоир Боқӣ Раҳимзода баъдҳо дар воҳӯрие бо

хонандагонаш савол пеш меорад, ки оё онҳо медонанд, ки ӯ кай ва дар кучо ва дар чӣ шароит ба С. Айни ошно шудааст? Ба ин савол ҳуди шоир ин тавр ҷавоб медиҳад:

«Ман аввалин бор дар кишлоки дурдасти зодгоҳам Сарбоғ ба устод Айни шинос шудаам, он вақтҳо мактабхон будам... Дар ҳамон рӯзҳо устод Айни ба мактаби мо омад. Бале Айни бо «Марши хуррият»-и худ ба кишлоки тангнои дурафтадаи мо қадам ранча фармуд ва бо мо шинос шуд...» [3, 166]. Яъне, нахустин ошноии насли Б. Раҳимзода, ки оғози солҳои бистум ба мактабҳои нав ҷалб шуда буданд, ба воситаи шеърӣ номбурдаи устод, ки ҳамчун суруди ҳамарӯзаи мактабиён хидмат мекард, амалӣ гардидааст. Б. Раҳимзода бори дуюм С. Айниро дар тазкираи «Намунаи адабиёти тоҷик» мебинад. Шиносии сеюми Б. Раҳимзода он вақт сурат мегирад, ки ба таъбири ӯ, рӯзе «Одина» ба қарияи Сарбоғ меояд. Тавре мебинем, се ошноии нахусти Б. Раҳимзода ба воситаи осори С. Айни воқеъ мешаванд. Чунин ошноӣ бо С. Айниро Р. Ҳошим, С. Улуғзода, М. Турсунзода, М. Миршакар, А. Дехотӣ, Ф. Ниёзӣ ва дигар адибони тоҷик таъкид кардаанд. Чунонки Б. Раҳимзода қаҳрамони марказии қиссаи «Одина»-ро ҳамкишлокии хеш меҳисобад, ҳамсолони ӯ низ ба ҳамин ақида буданд. Ошноӣ бо шахсияти С. Айни дар шакли ғоибона аз бузургии устод шаҳодат медиҳад. Устод С. Айниро дар оғоз ба сифати шахсияти эҷодӣ «Одина» ва баъд «Намунаи адабиёти тоҷик» муаррифӣ кардаанд. Б. Раҳимзода ёдовар мешавад, ки онҳо чанд рӯзе «Одина»-хонӣ мекунанд ва дар натиҷа Одинаро аз кишлоки Сари Дашт медонанд. Муаллимашон, ки Шароф ном доштааст, муаллифи «Одина»-ро барои эҳтирому иззати бисёр доштаниш Айнуддин меномидааст. Гӯё Айнуддин дар қарияи Сари Дашт дар даргоҳи Арбоб Камол хизмат мекардааст [3, 167].

Маълум буд, ки устод С. Айни ҳеҷ гоҳ дар минтақаи Қаротегин набуд ва маҳаллоти онро надида буд. Б. Раҳимзода низ тасдиқ мекунад, ки таъкиди муаллимашон дурӯғ буд. Аммо касе аз хонандагони Қаротегин гуфта ҳам наметавонист, ки дар тасвирҳои С. Айни ягон нодурустие чӣ дар тасвири манзара ва табиати минтақа ва чӣ тарзи зиндагии бошандагони он мавҷуд аст. Тавре дида мешавад, се дафъае, ки Б. Раҳимзода ба таъбири худаш «устодро дидааст», шакли ғоибонаро доштааст, ки дар асари мутолиаи нахусткинобҳои С. Айни сурат гирифтаанд. Пӯшида намондааст, ки шахсиятҳои эҷодиро, аввалан, аз рӯи ин ё он офаридашон мешиносанд ва баъдан, кӯшиш мешавад, ки муаллифи асарро аз наздик бубинанд ва бо ӯ ҳамсухбат шаванду суҳанронихояшро бо гӯшҳои худ шунаванд. Ин ҳолат дар кас ду афқору дониш омезиши мантиқӣ меёбанд. Албатта, ба чунин шинохт, пеш аз ҳама, эҷодкорони ҷавон эҳтиёҷ доранд. Бинобар ин, ки устод худ деҳзода буда, мардуми деҳот, барзгарон ва психологияи онҳоро хеле воқеъбинона медонист, дар «Одина» ва дигар асарҳои бадеиаш ҳамон воқеиятро пайваستا ба рӯзгори деҳи тоҷик рӯи тасвир овардааст. Ин ҷиҳат боис гардид, ки ҷавонони соҳибистеъдоди солҳои сӣ, ки аксаран аз ошёнӣ мардуми деҳот баромада буданд, вақте ки ба тақдирӣ Одина ошно мешаванд, чунин тақдирхоро дар деҳоти хеш мебинанд ва гумон ҳам мекунанд, ки Одина зодаи деҳаи онҳост, ки ба хоҳири саҳтии рӯзгори хонадон, деҳи худро тарк гуфта, солиён дар шаҳрҳои саноатии Осиёи Миёна заҳмат кашидааст [6, 21]. Он чӣ дар мавриди аввалин шинохтҳои Б. Раҳимзода аз устод С. Айни тазаккур додем, ба адибони ҳамсоли ӯ низ тааллуқ мегирад, ки баъдҳо ба ҳукми тасодуфе Айнии зиндаро мебинанд. Б. Раҳимзода айёме, ки ҷиҳати хондан ба шаҳри Самарқанд меравад, дар маҳфили адабие, ки роҳбарияшро муаллими забонашон Фаҳриддини Роҷӣ ба уҳда доштааст, иштирок менамуд ва гоҳе намунаҳое аз шеърҳои шогирдонашро ба аҳли маҳфили адабӣ арз медошт. Рӯзе Роҷӣ шогирдонашро огоҳ месозад, ки устод

Айнӣ ба мактабашон ташриф меовардааст. Он рӯзи таърихӣ Боқӣ Раҳимзода ҳам порчаеро аз як шеърӣ лирикиаш қироат менамояд, ки ин будааст:

Маро куштӣ ту, эй хубони олам, дар сари зулфат,
Тараххум кун ба ҳоли ин ғариби бекас аз лутфат...
Сари ҳар банд як ҳарфе зи номи ширинат кам нест,
Раҳимзода дигар чояш ба чуз шаҳри Самарқанд нест...

Устод бо ҳусни таваччуҳ қироати Боқиро гӯш дода, ҳазломез мегӯяд, ки агар шеърӣ нағз нависед, дар Самарқанд мондан шарт не, духтар шуморо кофта ба Душанбе меравад. Баъд аз ин ки С. Айнӣ ба ҷавонони истеъдодманд маслиҳатҳои шеърофаринӣ медиҳад, вақти хайру хуш назди Боқӣ таваққуф намуда «аз кучо ҳастӣ?», - гуфта мепурсад. Боқӣ зодгоҳи Шарифро аз «Одина» ном мебарад. Устод бо таҳқиқи дар кучо будани қарияи Боқӣ ин саволро пеш меорад:

- Дашти Бинии Сӯфиён ба қишлоқи шумо наздик аст? Бо шунидани ин савол чанд лаҳза Боқӣ худро гум мекунад ва дар ботин ба худ савол медиҳад, ки «Ин мард Дашти Бинии Сӯфиёнро аз кучо медониста бошад? Мисли касе, ки ҷаҳони моро вачаб-вачаб андоза карда бошад, аз онҳо хабар меод. Бинии Сӯфиён мавзее буд, ки як қисми саргузашти Дохунда дар он ҷо тасвир ёфтааст» [3, 168-169].

Шогирдони С. Айнӣ баъдҳо мефаҳманд, ки устод вақти хонданааш дар мадрасаҳои Бухоро, бо муллобачаҳои Бухорои Шарқӣ робита доштааст, гоҳ-гоҳе ба ҳуҷраҳои онон даромада, ҳолу аҳвол, тарзи рӯзгор ва ҳислатҳои мардуми деҳоти кӯхистонро аз онҳо меомӯхтааст. Гузашта аз ин, ҷӣ хеле ки ҳуди устод иқрор мешавад, соли 1923 дар идораи «Бухгосторг», ки дар Самарқанд воқеъ буд, бо зумрае аз муздурони кӯхистонӣ ошноӣ пайдо карда будааст [6, 21-22]. Боқӣ Раҳимзода дуруст менависад, ки устод дар заводи пахтаи Қизилтеппа, аз рӯи нақли саройбонҳои кӯхистонӣ ва талабагони ғармию кӯлобӣ рӯзгори мардуми кӯхистонро омӯхта будааст.

Чунонки гуфтем, шахсияти устод С. Айнӣ дар хотираҳои ҳар кадоме аз шогирдони ӯ таъкид меёбад. Эшон ҷиҳати назарраси шахсияти С. Айниро дар он мебинанд, ки ҷӣ навъ ба онҳо дарси асарофаринӣ медодааст. Ҷӣ навъе ки дар мисоли Ҷ. Иқромӣ дидем, бинобар ин ки аксари адибони солҳои бисту сӣ, эҷодашонро ба шаклҳои шеърӣ оғоз бахшидаанд, С. Айнӣ баъд аз ошноӣ ба намунаи офаридаҳои назмии онҳо, ҳунари эҷодӣ ва ба кадом роҳ рафтани онҳоро муайян намуда, маслиҳат медодааст, ки минбаъд дар шеър қалам занад, ё дар наср.

М. Миршакар дар «Фотиҳаи устод ба шогирд» ном ёдномааш оид ба ҳамин ҷиҳати шахсияти устод баҳс орошта, рӯзҳои Анҷумани якуми нависандагони Тоҷикистонро, соли 1934, ба хотир меорад, ки ҷӣ навъ пас аз ошноӣ бо достони «Ливои зафар» С. Айнӣ ба вай чунин изҳор медорад: «Дар бораи сохтмони азими Вахш манзума навиштан ҷуръати қалонест. Он ҷизе, ки ту навиштаӣ қатрае аз баҳрест. Барои ту аз ҳаёти сохтмон навиштан нисбатан осонтар аст. Ту бевосита ҳам мушоҳидакор ва ҳам иштирокчии қори сохтмон ҳастӣ. Ҳамаи он воқеаҳои аҷиб дар пеши назари ту ба вуҷуд меоянд. Афсӯс, ки наср навис нестӣ...» [2, 7].

Дар ҳамон суҳбати чандлаҳзаӣ устод маслиҳаташро идома дода, мегӯяд: «Номи достонат «Ливои зафар» аст. «Ливои зафар» номи хубест. Лекин сохтмон ҳанӯз давом дорад ва он ҷизе, ки ту навиштаӣ, ибтидои зафар аст... [2, 8]. Дар поёни суҳбат С. Айнӣ ба Миршакари ҷавон нигариста:

- Ин китоби нахустинат будааст?
- Бале.
- Муборак шавад! – дастамро самимона фишурда гуфт устод...

Чунонки аз ин маслиҳати С. Айнӣ ба як шогирди навқалам мушоҳида намудем, устод ба шогирди тозақалам фақат маслиҳат медиҳад. Устод ҳеҷ гоҳ кӯшиш намекард, ки афкори хешро сари шогирд бор кунад ва фишор орад, ки «ин хел навис, на он хел».

Эҷодиёти баъдии М. Миршакар собит сохт, ки ӯ маслиҳати устодро дар мавриди ин ки «афсӯс, ки насрнавис нестӣ», гӯё ба инобат нагирифт ва ҳамчун шоири бачаҳо ва достонгӯ маъруфият пайдо намуд. Аммо, эҷодиёти М. Миршакар равшан месозад, ки С. Айнӣ ҳамон рӯз маҳорати ӯро дар наср дарк карда будааст, ки ба сӯи насрнависӣ ташвиқаш карданӣ мешавад. Бо вучуди ин, ҳарчанд ки М. Миршакар ба ҷодаи наср қарор нагирифт, эҷоди достони эпикиро пазируфт ва насри манзум офарид.

Чунонки гуфтем, устод аз солҳои бистум сар карда ҷавононро пуштибонӣ мекунад ва дар ҳақи онҳо ғамхориҳо зоҳир менамояд. Тавре дар мисоли як вохӯрии устод М. Миршакар дидем, С. Айнӣ ҳамеша «ту» гуфта муроҷиат менамояд. Ҳол он ки дар Бухоро, Самарқанд, Панҷакент ва умуман, минтақаи шимол, аксаран, ба ҳама «шумо» гуфта муроҷиат менамоянд. Аммо чӣ сиррест, ки С. Айнӣ ҳам ба Боқӣ ва ҳам ба Миршакар «ту» мегӯяд. Масалан, аз Боқӣ мепурсад: «Аз кучо ҳастӣ?» Ба Миршакар ҳам «ту-ту» гӯён маслиҳат медиҳад. Ба назари мо, устод вақти омӯхтани муллобачаҳои Қаротегину Кӯлоб фаҳмида буд, ки он ҷо калонсолон ба хурдон «ту» гуфта муроҷиат менамоянд. Яъне, устод доништа Миршакару Боқиро «ту» мегӯяду баъд дар ҷараёни суҳбат «шумо» гуфта муроҷиат мекунад:

«Ман туро ҳамчун фарзанди худ барои омаданат интизорӣ мекашам. Шумо гумон мекунад, ки ман Шуморо беҳуда коҳиш кардам. Ман саломат дидани шумо барин ҷавононро саломатии худ мешуморам. Дидори шумо, ҷавононро, ки дидам, худамро саломат ҳис мекунам...» [8, 174]. Устод, вақти суҳбат бо Иқромӣ, Улуғзода ва дигар шогирдони бухороиву самарқандиаш аз «шумо» истифода менамояд. Дар айни ҳол, «ту» ва ё «шумо» гуфтанҳои устод ҷиҳати дигаре аз шахсияти эшон хоҳад буд, ки ҷанбаи хотирмониву донишандӯзӣ пайдо кардааст.

Пайваста ба ин ҷиҳати шахсияти устод боз як падида ро таъкид кардан лозим, ки ӯ фақат шогирдонашро «ту» ва «шумо» меномидааст, ба ашхоси дигар бештар аз калимаи «рафиқ» истифода менамояд, ки ин тарзи муроҷиат ба С. Айнӣ аз тарзу услуби муроҷиату муносибати мансабпешаҳо, ки ҳамагӣ ба И. Сталин тақлид карда «рафиқ» мегуфтанд, асар кардааст. Устод ду навъ муроҷиатро дар суҳбатҳои истифода менамудааст, яъне бо касоне, ки барояш хеле азизанд ва ҳукми шогирдӣ доранд, «ту», «шумо» мегуфтааст, аммо ба шахсони расмӣ-давлатӣ «рафиқ» гуфта муроҷиат менамудааст.

Т. Зеҳнӣ ҷиҳатҳое аз шахсияти С. Айнӣро дар ҳақгуфторӣ ва воқеиятбинии ӯ ба мушоҳида мегирад. Ӯ солҳои ҳамкориашро бо С. Айнӣ дар Нашриёти давлатии Тоҷикистон дар Самарқанд ба хотир оварда, лаҳзаеро аз рӯзгори устод ин тавр ба қалам медиҳад: «Домулло ҳарчанд забони русиро надонад ҳам, хатои тарҷумаро аз бемантикиву берангии мазмун ва ибора доништа, ҳамон абзатсро аз оригинал ёфта, ба назди кормандони нашриёт Абдурашид Ҷабборӣ, Нисормухаммадов, Шароф Ҷабборӣ ва дигарҳо рафта мепурсиданд ва ҳамон ҷоро тарҷума кунонда мефаҳмиданд, ки дар ҳақиқат, дар тарҷума хато рафтааст. Пас ҳамон ҷои хатои дуруст кардашударо ба тарҷумон нишон медоданд. Агар он тарҷумон хатро ба гардан гирад, чӣ хуш, вагарна домулло саҳт дар қаҳр шуда ҷанг мекарданд ва ниҳоят хайрхоҳона диққат ба кор бурдани ӯро тавсия менамуданд...» [8, 70].

Устод М. Турсунзода, ки ба ин шахсияти эҷодӣ ошноии амиқтаре дошт, устодро меомӯхт ва ба дониши ҳамаатарафаи ӯ қоил мегардид ва дар зеҳни худ

заминаҳои чунин донишандӯзиву ба сифати як чехраи адабӣ ва шахсияти нотақрор расиданаширо таҳлил менамуд. Ниҳоят, таҳлилҳо ва дараҷаи шинохташиро то он ҷо расонд, ки чунин эътироф аз шахсияти С. Айниро падида овард: «Махсусан мушоираҳо, байтбаракҳо, дар бораи илму фан, суҳанронихо, овози хуши мутрибон ва ҳофизони ширинкалом монанди Ҳоҷӣ Абдулазиз ва дигарон дар меҳмонхонаи Шарифҷон-махдум, ки ӯ дар ин даргоҳ хидмат мекард, ба Айни таъсири чуқур мебахшанд ва ӯро ҳамчун аҳли адаб ба камол мерасонанд. Зехнӣ ҷавони зиракро бо сухани назм суфта мегардонанд...» [5, 90]. Шахсияти С. Айни дар он ҷиҳаташ равшан мегардад, ки солҳои баъд ҳамон сухани назмеро, ки ӯро ба сифати шоир суфта гардонда буд, дар тарбияи маърифатҷӯйии ҷавонони солҳои сӣ истифода менамояд. Ногуфта намонад, ки устод М. Турсунзода бесабаб наменависад, ки С. Айни ҳанӯз овони ҷавонӣ ва солҳои таҳсил дар мадрасаҳои Бухоро аз овози хуши мутрибону ҳофизони навъи Ҳоҷӣ Абдулазиз баҳра бурдааст. Вобаста ба ин ҷиҳати шахсияти С. Айни Ҳ. Ирфон иштироки устодро дар яке аз базмҳои санъатгарони Самарқанд ёдовар шуда, наменависад: «Чун домолло Айни он вақтҳо нав ба Самарқанд омада буд, дар чандин базмҳои хос ман шарафи хизматгузори ба устод ва санъатгарони мазкурро доштам (Ҳоҷӣ Абдулазиз ва Мирзооқо дар назар аст - Н.А.), вале инро ҳам гуфтанам лозим аст, ки ҳар ду ҳофизи номдори мо дар ин ҳел маҷлисҳо ҳеҷ гуна музду миннатдорӣ қабул намекарданд. Хусусан ин ҳислати хоксоронаи онҳо бештар домоллоро роғиби суҳбат ва ҳамнишинии онҳо карда буд. «Инҳо ҳунаrpешагонии фосиднашудаи моанд, ки маю пул ба ахлоқашон таъсир накардааст» - мегуфт ӯ. Онҳо низ домоллоро бештар барои ин дӯст медоштанд, ки мақомдон ва оҳангшинос, шоир ва фозилу адиби суҳансанҷ буд; ба қадри ҳунари санъатгар мерасид ва ба ҳар як марғулаи тору навои онҳо ба ҳубӣ пай мебурд.

- Ироқро ба Ҳичоз бурдеду Ҳоҷӣ-ака, бо суруди Фарғона фаровардед? - гуфт шабе домолло ба Ҳоҷӣ Абдулазиз.

- Ман ғуломи фазлу камолат, эй домоллои бухорӣ, - гуфт табассумкунон Ҳоҷӣ Абдулазиз, - касе аз ту бештар ба ин пай бурда наметавонист... [2, 53].

Ҳоҷӣ Абдулазиз барин ҳофизе, ки худ дар боби мусиқиву овозхонӣ дараҷаи шахсиятро дошт, ба С. Айни барои мусиқифаҳмиаш иқрор мегардад ва худро ғуломи соҳиби ин фазлу камол медонад.

Боз ҳам М. Турсунзода ҳақ аст, ки маҳз мактаби адабии ҳавлии Шарифҷон-махдум С. Айниро ба чехраҳо ва шахсиятҳои даврони амирсолорӣ ошно сохта, ба ӯ дарси мусиқиишиносиро ҳам ато намуда буд. Назар ба мушоҳидаҳои Ҳ. Ирфон, домолло суҳбати ҳофизони серғавғоро дӯст намедоштааст. Ба ақидаи устод:

- Шавкуну талотӯб фақат ба мастон маъкул мешавад, ки мияшон бозори калоба асту ғайр аз ғавғо чизе ба ғӯшашон намедаарояд ва аз мусиқӣ ғайр аз дафу сурнай чизе ба табъашон намефорад... [7, 53]. Чунонки гуфтем, ба С. Айни вақте ки дар Самарқанд ба чехраи дигаре аз навъи Ҳоҷӣ Абдулазиз дар шахси Мирзо Иброҳим, ки миёни мухлисонаш бо номи Мирзооқо машҳур буд, ошно мегардад, С. Айни ғӯё қабат-қабат ғӯшт мегирад. Чун устод ҳоло Мирзооқоро барои садои баланду хушоҳангиаш мешинохт, аз Ҳ. Ирфон мепурсад, ки «Мирзооқо ба маҷлисҳои тӯй ва базму зиёфатҳо меравад ё не?» Ман бемор... парҳезгор будан ва давраҳои серқилу қолро дӯст надоштани ӯро ба домолло гуфтан замон, С. Айни мегӯяд: «Ҳа, боби ман будааст...». Тавре мебинем, дар ҳар бобе, ки аз С. Айни ёдоварӣ сурат мегирад, ҷиҳатҳои шахсияти ӯ равшантар мегардад. Ҳоҷӣ Абдулазиз бесабаб ғуломи фазлу камолоти С. Айни нашудааст. Зеро он фазлу камол ба С. Айни аз адабиётдониву шеърфаҳмии ӯ интиқол ёфтааст. Ҳ. Ирфон наменависад, ки дар соҳаи адабиёт домолло Айни баҳри амиқе

буд, ки аз кадом китоби форсӣ ё арабӣ, ўзбекӣ ё тоҷикӣ сухан ба миён ояд, ў аз он маълумоте дошт. Баёноти вай агар пурра ва пухта набошад, ҳаргиз ба тахмин чизе нагуфта, мефармуд: Ба фалон тазкира ё баёз назар кунед, ё ба куллийёт, ё ба қомуси фалон адиб мурочиат намоед...» [7, 53].

То ки таҳқиқи мавзӯи ошноӣ ба шахсияти С. Айниро идома бидиҳем, бояд донист, ки ў дар чӣ шароите асар эҷод менамуд ва сарчашмаи ҳама офаридаҳои ў ба ғайр аз мутолиаи китоб чист?

Дар маҷмӯъ, С. Айни ӯҳангоми воҳӯриву суҳбатҳои дарсофаринӣ бо навқаламон ҳаргиз ҳавобаландӣ намеқардаст, бо ҷавонони соҳибистеъдод ҳеҷ гоҳ рафтори нописандӣ зоҳир наменамодааст, балки бо онон хеле эҳтиётқорона маслиҳат медидааст ва ҳудро ҳамчун рафиқу падари маънавӣ нишон дода, боиси рӯҳу илҳами шогирдонӣ эҷодқораш мегардидааст.

Ин мақоларо, ки ба шахсияти С. Айни бахшида шудааст, шингиле аз ҷиҳатҳои нотақрори устод Айни мебошад. Шояд фурсате пайдо шаваду дар бораи шахсияти устод С. Айни тадқиқоти махсуси адабиётшиносие ба миён биёяд, зеро ў ҷеҳраи нотақрорест, ки шуҳраташ аз ҳудуди Тоҷикистон берун баромада, ҳавзаҳои адабии форсиро фаро гирифта, рӯ ба ҷониби кишварҳои дигари Шарқу Ғарб дорад.

Адабиёт

1. Аминзода М. Чанд хотирот дар бораи С. Айни. Ҷашнномаи Айни. Ҷузъи 4 / М. Аминзода. – Душанбе: «Дониш», 1971. – 342с.
2. Иқромӣ Ҷ. Устоди ман, мактаби ман, ҳуди ман // Ҷ. Иқромӣ. – Душанбе: «Ирфон», 1970. – 116с.
3. Миршакар М. Ёди ёри меҳрубон // М. Миршакар. – Душанбе: «Адиб», 1993, С.5-29. -226 с.
4. Раҳимзода Б. Саъдии замон / Б. Раҳимзода. // Ҷашнномаи Айни, ҷузъи 3. – Душанбе: «Дониш», 1996. -166-171 с.
5. Садриддин Айни дар хотироти дӯстон ва шогирдон. – Душанбе: «Ирфон», 1968. – 286 с.
6. Турсунзода М. Садриддин Айни / М. Турсунзода. // Шарқи Сурх, 1953. - №4.
7. Турсунзода М. Сардафтари адабиёти советии тоҷик / М. Турсунзода.//Шарқи Сурх, 1958, №5. - С. 88-94.
8. Улуғзода С. Саёҳати Бухоро бо ҳамроҳии Айни (Қайдҳои сафар). Мунтахабот. Иборат аз чор ҷилд /С. Улуғзода. – Душанбе: «Ирфон», 1975. - С.93-113.
9. Ҳошим Р. Сухан аз устодон ва дӯстон (ёддоштҳо ва портретҳои адабӣ) / Р. Ҳошим. – Душанбе: Ирфон, 1983. С. 7-70.
10. Сайфуллоев А. Мактаби Айни / А. Сайфуллоев. – Душанбе: «Ирфон», 1987. – 352 с.

УДК: 32+327 (5753)

РОҶЕЪ БА БАЪЗЕ ОМИЛҲОИ МУҲИМТАРИНИ САНОАТИКУНОНИИ ИҚТИСОДИЁТИ ТОҶИКИСТОН

Мирзоев Ғуломҷон - н. и. ф., профессори кафедраи фанҳои гуманитарии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Телефон: 907504989. E-mail: mirzoev gulomjon@mail.ru

Дар сиёсати рушди минбаъдаи иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон саноатикунони босуръат яке аз ҳадафҳои стратегӣ муайян гардидааст.

Таҷрибаи кишварҳои мутараққии ҷаҳон нишон медиҳад, ки онҳо иқтисодиёташонро тавассути саноатикунони рушд бахшиданд ва ба кишварҳое табдил ёфтанд, ки дар бозори ҷаҳонӣ мақоми барандагиро доранд.

Дар бозори ҷаҳонӣ пайдо кардани мақом ва рақобатпазир будан танҳо тавассути илм ва техникаву технологияи нав, ҳамчунин, ташиққули муҳити илмиву техникаи аҳолии имконпазир буда метавонад.

Ҳалли масъалаи ташиаккули муҳити илмиву техникӣ тақозо мекунад, ки дар низоми таълим ва тайёр кардани мутахассисони соҳибкасб ислоҳоти ҷиддӣ гузаронида шавад, аз ҷумла лозим аст, то низоми таълими дуалӣ ташикил карда шавад, ки дар он тавачҷуҳи беиштар ба таълими истеҳсолотӣ зоҳир гардад.

Расидан ба сатҳи истифодаи самараноки техникӣ, ки талаботи ногузири истеҳсолоти муосир дар ҷаҳон маҳсуб меёбад, танҳо дар натиҷаи татбиқи нақшаи тӯлонимуддати таълими илмиву техникӣ имконпазир буда метавонад.

Мавзӯи ташиаккули тафаккур ва муҳити илмиву техникаи ҷавонон яке аз ҳадафҳои авлавиятдор буда, фаъолияти пайвастаи тамоми муассисаҳои таълимӣ ва воситаҳои ахбори умумро тақозо мекунад.

Дар натиҷаи саноатикунони иқтисодиёт имконияти ба вуҷуд овардани зербинои қудратманди иқтисодӣ фароҳам меояд, ки он фаъолияти муътадили тамоми унсурҳои рӯбинои ҳаёти ҷомеаро таъмин карда метавонад.

Калидвожаҳо: омил, саноатикунонӣ, босуръат, рақобатпазир, муҳити илмӣ, муҳити техникӣ, таълими дуалӣ, ислоҳот, таълим дар истеҳсолот, лоиҳаи тӯлонимуддат, рӯбино, зербинои иқтисодӣ.

О НЕКОТОРЫХ ВАЖНЕЙШИХ ФАКТОРАХ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ ТАДЖИКИСТАНА

Мирзоев Гуломджон - к. ф. н, профессор кафедры гуманитарных дисциплин Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Телефон: 907504989. E-mail: mirzoev gulomjon@mail.ru

В политике дальнейшего развития экономики Республики Таджикистан интенсивная индустриализация определена как одна из стратегических целей.

Опыт развитых стран мира показывает, что они добились развития своей экономики благодаря ее индустриализации и превратились в такие страны, которые занимают на международном рынке статус ведущих.

Занимать место на международном рынке и быть конкурентоспособным можно лишь путем использования современных научных достижений, техники и технологии, а также формирования на их основе научно-технической среды населения.

Решение проблемы формирования научно-технической среды требует, чтобы в системе образования и подготовки высококвалифицированных специалистов проводились серьезные реформы, в том числе создание системы дуального образования, где обращалось бы большое внимание на производственное обучение.

Достижение соответствующего уровня плодотворного использования техники на производстве, которое является необходимым требованием современного производства в мире, может быть достигнутым лишь вследствие реализации долгосрочного проекта научно-технического образования.

Проблема формирования научно-технической среды и научно-технического мышления у молодежи является одной из приоритетных сфер и требует повсеместной деятельности всех образовательных учреждений и средств массовой информации.

В результате индустриализации экономики создается благоприятная возможность для формирования мощного экономического базиса, который будет способствовать обеспечению нормального функционирования всех составляющих надстройки общественной жизни.

Ключевые слова: фактор, индустриализация, интенсивный, конкурентоспособный, научная среда, техническая среда, дуальное образование, реформа, образование на производстве, долгосрочный проект, надстройка, экономический базис.

ON SOME OF THE MOST IMPOTANT FACTORS OF INDUSTRIALIZATION OF THE ECONOMY OF TAJIKISTAN

Mirzoev Gulomjon – Eajik State Univorsity of finance and Economics, Candidate of Philosophy, Professor of Department of Humanitarian Disciplines. Adres: 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimova Street, 64|14. Phone: 907504989. E-mail: mirzoev.gulomjon@ mile/ru

In the policy of further development of the economy of the Republic of Tajikistan, intensive industrialization is defined as one of the strategic goals.

The experience of the developed countries of the world shows that they have achieved the development of their economy due to its industrialization and turned into such countries that occupy, on the international market, the status of the leading ones.

You can occupy a place in the international market and be competitive by using modern scientific achievements, techniques and technologies, on the basis of, the scientific and technical environment of the population.

Solving the problem of formatting a scientific and technical environment requires that major reforms be carried out in the system of education and training of highly qualified specialists, including the creation of a dual education system that would pay more attention to industrial training

Achieving an appropriate level of productive use of technician in production, which is a necessary requirement of modern production in the world, can only be achieved as a result of the implementation of a long-term project of scientific and technical education

The problem of the forming a scientific and technical environment and scientific and technical thinking among the youth is one of the priority areas and requires the ubiquitous activities of all educational institutions and mass media.

As a result of the industrialization of the economy, a favorable opportunity is created for the formation of a powerful economic basis that will help ensure the normal functioning of all components of the superstructure of social life.

Keywords: *factor, industrialization, intensive, competitive, scientific environment, technical environment, dual education, reform, industrial training, long-term project, superstructure, economic basis.*

Баёни мақсадро аз ифодаи он сар мекунем, ки ҳаёти ҷомеаро бе иқтисодиёт тасаввур кардан имконнопазир аст, зеро он ҳамчун асоси моддии ҷомеа таъминкунандаи ҳама гуна талаботи он, аз ҷумла маводи ғизо, ки бе он талаботи табиӣ созвора таъмин наметавонад, либос, ки бе он инсон дар ҷомеа зиста наметавонад, бе манзили зист, бе воситаҳои дигари моддии зиндагӣ, ки инсонӣ муосирро бе онҳо тасаввур кардан мумкин нест, бе соҳмондихандагонӣ соҳаҳои гуногуни ҳаёти маънавӣ, ки низ ба заминаи моддиву молиявӣ иртиботи ҷудонопазир доранд, яъне ҳеҷ як соҳаи ҳаёти инсон ва ҷомеаро бе заминаи моддӣ тасаввур кардан мумкин нест ва намешавад. Бинобар ин вақте ҳодисоти ҳаёти ҷомеа мавриди баррасӣ қарор дода мешаванд, мавзӯи иқтисодиёт мақоми марказиро ишғол менамояд.

Беҳуда нест, ки дар яке аз муназзамтарин фалсафа дар таърихи рушди афкор - фалсафаи марксистӣ, яъне илми назариявии омӯзандаи мавзӯи ҳастӣ, аз ҷумла ҳастии ҷомеа бештар дар заминаи асоси иқтисодӣ таҳлил ва омӯхта мешавад. Дар ин фалсафа маънидод мегардад, ки «... иқтисодиёт дар ҳаёти ҷомеа аҳамияти истисноӣ дорад» [3, 538].

Чунон ки маълум аст, иқтисодиёти муосирро бе саноат тасаввур кардан имконнопазир аст. Бо дарназардошти ҳамин ҳақиқат ҳама кишварҳо кӯшиш мекунанд, то иқтисодиёташон бештар саноатӣ бошад. Бинобар ин дар Паёми навбатии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки 26-уми декабри соли 2018 ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ироа гардида буд, саноатикунони босуръати кишвар яке аз ҳадафҳои марказӣ муайян гардид, ки татбиқи муваффақонаи он Тоҷикистонро аз кишвари кишоварзиву саноатӣ ба саноативу кишоварзӣ табдил медиҳад.

То он даме ки иқтисодиёт бештар ба саноат така накунад, наметавонад бапуррагӣ содиротӣ шавад. Кишвари иқтисодӣ саноатидошта ва истехсолкунандаи маҳсулоти саноатӣ дар бозори ҷаҳонӣ рақобатпазир метавонад босуръат рушд кунад ва, дар ин замина, шароитҳои мусоиди ҳаёти иҷтимоиву иқтисодии кишварашро таъмин намояд.

Албатта, иқтисодиёти ҳар як кишвар на танҳо дар асоси рушди ин ва ё он соҳаи муайян тавсеа меёбад, балки тавассути инкишофи тамоми соҳаҳои имконпазир татбиқ мегардад. Бо ин гуфтаҳо дар назар аст, ки ҳама соҳаҳои созмондиҳандаи иқтисоди ватанӣ, аз ҷумла саноат, кишоварзӣ, сохтмон, сайёҳӣ, хидматрасонӣ, роҳ ва транзити он ва ғайра дар ҳамоҳангии инкишофи ҳамдигарро таъминкунанда бояд амал намоянд.

Таҷрибаи кишварҳои мутараққии ҷаҳон, махсусан, онҳое, ки ибтидои раванди низоми сармоядорӣ ба онҳо тааллуқ дорад, иқтисодиёташонро сараввал тавассути саноатикунонӣ рушд бахшиданд ва ба кишварҳое табдил ёфтанд, ки дар бозори ҷаҳонӣ мақоми барандагиро доштанд, доранд ва минбаъд низ хоҳанд дошт. Ба ин кишварҳо Британияи Кабир, Фаронса, Олмон, ИМА, Ҷопон, солҳои охир ҚХХ, Ҳиндустон ва теъдоди зиёди дигари кишварҳоро дохил кардан мумкин аст, ки онҳо муҳаррик, яъне ҳаракатдиҳандагони иқтисодиёти ҷаҳонӣ маҳсуб меёбанд. Кишварҳои номбаршуда ба ин дараҷаи иқтисодиёти пешрафта танҳо тавассути саноатикунонии истеҳсолоташон ва бо таҷҳизоти наву навтарин мучахҳаз кардани корхонаҳои саноатиашон муваффақ гардиданд.

Мусаллам аст, ки Аврупои Ғарбӣ ва ИМА ҳам аз ибтидо ва ҳам дар замони муосир манотиқи пешрафтаи саноат маҳсуб меёбанд. Агар ба таърихи ҷунин шудани кишварҳои манотиқи мазкур таваҷҷуҳ намоем, маълумамон мешавад, ки дар ин кишварҳо дар ибтидо дар асоси таҷрибаи Ҳирфаии тӯлонимуддати феълии одамон оғози саноат дар шакли корхонаҷоти майда-майда ба вуҷуд омада будааст. Аммо, минбаъд, ташкил кардани корхонаҷоти калон тақозо мекард, ки онҳо дар асоси назарияҳои илмӣ, махсусан, илми математика, механика, физика, химия, биология ва теъдоди дигари илмҳои табиатшиносӣ амалӣ карда шавад. Дарки ин мавзӯ ва инкишофи илмҳои соҳаҳои муҳталифи табиатшиносӣ дар қатори илмҳои гуманитарӣ ҳоло дар давраи Эҳё рӯшан шуда буд. Аз ҳамин давра сар карда, аврупоӣҳо ба мавзӯи озод кардани инсонҳо аз бастагҳои динӣ, машғул шудани онҳо ба илмҳои дунявӣ миён бастанд ва дар тӯли сад – садҳо панҷоҳ соли давраи Эҳё ҷунин заминаи мусоидро фароҳам оварданд. Асрҳои XVII ва XVIII, ки ба ном давраи Нав ё давраи Инқилоби илмӣ муаррифӣ мешаванд, заминаи боз ҳам бештари илмҳои табиатшиносии таъминкунандаи тақозои ҷомеаи сармоядорӣ ва саноатии Аврупо гардиданд.

Азбаски низоми сармоядорӣ бар пояи бозори озод, ки дар он муборизаи шадидаи истеҳсолкунандагон амал менамуд ва ҳоло низ амал карда истодааст, маҳсулоти ҳамон корхонаҳое ба фурӯш мерафтанд, ки талаботи истеъмолкунандагонро қонеъ карда тавонанд. Бинобар ин байни истеҳсолкунандагон рақобат нақши асосӣ мебозид ва бозида истодааст. Барои рақобатпазир будани маҳсулоти истеҳсолшаванда ҳам сифат ва ҳам нархи маъқул лозим мешавад. Ҷунин атрибутҳоро танҳо тавассути илм ва техникаву технологияи нав, ҳамҷунин, муҳити илмӣ аҳоли, махсусан, ҳамаи онҳое, ки дар корхонаҳои истеҳсолкунанда фаъолият мекунанд, яъне мучахҳаз будани ҳамаи кормандон бо дастовардҳои илм таъмин карда метавонад. Бинобар ин кишваре, ки иқтисодиёташро саноатӣ кардан меҷӯяд, бояд дар радифи татбиқи корхонаҳои саноатӣ ба бавучудовардан ва ташаккул додани муҳити илмӣ низ ҷиддан машғул шавад. Ҳамаи он кишварҳое, ки ҷунин муҳитро надоранд, на танҳо дастгоҳҳо, мошинолот, низоми технологӣ, балки омили илмиву техникӣ ва технологиро низ маҷбуранд аз кишварҳои мутараққӣ ворид намоянд. Дар натиҷа, ҳароҷоти истеҳсолӣ ба маротиб меафзояд, ки дар ин замина нархи бозории маҳсулот низ боло меравад ва харидор пайдо карда наметавонад.

Ҷунон ки маълум аст, илм дар раванди инкишофи таърихӣ худ ба яке аз омилҳои асосии қувваҳои истеҳсолкунанда табдил ёфт ва ҳеҷ як бахши

истеҳсолоти муосирро бе иштироки он тасаввур карда намешавад. Бо дарназардошти чунин аҳамияти илм ҳоло дар асри XVII ва ибтидои асри XVIII дар Аврупо муассисаҳои илмӣ дар шакли ҷамъиятҳои илмӣ ва академияҳо таъсис дода мешуданд, маҷаллаҳои илмӣ ҷоп ва интишор мегардиданд. Дар охири асри XIX ва асри XX марказҳои илмӣ дар шакли институтҳои тадқиқотӣ ва лабораторияҳо, ки бо таҷҳизоти техникӣ ҷиҳозонида мешуданд, ташкил карда шуданд. Дар замони муосир бошад, шаҳракҳои фаъолияти илмӣ ба монанди «Дараи силиконӣ» ба вучуд омада истодаанд, ки дар онҳо бехтарин олимони соҳаҳои гуногун фаъолият мекунанд. Агар таърихи рушди илми муосирро дар асри XX ва ибтидои асри XXI таҳлил кунем, маълумамон мешавад, ки ҳар 10-15 сол ҳаҷми фаъолияти илмӣ ду маротиба [5, 404] ва дар охири асри XX ва ибтидои асри XXI аз ин ҳам зиёдтар афзуда истодааст. Бо суръат афзоиш ёфтани фаъолияти илмӣ таъминкунандаи ихтирооти илмӣ ба шумор меравад, ки адади онҳо низ бисёр бо суръат афзуда истодааст.

Бояд қайд кард, ки то ба охири асри XIX илм дар муносибат ба истеҳсолот нақши ёрирасонро мебозид, вале рушди минбаъдаи он аз суръати инкишофи техника ва истеҳсолот пеш гузашт, ки дар натиҷа тавонист низоми нави равобити байниҳамдигарии илм, техника ва истеҳсолотро ба вучуд оварад. Дар ин низом акнун нақши барандагиро илм иҷро мекардагӣ шуд. Байни илму техника равобити мутақобилаи ҷудонопазир ташаккул ёфт, ки акнун талаботи ҳар яки онҳо такондихандаи инкишофи ҳамдигарӣ гардиданд.

Бояд таъкид кард, ки илми муосир унсури муҳимтарини инқилоби илмиву техникӣ ба шумор меравад, ки вай аз миёнаҳои солҳои 40-уми асри XX оғоз гардида, илмро ба омили муҳимтарини қувваҳои истеҳсолкунанда табдил дод. Истеҳсолот бошад, шартӣ муҳимтарини мавҷудияти илм ба шумор меравад, зеро илм танҳо дар натиҷаи талаботи он инкишофи муттасили худро таъмин карда метавонад. Дар замони муосир илм хусусияти фаъол касб карда, соҳаҳои нави истеҳсолотро ба вучуд оварда истодааст, аз ҷумла неругоҳҳои барқии атомӣ, техникаи радиоэлектронӣ, таҷҳизоти электронии квантӣ ва ғайра, ки имрӯз дар истеҳсолот кор фармуда мешаванд.

Саноатикунонии муосири иқтисодӣ ба натиҷаҳои инқилоби илмиву техникӣ зич алоқамандӣ дорад. Аз ҳама муҳим аз он иборат аст, ки дар кишвари даъвокунандаи саноати муосир бояд ҳатман муҳити илмӣ вучуд дошта бошад. Муҳити илмӣ маънии онро дорад, ки дар кишвар бояд марказҳои тадқиқоти илмӣ муосир амал кунанд, ки онҳо бо олимони соҳаҳои гуногун таъмин бошанд, муассисаҳои таълимии олӣ ва миёнаи касбии омодакунандаи кадрҳои ҳандасиву техникӣ вучуд дошта бошанд ва тавонанд муҳандисони соҳаҳои мухталифи иқтисодиётро тайёр кунанд. Натиҷаҳои пажӯҳишҳои илмӣ дар маҷаллаҳои илмӣ ҷоп ва интишор карда шаванд. Ҳавасмандкунии ҷавонон барои пажӯҳиши илмӣ, махсусан, илмҳои табиатшиносӣ, чунон бошад, ки ҷавононро ҷалб карда тавонад. Соҳибкасбон бо моҳонаи бисёр фарқкунанда аз соҳибкасбнабудагон таъмин карда шаванд. Тафовут метавонад 10 бар як ва ё ҳатто метавонад зиёдтар аз ин ҳам бошад, зеро истеҳсолотро мутахассис ба кор мебарорад, на кадом як маъмур ва ё инсони корношоям. Ба назари мо, дар айёми кунунӣ дар Тоҷикистон ҳамон муҳити илмӣ тақозои замон, мутаассифона, вучуд надорад. Олимони барандаи илмҳои табиатшиносӣ чандон зиёд нестанд ва минбаъд боз ҳам камтар мешаванд, зеро он ҳавасмандкунии, ки дар кишварҳои мутараққии муосир вучуд дорад, дар Тоҷикистон нест. Лоихаҳое, ки аз тарафи мутахассисони кишварҳои хориҷӣ дар Тоҷикистон татбиқ карда мешаванд, тавассути мутахассисони хориҷӣ амалӣ карда мешаванд. Иштироки аҳолии Тоҷикистон танҳо соҳаҳои ғайриҳандасӣ, яъне асосан коргариро дорад. Бе иштироки илм ва ҳандасаи мутахассисони хориҷӣ ҳеҷ як лоиҳа амалӣ карда

намешавад. Мутахассисони хориҷӣ моҳонаи калон мегиранд, ки он ба хароҷоти истехсоли маҳсулот таъсири манфӣ нарасонида наметавонад. Ҳамаи ин муаммоҳо танҳо дар натиҷаи муҳити илмиву техникиро ташаккул додан, тайёр кардани мутахассисони баландпояи ҷандасӣ, илмиву тадқиқотӣ, тавсеаи ҳавасмандкунӣ ва сафарбаркунии ҷавонон ба ин соҳаҳо бартараф шуданашон мумкин аст.

Яке аз масъалаҳои муҳими ташаккули тафаккур ва муҳити илмиву техникӣ ба тарғибот низ алоқаманд аст. Мо, албатта, тарғиботи беэминиро дар назар надорем, зеро тарғиботи беэмина баръакс барои татбиқи ҳадаф судманд буда наметавонад. Бинобар ин сараввал аз тарафи ҳукумат дар асоси пешниҳодоти илмии муассисаҳои илмиву тадқиқотӣ барномаи ҳамаҷониба омӯхташудаи саноатикунонӣ бо муайян кардани самтҳои ҷунин саноатикунонӣ, ашёи хоми ба маҳсулоти саноатӣ табдилдодашаванда, қувваҳои истехсолкунанда, аз ҷумла омили инсонӣ бо дарназардошти таъмини тамоми бахшҳои саноат бо кадрҳои соҳибкасби ҷандасиву техникӣ таҳия шуданаш лозим аст. Ҷунин барнома бояд муайян намояд, ки сатҳи моҳонаи соҳибкасбон чӣ гуна мешавад?

Агар ҷунин барнома таҳия нашавад ва ба ҷавонон фаҳмонида нашавад, ки дар сурати соҳибкасб будан метавонанд моҳонаи таъминкунандаи зиндагӣ бо тамоми унсурҳои гирифта метавонанд, ҳеҷ кас ҳудро заҳмат намедихад ва он ҷавононе, ки ба касбашон дар кишварҳои дигар талабот ҳаст, онҳо ватани ҳудро тарк мекунанд ва дар истехсолоти кишварҳои дигар кор мекунанд. Ҳама гуна тарғиботи беэминаи ватандӯстиву ҳештаншинӣ суде оварда наметавонад. Ин муамморо амалияи саноатикунонии кишварҳои мутараққии дунё қайҳо исбот кардааст, зеро ҳаёти инсон бе таъминоти моддиву молиявӣ намегузарад. Ҳар як инсон меҳодад меҳнат кунад ва дар баробари меҳнаташ меҳодад зиндагии инсонвори тақозои замонаро дошта бошад. Ин ягона роҳи сафарбарӣ ба меҳнат, ба соҳибкасбӣ, ба майли пайваста тақмил бахшидани касбу ҳунар, илму дониш буда метавонад.

Ташаккули муҳити илмиву техникӣ ҳамзамон ба вучуд овардани сарвати инсониро низ дар назар дорад. Ҳамин сарвати инсонӣ буд, ки ҳамсояи кишвари мо Қазоқистон тӯли 27 соли истиқлолияти давлатиаш ба шумори 50 кишвари мутараққии ҷаҳон дохил гардид ва дар назди ҳуд вазифа гузоштааст, ки солҳои минбаъдаи наздик ба қатори 30 давлати мутараққии рақобатпазири ҷаҳон мубаддал гардад.

Тоҷикистон бошад, соли 2010 ҷойи 116 ва соли 2017 ҷойи 97-умро байни 135 кишвари ҷаҳон ишғол намуд, ки ин аз нуқтаи назари меъёрҳои муайянкунандаи сатҳи инкишофи сарвати инсонӣ бисёр паст мебошад [2, 58].

Ҳалли масъалаи ташаккули муҳити илмиву техникӣ тақозо мекунанд, ки дар низоми таълим ва тайёр кардани мутахассисони соҳибкасб ислоҳоти ҷиддӣ гузаронида шавад. Дар татбиқи ҷунин ислоҳот бояд ба нақша гирифта шавад, ки дар қадом соҳаҳои ҳаёти иқтисодӣ Тоҷикистон метавонад муваффақ бошад. Дар алоқамандӣ бо муайян кардани соҳаҳои рушди минбаъдаи иқтисодиёт ва талаботи феълӣ он макотиби таҳсилоти миёнаи касбӣ ва олӣ ташкил кардан лозим мешавад.

Мутаассифона, айни замон макотиби таҳсилот, махсусан, таҳсилоти олӣ, ки теъдоди зиёди донишқадаву донишгоҳҳоро дар бар мегирад, тибқи талаботи иқтисодиёт ва соҳаҳои дигари ҳаёти ҷомеа ташкил нашудаанд. Ҳар як аз ин макотиб теъдоди зиёди ҷавонро қабул менамояд, ки онҳо баъди хатми макотиби мазкур барои ҳуд ҷойи кор намеёбанд, зеро ба ҳамаи тамомкунандагон дар Тоҷикистон ҷойи кор вучуд надорад ва гумон аст, ки дар солҳои наздик низ ба вучуд оварда шавад.

Тачрибаи кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон, аз ҷумла Олмон, Фаронса, Чин ва ҳатто ҳамсоякишвари мо Қазоқистон нишон медиҳад, ки барои ба вучуд овардани муҳити илмиву техникӣ ва тайёр кардани соҳибкасбони соҳаҳои гуногуни истеҳсоли низоми таҳсилоти пайваста ба амалияро ташкил кардан лозим мешавад. Дар чунин низоми бештари вақти муҳассил бояд на дар синфхонаҳои муассисаҳои таълимӣ, балки бевосита дар истеҳсолот гузарад. Ин шакли таълимро дар илми имрӯза методи таълими дуалӣ меноманд, ки он дар кишварҳои номбаршуда дурустии худро исбот кардааст. Чунон ки муҳаққиқон менависанд, низоми мазкури таҳсилот ҳоло дар 60 кишвари ҷаҳон истифода карда мешавад [2, 60].

Доир ба муҳити техникӣ бояд гуфт, ки ин мавзӯ низ яке аз мушкилаҳои асосии рушди иқтисодиёти муосир дар ҷаҳон ба шумор меравад. Ҳеҷ як корхонаи муосирро бе таҷҳизоти техникӣ тасаввур кардан мумкин нест.

Мафҳуми техника аз забони қадимаи юнонии «техне» гирифта шудааст ва дар ибтидо, махсусан, дар давраи Антиқа, ки шаҳр-давлатҳо ба вучуд омада буданд ва тақозо мекарданд, то ҳунарҳои мухталифи таъминкунандаи талаботи бошандагонии онҳо низ ба вучуд оварда шаванд.

Дар давраи мазкур мафҳуми «техне» ба маънии васеъ: аз маҳорати касб сар карда, то соҳаи фарҳанги воло фаҳмида мешуд. «Техне» ифодакунандаи сатҳе буд, ки тавассути он маҳорат дар тамоми соҳаҳо, аз ҷумла ҳам дар кишоварзӣ ва ҳам дар соҳаи шикор, ҳам дар баҳрнавардӣ ва ҳам дар соҳаи тиб ва муолиҷа, ҳам дар соҳаи бофандагиву ресандагӣ ва ҳам фаъолият дар истеҳсолоти силоҳ, ҳам дар соҳаи ҳунари театриву ҳам мусиқавӣ ва ғайра истифода мегардид. Тафсири гуфтаҳои боло аз он иборат аст, ки дар зери мафҳуми «техне» маҳорати касбӣ дар тамоми соҳаҳои фаъолияти инсон фаҳмида мешудааст.

Агар маърифат ба маънии пуррааш ба дарёфти номуайяние, ба маънии дарёфти пеш аз ин номуайяние равона карда шавад, техне бошад, соҳаи маърифатеро дар назар дорад, ки вай бевосита ба фаъолияти амалии инсон нигаронида шудааст.

Маърифати техникӣ нақши пайваستкунандаи донишҳои таҷрибавӣ ва назариявиро мебозад. Хусусияти хоси маърифати техникӣ аз он иборат аст, ки вай бевосита ба истеҳсолот ва тасвири лоиҳаи он равона карда шудааст [5, 645]. Аз ин гуфтаҳо ба хулоса омадан душвор нест, ки истеҳсолоти муосирро бе иштироки техника тасаввур кардан мумкин нест.

Мусаллам аст, ки мақсади асосии тамоми соҳаҳои фаъолияти инсон, ки ҳоло ба техника иртиботи ногустастанӣ дорад, ба тағйир додани табиати муҳити зист ва салтанат аз болои вай ба хотири ба даст овардан ва қонеъ кардани талаботи рӯзафзуни инсон ба шумор меравад. Бинобар ин яке аз масъалаҳои муҳими истеҳсолоти муосир аз ташаккули маҳорати баланди техникӣ одамон, аз баланд бардоштани ҳунар ва истифодаи моҳиронаи воситаҳои техникӣ дар истеҳсолот мучахҳаз иборат аст.

Расидан ба чунин сатҳи истифодаи воситаҳои техникӣ, ки талаботи ногузири истеҳсолоти муосир дар ҷаҳон махсуб меёбад, танҳо дар натиҷаи татбиқи нақшаи тӯлонимуддати таълими илмиву техникӣ имконпазир буда метавонад. Ин ҳадаф тақозо мекунад, ки дар кишвари даъвогари саноатикунонӣ бояд ҳамин нақша бемайлони амалӣ карда шавад. Ҳукумати кишварро лозим меояд, то тамоми воситаҳои имконпазир, аз ҷумла тамоми сатҳҳои таълим аз кӯдакистон сар карда, то макотиби олиро дар ҳамин самт бештар истифода намояд. Мавзӯи ташаккули тафаккур ва муҳити илмиву техникӣ ҷавонон яке аз ҳадафҳои авлавиятдори он ба шумор равад, фаъолияти тамоми воситаҳои ахбори умум асосан барои ташаккули чунин муҳит бояд равона карда шавад.

Маҳорат ва соҳибкасбӣ, салоҳияти кордонӣ ва масъулиятшиносӣ дар тамоми соҳаҳои истеҳсолкунандаи неъматҳои моддӣ дар мақоми муҳимтарин ва афзалтарин ҷой дода шаванд. Маҳорат ва соҳибкасбии воло ҳамчун хунари воло маънидод карда шаванд, зеро дар тӯли таърих таъмин кардан бо маводи зарурии идомаи зиндагӣ, ҳифз кардани инсон, пеш аз ҳама, ба неъматҳои моддӣ алоқамандӣ дошт, дорад ва хоҳад дошт. Дигар роҳи идомаи зиндагии инсон вучуд надорад. Чунон ки дар урфият мегӯянд: «нон бошад, суруд ҳам мешавад».

Дар фарҷоми он ҷӣ, ки ифода кардем, меҳостем хотирнишон намоем, ки ҳама гуна рӯбиноӣ ҳаёти ҷомеа ҳатман ба зербиноӣ моддӣ, ба зербиноӣ иқтисодии он иртибот дорад. Танҳо зербиноӣ қудратманди иқтисодӣ имконият фароҳам меоварад, то тамоми унсурҳои рӯбиноӣ ҳаёти ҷомеа муътадил амал карда тавонанд, вагарна ҳама гуна кӯшишҳо барабас хоҳанд рафт. Ҳаёти маънавӣ дар сурате тибқи тақозо ташкил шуданаш имкон дорад, ки таъминкунандаи омили иқтисодӣ дошта бошад, заминаи моддиву молиявӣ таъминкунанда дошта бошад. Дар акси ҳол, ҳеҷ гуна ҳаёти маънавии қонеъкунандаи талаботи замони муосирро ташаккул додан мумкин нест.

Нуқтаи хотимавии мақоларо бо муайян кардани меъёри техника мегузorem, ки он тибқи ҳулосаҳои яке аз пажӯҳишгарони олмонии соҳа Х. Бек чунин баррасӣ гардидааст: «Меъёри техника аз судманд будани он иборат аст ..., ки худшиносии инсонро дар озодӣ ва қудратмандии он нисбат ба табиат, нисбат ба воқеияти моддӣ, нисбат ба ҳаёт, нисбат ба рӯҳ ва рӯҳият, яъне худшиносии алоқаманд ба бузургии инсон ва салтанати ӯ ифода менамояд» [5, 651].

Адабиёт

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э. Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 26 декабри соли 2018. // Рӯзномаи «Молия ва иқтисод», № 08 (121) аз 28 декабри 2018. – С. 1-6.
2. Салимов Ф.Н. Стратегия развития человеческого капитала в Республике Таджикистан. / Ф.Н. Салимов. // Вестник Таджикского национального университета. - Душанбе, 2018. - № 9. - С. 57-63.
3. Спиркин А. Г. Философия: учебник / А.Г. Спиркин. 2-е изд. - М.: Гардарики, 2008. – 736 с.
4. Философский энциклопедический словарь. – Москва: «Советская энциклопедия», 1983. – 840 с.
5. Философия: учебник. 6-е изд., перераб. и доп. / Под ред. А.Ф. Зотова, В.В. Миронова, А.В. Разина. – М.: Издательство Московского университета, 2014. – 672 с.

УДК 37.014.5:37.015.31

ТАЪСИРИ ТАҶРИБАИ ҲАЁТИИ ХОНАНДАГОН БА ОМУЗИШИ МАФҲУМҲОИ ИЛМӢ

Носиров Саъдулло Шукулов - н.и.п., дотсенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ, сардори шӯъбаи таъъулиши донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14. Тел.: +992-93-531-17-71; E-mail: nosirov1965@mail.ru

Мақола натиҷаи тадқиқоти муаллифро дар бораи таъсири таҷрибаи ҳаётии хонандагон ба омӯзиши мафҳумҳои илмӣ дар бар мегирад, ки азбарнамоии онҳо баҳри болобурди сифати дониш ва самаранокии раванди таълим аҳамиятнок аст.

Муаллиф бар он аст, ки ҳалли муаммоҳои омӯзиши мафҳумҳои ҳаётӣ ва мафҳумҳои илмӣ, ки дар фаъолияти таълими муҳассилин ва қоромад ғаитани онҳо дар ҳаёти иҷтимоӣ ва фаъолияти касбии мутахассисони ояндаи замони муосир басо муҳим аст, масъалаи мубрами соҳаи тадрис маҳсуб меёбад.

Ҳамчунин, гуфта шудааст, ки ҳар қадар мафҳумҳои илмӣ пуртаъсир бошанд, ҳамон қадар мафҳумҳои ҳаётӣ камтаъсир мешаванд ва ё баръакс, мафҳумҳои ҳаётӣ вақте неруманд мегарданд, ки таъсири мафҳумҳои илмӣ суст бошад.

Омӯзиши мафҳумҳои илмӣ, ки дараҷаи аз ҳама баланди азхудкунӣ маҳсуб меёбанд, муносибати ҷиддию таълими бошууронаро дар миён мегузорад.

Калидвожаҳо: таҷрибаи ҳаётӣ, таъсири таҷрибаи ҳаётӣ ба омӯзиш, мафҳумҳои ҳаётӣ, мафҳумҳои илмӣ, донишҳои зеҳнӣ, донишҳои илмӣ, инкишофи қобилияти маърифатӣ ва салоҳиятноки, болобурди сифати таълим, самаранокӣи раванди таҳсил.

ВЛИЯНИЕ ЖИЗНЕННОГО ОПЫТА ОБУЧАЕМЫХ НА ИЗУЧЕНИЕ НАУЧНЫХ ПОНЯТИЙ

Носиров Саъдулло Шукулоевич - к.п.н., доцент кафедры гуманитарных наук, заведующий отделом издательства и печати Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14. Тел.: +992 93-531-17-71. Эл. почта: nosirov1965@mail.ru

Статья посвящена исследованию проблемы изучения жизненных понятий и научных понятий, которые влияют на качество обучения и эффективность учебного процесса в целом.

Автор доказывает, что решение проблемы изучения жизненных понятий и научных понятий считается актуальной в образовательной сфере. Данная проблема считается очень важной в учебной деятельности, и в будущем станет пригодным в социальной жизни и профессиональной деятельности будущих специалистов современного общества.

Также подчеркнуто, что насколько сильны научные понятия, настолько слабы жизненные, и наоборот – сила жизненных понятий оказывается слабостью научных.

Изучение научных понятий, которое является высоким уровнем усвоения, требует более серьёзного и сознательного обучения.

Ключевые слова: жизненный опыт, влияние жизненного опыта на изучение, научные понятия, интеллектуальные знания, научные знания, развитие познавательных способностей и компетентности, повышение качества обучения, эффективность учебного процесса.

INFLUENCE OF LIFE EXPERIENCE OF TEACHERS ON THE STUDY SCIENTIFIC TERMS

Nosirov Sadullo Shukrulloevich - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Humanities, Head of the Department of Publishing and Printing of SFEUT. Address: 734067. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimova str., 64/14. Phone: +992 93-531-17-71. El. mail: nosirov1965@mail.ru

The article is devoted to analyses of the problem of studying life concepts and scientific concepts that affect the quality of education and the effectiveness of the educational process in general.

The author argues that the solution to the problem of studying life concepts and scientific concepts is considered relevant in the educational sphere. This problem is considered to be very important in educational activities, and in the future it will become useful in social life and professional activity of future specialists of modern society.

It is also emphasized that how strong scientific concepts are, life is so weak, and vice versa - the power of vital concepts turns out to be a scientific weakness. The study of scientific concepts, which is a high level of learning, requires more serious and conscious learning.

Keywords: life experience, the impact of life experience on learning, scientific concepts, intellectual knowledge, scientific knowledge, the development of cognitive abilities and competence, improving the quality of education, the effectiveness of the educational process.

Натиҷаи корҳои илмӣ пажӯҳишгарон ва таҷрибаҳои педагогӣ бар он далолат мекунанд, ки ба омӯзиши мафҳумҳои илмӣ мафҳумҳои ҳаётӣ, таҷрибаи

ҳаётӣ ва ё аз ҳаёт омӯхтанҳои хонандагон таъсири мусбат расонида, фаъолияти таълимиро боз ҳам манфиатбор месозанд.

Дар асарҳои педагогию психологӣ олимон, аз ҷумла дар пажӯҳишҳои равшанӣшиносӣ Л.С. Выготский мафҳумҳои ҳаётӣ ва мафҳумҳои илмӣ моҳият, тарафҳо, қиёсу тафовут аз ҳамдигар, инкишоф ва дигар хусусиятҳои хоси онҳо асоснок таҳқиқ шудаанд.

Мо низ сари масъалаи мафҳумҳои илмӣ ва проблемаҳои омӯзишу азбарнамоӣ ва нақши онҳо дар ташаккули донишҳои илмӣ, малакаҳои зеҳнӣ, тафаккур ва ҷаҳонбинии илмӣ муҳассилин кор гирифта, дар таҷриба ба натиҷаҳои пажӯҳишҳои ин олим ба андешаҳои монотона бахшидем. Дар ин хусус ӯ арза медорад, ки «Раванди инкишофи мафҳумҳои илмӣ ҷамъиятшиносӣ дар шароитҳои фаъолияти таълимӣ, ки шаклҳои хоси ҳамкории мунтазами байни педагог ва хонандаро дарбар мегирад, мегузарад» [3, 164]. Ба ақидаи ин психолог, мафҳумҳои илмӣ ду тараф доранд – камтаъсир ва ғайритаъсир, ки ҳар кадом вижаҳои худро соҳибданд. «Суст ё камтаъсирии мафҳумҳои илмӣ дар вербализми онҳо (костагӣ, норасоӣ дар таълим), ки ҳавфи асосиро дар роҳи инкишофи мафҳумҳои илмӣ эҷод мекунад, мебошад. Ҳамчунин, мушаххасан кофӣ набудани пурмазмунии онҳо низ ба ин сабаб мегардад. Пуртаъсирӣ бошад, дар озодии ихтиёри истифода бурда тавонистани мафҳумҳои илмӣ ифода меёбад... Мафҳумҳои илмӣ дар шуур ва зеҳнӣ кӯдак дар вақти таҳсили мактабӣ зимни омӯзиш ва азбарнамоии онҳо инкишоф меёбад» [3, 156]. Пас, бо назардошти ин ақида, зарур аст, ки муаллимон ба омӯзишу азхудкунии мафҳумҳои илмӣ аз синфҳои поёни эътибор диҳанд.

Ишора менамоем, ки мафҳумҳои илмӣ аз мафҳумҳои дар ҳаёт омӯхташуда фарқ мекунад. Мафҳумҳои ҳаётӣ хонанда аз муоширати ҳаётӣ – аз таҷрибаи ҳаётӣ ёд мегирад, вале мафҳумҳои илмӣ калимасе мебошанд, ки онҳоро асосан хонанда зимни таҳсил дар мактаб азбар менамояд. Истилоҳоте ҳастанд, ки бо дигар истилоҳот алоқаманд буда, дар низомии донишҳо ворид мешаванд. Таҷриба гуфта шуд, муҳассилин дар ҷараёни омӯзиши маводи таълимии фанҳои алоҳида ба мафҳумҳои илмӣ дучор меоянд ва баробари амиқ азбар кардани онҳо захираи луғавиашон ғани гашта, тадриҷан ин мафҳумҳо ҳам маъмул мешаванд.

Мусаллам аст, ки дар низомии таҳсилот таъсири таҷрибаи ҳаётӣ ба омӯзиши донишҳои хонандагон аҳамияти калон дорад. Ин гуна таъсир дар таълим нақши муҳим мебозад. Дар ҳамин замина, дар муассисаҳои таълимӣ барои азхудкунии ҳаҷми андозаи донишҳо вақти кам ҷудо карда мешавад. Ба омӯзгорон муҳим аст донанд, ки ҳангоми азбарнамоии кадом мавод (минҷумла, мавриди омӯзиши чӣ гуна мафҳумҳо) таҷрибаи ҳаётӣ ва истеҳсоли омӯзишро осон мегардонад ва метезонад, дараҷаи таъсир чӣ гуна аст, ин таъсир аз чӣ иборат мебошад, дар ташаккули донишҳои зеҳнӣ, маҳорату малакаҳо он то чӣ андоза аҳамият дорад?

Ҳангоми тайёрии ба машғулиятҳо муаллим бояд қаблан пешбинӣ намояд, ки мафҳуми аз нав омӯхташаванда то кадом дараҷа ба таҷрибаи ҳаётӣ ва истеҳсоли хонандагон метавонад алоқа дошта бошад ё алоқа надошта бошад. Ҳамзамон, вобаста ба ҳамин, омӯзгор бояд мавод ва тарзу усулҳои нави методиро интихоб намояд, ки бештар дар дарсҳо аз онҳо истифода бурда мешавад.

Дар адабиёти психологӣ мафҳумҳои «ҳаётӣ» ва илмиро аз ҳамдигар фарқ мекунад. Ба мафҳумҳои «ҳаётӣ» мафҳумҳои мансуб мебошанд, ки асбобҳои рӯзгор ва муносибати одитарин байни онҳо ва миёни одамонро инъикос менамоянд. Барои мисол, хона, ҳавлӣ, замин, курсӣ, тиреза, табар, арра, бел, поён, боло, бародар, ҳамсоя, шинос ва ғайра. Чунин мафҳумҳо дар раванди

робитаи хонандагон бо муҳити иҷтимоӣ ташаккул меёбанд. Онҳо мавриди таҳсили номуттасил омӯхта мешаванд ва дар раванди таълим ягон кореро талаб намекунанд.

Мафҳумҳои илмӣ, масалан, «драма», «лирика», «сужет», «идеология», «бухрон», «крепостной», «исм», «масдар», «табъиз», «адолати судӣ», «ақаллиятҳои миллӣ», «индуксияи электромагнитӣ», «квантҳои рӯшноӣ», «мубодилаи моддаҳо», «тағйирпазирии ирсӣ», «геополитика», «сиёсати демографӣ», «захираҳои иқтисодӣ», «рақобати иқтисодӣ», «таваррум» ва амсоли инҳо дар раванди таълими махсусан фанҳои забону адабиёт, таърих, ҳуқуқи инсон, биологияи умумӣ, физика, география, асосҳои иқтисодиёт аз худ карда мешаванд. Чунин мафҳумҳо бо таҷрибаи шахсӣ, одатан, чандон пурраю мукамал нестанд, онҳо роҷеъ ба омӯхтани мазмуну муҳтавоёшон қори махсуси устод ва шогирдро талаб менамоянд.

Бояд тазакурр дод, ки дар фанҳои таълимӣ чунин мафҳумҳо хеле зиёданд. Воқеан, таълимгирандагон аз таҷрибаи ҳаётиашон қисман бо онҳо шиносанд. Масалан, «вазн», «қувваи ҷараён», «кунҷ», «шамол», «ҳаво», «нафаскашӣ», «хӯрок», «суръат», «овоз», «ҳуқуқ», «проблема», «низоз», «меъёр», «вичдон», «озодӣ», «сифат», «захира», «фоида» ва ғайра. Дар муомилаю муносибати ҳаррӯза муҳассилин ин истилоҳотро истифода мебаранд ва дар бораи мазмуну муҳтавои илмӣ онҳо андеша намекунанд. Ва ин фаҳмост: одам аксар вақт аввал калимаеро аз худ менамояд, ки мафҳумеро ифода менамояд, сипас бо мазмуну муҳтавои он шинос мешавад. Хангоми омӯхтани мафҳумҳои илмӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олии касбӣ аксар вақт саҳву хатоҳои муҳассилин нишон дода мешаванд. Саҳву хатоҳо аз ин сабаб рӯй медиҳанд, ки дар амалияи ҳаётии хонандагону донишҷӯён бештари вақт фаҳмиши нодуруст ё нопурраи мазмуну муҳтавои мафҳумҳо ба вучуд меояд, агарчи калима-истилоҳотро онҳо истифода мекунанд.

Дар доираи донишҳои инсон чунин маълумоту тасаввуроти «то илмӣ» нисбатан ҷою мавқеи намоёнро ишғол менамоянд. Вале то кадом андоза ва дар чӣ гуна шароитҳо онҳо метавонанд дар омӯхтани донишҳои илмӣ дар раванди таҳсил нақши муҳим бозанд?

Донишҳои илмӣ ин дараҷаи ҷамъбасти муназзами донишҳост, ки асоси ташаккули онҳоро шаклҳои таҷрибавӣ, эмперикӣ, назариявӣ инъикоси олам ва қонуниятҳои инкишофи он дар бар мегиранд. Одатан, донишҳои илмӣ дар ду дараҷа – эмперикӣ ва назариявӣ баррасӣ карда мешаванд. Ҳар кадоми ин дараҷаҳо бо методҳои тадқиқотии хоси худ истифода шуда, барои донишҳои илмӣ дар умум аҳамияти гуногун доранд. Донишҳои илмӣ аз мафҳумҳои илмӣ маншаъ мегиранд.

Дар адабиёти педагогӣ роҷеъ ба он ки инсон зерӣ таъсири маълумот ва ахбороти фаровон қарор дошта, донишҳоро дар шароити ҳозиразамон тавассути радио, телевизион, кино, театр, интернет, шабакаҳои иҷтимоӣ, матбуоти даврӣ, лексияҳои илмӣ оммавӣ ва дигар расонаҳои хабарӣ аз худ менамояд, махсус таъкид карда мешавад.

Ин ҷо аз рӯи натиҷаи тадқиқотамон чанд андешаро доир ба мафҳумҳо ва истифодаи ташаккули онҳо, ки ба мукамалсозии донишҳои илмӣ ин ё он фанни таълимӣ мусоидат менамоянд, ибраз медорем.

Пас аз ҷамъбаст ва натиҷагирӣ аз қори ба анҷомрасонидаи мо дар синфҳои болоии мактабҳои таълимӣ Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдурахмони Ҷомии АТТ (Муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №11-и шаҳри Ҳисор ва №34-и ноҳияи Рӯдакӣ) ба ҳулоса омадем, ки масъалаи ташаккули мафҳумҳои умумии географӣ қаноаткунанда нест. Чунонки маълум аст, омӯзиши мафҳумҳои умумии илмӣ аз рӯи донишҳои аломатҳои асосии

объект, маҳорати дуруст муайян кардани таносуби ҳамин мафҳум бо мафҳумҳои ҳамнавъ, инчунин, муқаррар намудани робита бо низоми дигар мафҳумҳое, ки бо мафҳуми мазкур ҳамнавъ нестанд, тавсиф карда мешавад. Маълум гардид, ки дар таҷрибаи ҳаётии хонандагон мазмуну муҳтавои мафҳумҳои умумии географиро суҷ аз худ мекунад (ниг. ба ҷадвали №1 «Омӯзиши мафҳумҳои умумӣ дар таҷрибаи ҳаётии хонандагон»).

Ҷадвали 1.

Омӯзиши мафҳумҳои умумӣ дар таҷрибаи ҳаётии хонандагон

Мафҳумҳои умумӣ	Шумораи хонандагоне, ки ба ҳисоби % муайян карда шудаанд.		
	Донишҳои саҳеҳу пурра	Маълумотҳои носаҳеҳ	Маълумотҳои нодуруст ё комилан вучуд надоштани онҳо
Кӯҳҳо (аломатҳои асосӣ, фарқият)	10	50	40
Шамол (таъриф, хусусият, фарқият)	10	60	30
Боришоти атмосферӣ (таъриф, шаклҳои боришот)	-	60	40
Аҳоли (таъриф, хусусият, муносибат, ҳаёту фаъолият)	20	50	30

Чӣ тавре ки санҷиши фардии толибилмон нишон дод, асосан онҳое фаҳмиши дурусти умумӣ доранд, ки пештар дар ин минтақаҳо хондаанд ва дар таҳсил танаффуси тӯлонӣ надоранд. Шабеҳи ҳамин гуна маълумотҳо ҳангоми тафтиши фаҳмиш – робитаҳои тафтишоте ба даст оварда шуданд, ки дар натиҷаи таҷриба ба вучуд омадаанд (ниг. ҷадвали №2 «Фаҳмиши робитаҳои сабабияту тафтишоте, ки дар таҷрибаи ҳаётии хонандагон ба вучуд омадаанд»).

Ҷадвали 2.

Фаҳмиши робитаҳои сабабияту тафтишоте, ки дар таҷрибаи ҳаётии хонандагон ба вучуд омадаанд.

Сабабҳои зухурот	Шумораи хонандагоне, ки ба ҳисоби % муайян карда шудаанд.		
	Фаҳмиши саҳеҳ	Фаҳмиши носаҳеҳ	Фаҳмиши носаҳеҳ ё нофаҳмии комил
Шароит ва сабабҳои боришоти атмосферӣ	25	35	40
Сабабҳои вазидани шамол	-	60	40
Омилҳои муҳимтарини афзоиши шумораи аҳоли (табӣӣ ё биологӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ, динӣ, тиббӣ)	30	50	20

Дар асоси ин маълумотҳо мо ба хулосае омадем, ки таълимгирандагон ҳама гуна ахборотро аз худ карда, ҳаҷми муайяни донишҳоро меандӯзанд, вале андухтани ин донишҳо интихобан дар робита бо талаботи бевоситаи ҳаёт ва дар навбати аввал – бо дархости фаъолияти касбӣ ба вуқӯъ мепайвандад. Доираи васеи ахборот бо тамоми рангорангии усулу воситаҳояш он тасаввуроту мафҳумҳое, ки хонандагон ҳанӯз дар мактаб гирифта буданд, ба андозаи хеле зиёд тағйир дода наметавонад. Он гӯё як навъ аз сатҳи болои шуур мелағждад ва асосан, ба соҳаҳои дахл дорад, ки бо дархости ихтисосу фаъолияти касбӣ ва манфиатҳои амалии ҳаётии алоқаманданд. Инро метавон бо се сабаб маънидод кард: 1) пурра саргарми фаъолияти касбии худ шудани муҳассилин; 2) ахборот

барои бахотиргирӣ ва сарфаҳмравӣ бидуни нишондод қабул карда мешавад; 3) бенизомияти маълумотхое, ки қабул карда мешаванд.

Ба ахбороте, ки дар вақти истироҳату фароғат қабул карда мешавад, хонандагон чун омили вақтхушӣ муносибат менамоянд, яъне дар назди худ мақсаду ҳадафҳои маърифатӣ намегузоранд. Мутаассифона, имрӯз баъзе наврасону ҷавонон ҳадафҳои маърифатӣ надошта, аз безътиной чунин лаҳзаҳои муҳими ҳаётро аз даст медиҳанд. Аз ин рӯ, тавсия дода мешавад, ки агар ҳини гуш додан, шунидан ва хондан шуурноку мақсаднок ин амалро анҷом диҳанд, ба дарки он расида, маълумотҳои гирифта таъсирнок дар хотир нигоҳ дошта мешаванд.

Тасаввурот ва мафҳумхое, ки бар асари ин пайдо мешаванд, дар шуур чуқур реша намедавонанд. Онҳо номукаммалу ноустувор ва сатҳию рӯякӣ мебошанд, аз ин рӯ, зуд аз хотир фаромӯш мегарданд.

Инчунин, санчиш шуда буд, ки ҳангоми омӯхтани хусусиятҳои азхудкунии фанни адабиёти тоҷик аз ҷониби хонандагони синфҳои 10-11 ба кадом донишҳои дар таҷрибаи ҳаёти андухта метавон таъя намуд. Санчиш аз ҷониби мо дар се муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ (МТМУ №11-и шаҳри Ҳисор, №87-и ноҳияи Синои ш. Душанбе, №34-и ноҳияи Рӯдакӣ) гузаронида шуд. Ба омӯзиш ҳамагӣ 94 нафар ҷалб гардид. Маълум шуд, ки синфҳои болоӣ дар таҷрибаи ҳаёти дар бораи одамон, муносибатҳои иҷтимоӣ ва маънавии онҳо донишҳои зиёде меандӯзанд, дар бораи меҳнат, маишату фароғат ва муносибатҳои инсонии ҷомеаи ҳозира тасаввурот пайдо мекунанд. Омӯзгор дар қори худ, алалхусус дар омӯзиши фанҳои гуманитарӣ, метавонад ин афзалияти хонандагонро истифода намояд. Бояд гуфт, ки ин ҷиҳатҳо, асосан, ҳангоми омӯзиши адабиёти тоҷик метавонад нақши муҳиму мусбат бозанд. Аммо, он чи ки ба адабиёти тоинқилобӣ (соли 1917) дахл дорад, пас дар ин маврид на ҳамаи ҷанбаҳои таҷрибаи ҳаётии хонандагон метавонанд ба омӯзиши донишҳо кумак расонанд. Дар ин сурат қобилияти сарфаҳмравии хонандагон ба психологияи шахси дигар ва фаҳмидани муносибатҳои байни одамон ҳамчун омили мусбат зоҳир мегардад. Гарчанде дар ин ҷода ҳам шогирдон баъзан ба саҳву хатоҳо роҳ медиҳанд.

Ҳангоми омӯхтани адабиёти тоинқилобии тоҷик хонандагон аксар вақт қаҳрамонони асарҳои бадеиро ба замони худ мутобиқ месозанд, яъне таҷрибаю донишҳои маънавии худро дар бораи муносибатҳо дар ҷамъияти мо ба баҳодиҳии қаҳрамононе мувофиқ мекунонанд, ки дар симои онҳо намоёндагони ҳоси синфҳои азбайнрафта ва муносибатҳои қуҳнаи иҷтимоӣ инъикос гардидаанд. Ин аксар вақт дар тасаввуроти нодуруст дар бораи симои зоҳирӣ ва муҳите, ки қаҳрамонро фаро мегирад, дар фаҳмиши носоҳеҳ оид ба ҳаёти синфӣю иҷтимоии Тоҷикистони тоинқилобӣ, инчунин «замонасозии» шакли зоҳирӣ ва шароитхое, ки қаҳрамонони асарҳои бадеӣ зиндагӣ ва амал мекунанд, зоҳир мешавад. Таҷрибаи махсус роҷеъ ба тафтиши пайдоиши тасаввуроти биной ҳангоми мутолиаи асарҳои бадеӣ нишон дод, ки эҷоди тасаввурот оид ба ҷойи амалиёт дар байни хонандагон душвории зиёде ба вучуд меоварад, вале тасаввуроти дуруст дар бораи рафтору ҳислати қаҳрамонони асарҳо нисбатан ба осонӣ тавлид мегардад.

Ҳап дар сари он аст, ки донишҳои дар робитаҳои ҳаёти дар бораи одамон ва муносибатҳои байни онҳо ҳосилгардида, ба хонандагон кумак мерасонанд, моҳияти иҷтимоию маънавии тимсолҳои бадеиро дарк созанд ва доир ба рафтори қаҳрамонон тасаввуроти дуруст ба вучуд оваранд. Тасаввур қардани ҷойи амалиёт бошад, танҳо дар заминаи донишҳои шароити мушаххасе имконпазир мебошад, ки дар он намоёндагони синфҳо ва гурӯҳҳои муайяни иҷтимоии Тоҷикистони тоинқилобӣ умр ба сар бурдаанд. Чунин донишҳо дар

таҷрибаи ҳаёти ҳосил карда намешаванд, аз ин рӯ, хонандагон мекӯшанд дар таҷрибаи шахсиашон такягоҳе пайдо кунанд ва бо ифодаи ҳуди онҳо «инро ба тарзи хеш тасаввур менамоянд», яъне бо матн мутобиқ намесозанд. Дар натиҷа, «замонасозии» қаҳрамонони асарҳои бадеӣ ва шароитҳои зиндагии онҳо низ ба вуқӯъ мепайвандад.

Аҷоибаи ин аст, ки аксари талабагон, ки дар тасаввуроташон ба саҳву хатоҳо роҳ медиҳанд, дар бораи подшоҳони Тоҷикистон ва шароитҳои зиндагии намоёндагони табақаҳои гуногуни ҷамъият борҳо филму намоишҳои телевизионӣ тамошо кардаанд. Бо вуҷуди ин ҳам роҷеъ ба зисту зиндагии онҳо дар хонандагон тасаввуроту маълумоти аниқу муайян кам ва ё норавшан боқӣ мемонад. Ин бори дигар он ҳулоасеро тасдиқ менамояд, ки ахбороти гуногуни шунавоӣ ва биноие, ки ба инсон маълумоти хеле зиёди таърихӣ, географӣ, табиатшиносӣ ва дигар маълумотҳоро таҳлил менамояд, метавонад барои ӯ беасар бимонад ва дар шуураш дер нигоҳ дошта нашавад, агар фаҳмидагирии махсус ташкил карда нашуда бошад ва ҳуди сарфаҳмрав ҳам дар наздаш мақсаду вазифаҳои муайяни маърифатӣ нагузорад. Бар ҳилофи мактабиён, ки барои онҳо «хубии» бахотиргирии далелҳои мушаххас (номи асарҳо, қаҳрамонон, ному насаби муаллифон, санаҳои таърихӣ, феҳрасти географӣ) ҳосанд, дар хонандагони синфҳои болоӣ, алалхусус дар давраи аввали таҳсил як навъ аз даст додани бахотиргирӣ, омехта кардани номҳои қаҳрамонон, асарҳо ва санаҳо мушоҳида карда мешаванд. Ин, асосан, аз рӯи танаффуси тӯлонии машқи бахотиргирии он маводе маънидод карда мешавад, ки дар шароити муқаррарии фаъолияти аксари хонандагон вуҷуд надорад. Ҳамзамон, месазад хотирнишон бисозем, ки ин қисман аз рӯи нокифоягии инкишофи хотира дар раванди таҳсил низ шарҳ дода мешавад.

Бояд қайд кард, ки бисёр омӯзгорон барои бахотиргирии далелҳои муҳимтарини илмӣ ба номи асарҳо, санаҳои муҳими таърихӣ, ному насаби муаллифон ва қаҳрамонони асарҳо, истилоҳоти назариявӣ адабӣ ва амсоли инҳо талаботи нокифоя пешниҳод мекунанд.

Дар вақти санҷиши донишҳо аксаран танҳо таҳлили нопурраю берабти ҷанбаи суҷети асар ва тавсияи хеле умумии мазмуни ғоявии он қонё гардонда мешавад. Аз ин рӯ, талабагон аксар вақт танҳо баъзе ҷамъбасту ҳулосахоро бидуни истиноди мушаххас аз худ менамоянд. Ба ёд бояд гирифт, ки ҳангоми талаботи нокифояи педагогӣ зарари дучониба расонида мешавад: аз як тараф, хонандагон ҳаҷми қомилан пурраи донишҳои мушаххасро ба даст намеоранд, аз тарафи дигар, раванди таълим ба инкишофи истеъдоду қобилияти маърифатӣ ва салоҳиятнокии онҳо кам таъсир мерасонад. Яъне, аз назари психологӣ бо ин гуна тарзи муносибат диққат, хотир, тафаккур, тасаввурот ва шаклҳои гуногуни он, мушоҳидакорӣ ва дигар равандҳои маърифатӣ ба таври зарурӣ инкишоф намеёбанд ва ин минбаъд ба суғав азбарнамоии дониш ва умуман, норасоии қоматӣ дар таълим боис мегардад.

Таҷрибаи тӯлонии истеҳсолии шогирдон ба инкишофи хуби тасаввуроти маконӣ дар бораи шаклу бузургии объект, таносуби қисмҳои алоҳидаи он, ҷойгиршавии макони онҳо ва ғайра мусоидат мекунад.

Дар заминаи ин маълумотҳо дар бораи таъсири таҷрибаи ҳаётии хонандагон метавон баъзе ҳулосаҳо баровард, ки барои дуруст ба роҳ мондани раванди таҳсил бағоят муҳиманд.

1. Барои омӯзиши бобарору бомуваффақият донишҳои истеҳсолии мактабхонон аҳамияти мусбат доранд: дар бораи олооти меҳнат, маводи гуногун ва хусусиятҳои онҳо, равандҳои истеҳсолӣ, муносибатҳои байни одамон ва амсоли инҳо; тасаввурот дар бораи ашёҳое, ки инсонро дар зиндагиро майишат фаро гирифтаанд; маълумот роҷеъ ба зухуроти ҳаррӯза ва тағйироти мавсимии

табиат, муносибатҳои иҷтимоӣ ва маънавии одамон дар ҷомеаи ҳозира, инчунин, тасаввуроти маълумот оид ба объектҳои географӣ ва ҳодисоти рӯйдодҳои ҷамъиятӣ, алалхусус дар ҳудудҳои мамлакати худ ва дар сурати ахбороти густурда ва ҷузъӣ доир ба онҳо. Ин донишҳои мушаххас, ки дар таҷрибаи ҳаёти ҳосил шудаанд, метавонанд омӯзиши маводи навро осон гардонанд ва раванди таҳсилро тезонанд. Вале онҳо ба шарҳу тавзеҳи илмӣ ва мурааттабсозӣ эҳтиёҷ доранд. Дар шароитҳои кори ҳамаҷониба бо аҳли синф ба онҳо танҳо дар сурате умед бастан мумкин аст, ки омӯзгор боварии қатъӣ дошта бошад, ки аз таҷрибаи ҳаёти ва истехсолӣ хонандаи ҷудогона не, балки ҳама ё аксарияти таълимгирандагон маълумоти муайян доранд. Агар дар дарсҳо далелҳои омӯхта шаванд, ки аз ҳудуди таҷрибаи фардӣ аксарияти хонандагон берун бароянд, пас, чунин маводи мушаххас дар машғулиятҳои шарҳу маънидодӣ ҷиддӣ ва сарфаҳмравии амиқро тақозо менамояд.

2. Донишҳои, ки дар таҷрибаи ҳаёти ва истехсолӣ андухта шудаанд, барои омӯзиши мафҳумҳои умумӣ ва робитаҳои сабабияти тафтишот аҳамияти мусбат доранд. Вале барои он ки ин мафҳуми робитаҳо воқеан амиқ аз худ карда шаванд, омӯзгор бояд ба он зухуроти равандҳои ҳаёти шарҳу эзоҳи илмӣ диҳад, ки хонандагон дар бораи онҳо аз таҷриба дониш ҳосил намудаанд. Зарурати шарҳу тафсири илмӣ аз он ҷиҳат талқин мегардад, ки мафҳумҳои умумии илмӣ ва робитаҳои дохилию асосии зухуроти ҳодисот дар таҷрибаи ҳаёти танҳо аз ҷониби қисми на он қадар зиёди муҳассилини пешқадам дуруст дарк карда мешавад. Одатан, ин қабил толибилмон дар соҳаи адабиёти бадеӣ ва илмию оммавӣ таҷрибаи хеле фаровони китобхонӣ доранд. Ба ташаккули мафҳумҳои умумии илмӣ, омӯхтани равобиту қонунҳои сабабияту тафтишот бояд дар машғулиятҳои диққати ҷиддӣ дод, зеро ин донишҳо, агарчи қисман вучуд дошта бошанд ҳам, вале онҳо дар аксари хонандагон нопурраю берабт, носаҳеҳу норавшан ва баъзан нодурусту хатоанд.

3. Омӯзгор бояд ба эътибор гирад, ки далели мусбати мавҷудияти баъзе донишҳо дар бораи объектҳои мушаххас гоҳо то андозае метавонад нақши манфӣ бозад. Хонандагоне, ки далелҳои ягонаю воҳидро медонанд, аксар вақт чунин мепиндоранд, ки гӯё ба онҳо моҳияти ҳамин объект ё зухурот хуб маълум аст. Аз ин рӯ, дар назди омӯзгор вазифаи махсус ба миён меояд: бо тарзу усулҳои мухталифи методӣ бартараф сохтани эҳсосоти «шиносии» хонандагон бо маводи таълимӣ, тавре манзур кардани мазмуну мухтаво, ки гӯё он аллакай ба шогирдон маълум аст.

Мисолҳои чунин «худфиребии» талабагон нисбатан зуд-зуд вомехӯранд. Масалан, дар дарсҳои анатомия ва физиология ҳангоми омӯхтани сохт ва кори мушакҳо, узвҳои нафаскашӣ, гардиши хун, қувваи ҳозима ва амсоли инҳо, ки хонандагон дар бораи онҳо маълумоти рӯякӣ доранд ва васеъ донишро ҷоиз намедонанд. Дар ин ҳолат муаллими зарур аст, ки инро пайҳас карда, роҳҳои ҷалб ва шавқовартар кардани мавзӯро ҷустуҷӯ намояд. Тавсия дода мешавад, ки аз усулҳои таълими проблемавӣ-ҷустуҷӯӣ ва омӯзиши салоҳиятнок истифода барад.

Бояд гуфт, ки дар натиҷаи омӯзиши мавзӯҳои донишҳои шогирдон то дараҷаи ҷамъбаस्तсозии амиқу дақиқ намерасанд ва умуман таҳсил ба ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ суғартад. Камбудии норасоииҳо, ки дар ин ҷо нишон дода шуданд, дар машғулиятҳои фанҳои дигар ҳам ҷой доранд. Барои он ки ин камбудии норасоииҳо рафъ гарданд, зарур аст дар ҳар як мавзӯ ҷиҳати асосиву муҳим муайян ва мазмуну мухтавои ҳар машғулият ва ғояҳои марказии ҷаҳонбинии курс алоқаманд карда шавад. Бидуни ин, ҳатто мавриди аз таҷрибаи ҳаёти донишҳои хеле зиёд доштани хонандагон ва ҳангоми фаъолона аз он истифода кардани омӯзгор ҳам, фаҳмидагирии амиқу чуқури мавод ба вуқӯъ

намепаївандад. Дар натиҷаи азбарсозии мавзӯҳо толибилмон танҳо дар омӯзиши маводи мушаххас пеш мераванд, вале то дараҷаи ҷамъбастсозии амиқу дақиқ намерасанд ва, аслан, аз он чизе ки аз таҷрибаи ҳаётӣ барояшон маълум буд, танҳо бештар дониш ҳосил мекунанд. Дар ин сурат мафҳуми донишҳои ҷаҳонбинии илмӣ хонандагон бештар зарар мебинад.

4. Баъзан дар таҳсил дигар ҳел камбудию норасоӣҳо низ вомехӯранд. Масалан, таҷрибаи рӯзмарраи шогирдонро қомилан аз хотир баровардани муаллим, вучуд надоштани робитаи таълим бо ҳаёт. Чунончи, ҳангоми омӯзиши мавзӯи «Ҳозима» дар дарсҳои анатомия ва физиология баъзе омӯзгорон донишҳои хонандагонро дар бораи ҳӯрокхӯрии дурусту оқилона, нигоҳубини дандонҳо ва дигар талаботи гигиени, оид ба бемориҳои узвҳои ҳозима ва тадбирҳои пешгирии онҳо на ҳамеша истифода мекунанд. Тасаввуроти мафҳумҳои парокандаю номуқаммале, ки дар таҷрибаи амалӣ андухта шудаанд, дуруст дарк намегарданд, аз ин рӯ, ҷамъбаст ва дар низомии донишҳои илмӣ низ дохил карда намешаванд. Бинобар ин, дар шуури шогирдон аксар вақт «ҳамзистии осоиштаи» донишҳои илмӣ, тасаввуроти мафҳумҳои ҳаётии дуруст, вале рӯякӣ омӯхташуда мушоҳида карда мешаванд, ки баъзан метавонад ҳилофи аввалиҳо бошанд.

Ҳамин тавр, хусусияти ҳосили таълим идораи мақсадноки раванди ҷамъбаст ва аз худ кардани донишҳои ҳаётӣ ва илмӣ мегардад. Бо назардошти чунин хусусият муаллимони фаннӣ ҳам ба масъалаи банақшагирии мавзӯӣ, ҳам ба интихоби маводи таълимии ҳар як машғулият ва ҳам ба ҳостагирии воситаҳои аёнӣ ва тарзу усулҳои методӣ бояд ҳамин тавр муносибат кунанд. Дар низомии ягона муттаҳид намудани донишҳои нави илмӣ ва маълумотҳои, ки дар таҷрибаи ҳаётӣ ҳосил карда шудаанд, аз беҳтарин роҳҳои баланд бардоштани сифати таҳсил ба шумор меравад.

Хуллас, исбот шудааст, ки мафҳумҳои илмӣ инкишоф меёбанд, аммо на ба он тарзи мафҳумҳои ҳаётӣ, ки раванди инкишофи онҳо роҳи инкишофи мафҳумҳои ҳаётиро такрор намекунад.

Таъкид бояд кард, ки мафҳумҳои илмӣ дар сурате аз худ, аз ёд ва дар хотир нигоҳ дошта мешаванд, ки агар хонанда бо ёрии тафаккураш ғаёлона ба он ҷаҳд наояд. Пас зарур аст, ки ба масъалаҳои фикрронии шогирдон безътиноӣ накарда, тафаккури онҳоро тарбият намоем.

Таълим, ки ҳислати инкишофдиҳанда дорад, дар ҷараёни ғуншавӣ ва азбарсозии донишҳо қобилияти фикриро муқаммал ва дараҷаи мустақиятнокию ғаёлсозиро баланд мебардорад, ки ин ба ташаккули пурраи шахсият мусоидат мекунад. Дар навбати худ, «Инкишофи тафаккури зеҳнӣ, ки меҳнати фикриро тақвият мебахшад, ба азхудкунии донишҳо, малака ва маҳорати истифодаи онҳо дар шароитҳои гуногуни ивазшавандаи ғаёлияти таълими, истеҳсоли ва ҷамъиятӣ таъсири қалон мерасонад» [1, 239]. Ин ягонагӣ байни азхудкунии донишҳо ва инкишофи тафаккур барои ташаккули ҷаҳонбинӣ, ки меҳвари шуурнокӣ, ғаёлмандӣ ва мустақилиятнокиро ташкил менамоянд, асоси устуворӣ мегардад.

Дар хотимаи масъалаи мавриди назар иқтибосе аз ақидаҳои педагогии донишманди соҳа меорем, ки андешаҳои иброзшударо тавзеҳ мебахшад: «Бешубҳа, ҳар қадар мафҳумҳои илмӣ пуртаъсир бошанд, ҳамон қадар мафҳумҳои ҳаётӣ қамтаъсир мешаванд ва ё баръакс, мафҳумҳои ҳаётӣ вақте неруманд мегарданд, ки таъсири мафҳумҳои илмӣ суст бошад» [3, 177].

Ҳалли муаммоҳои омӯзиши мафҳумҳои ҳаётӣ ва мафҳумҳои илмӣ, ки дар ғаёлияти таълимии муҳассилин ва қоромад ғаштани онҳо дар ҳаёти иҷтимоӣ ва ғаёлияти касбии мутахассисони ояндаи замони муосир басо муҳим аст, масъалаи мубрами соҳаи тадрис маҳсуб меёбад.

Хуллас, омӯзиши мафҳумҳои илмӣ, ки дараҷаи аз ҳама баланди азҳудкунӣ махсуб меёбад, муносибати ҷиддио таълими бошууронаро дар раванди таълим талаб менамояд.

Адабиёт

1. Буйдоқов Х. Асарҳои психологии таълими хонандагон дар раванди ягонаи педагогӣ. / Х. Буйдоқов. – Душанбе: Маориф, 1988. - 428с.
2. Буйдоқов Х. Ягонагии омӯзиш ва амал./ Х. Буйдоқов, С.Ш. Носиров. – Душанбе: «Сифат», 2019. - 148с.
3. Выготский Л.С. Мышление и речь. Изд. 5, испр. / Л.С. Выготский. – М.: Лабирант, 1999. - 352с.
4. Зиёзода Т.Н. Назария ва амалияи санҷиши донишу малака ва маҳорати хонандагон дар таълими таъриху ҳуқуқи инсон. / Т.Н. Зиёзода. - Душанбе: «Ирфон», 2008. – 268с.
5. Лутфуллозода М. Андешаҳо перомунӣ салоҳиятҳо ва ташаккули онҳо. / М. Лутфуллозода, Ғ. Бобизода. – Душанбе, 2017. – 88 с.
6. Маҳмудов Ш.К. Психологияи омӯзгорӣ. / Ш.К. Маҳмудов, Н. Абдурашитов. – Душанбе: «Ирфон», 2011. – 194 с.
7. Носиров С.Ш. Ташаккули донишу маҳорат ва малакаҳои зехнии муҳассилин дар раванди таълим. / С.Ш. Носиров. – Душанбе: «Сифат», 2018. - 148с.
8. Носиров С.Ш. Роҳу воситаҳои ташаккули донишҳои зехнии хонандагон. /С.Ш. Носиров. – Душанбе: «Ирфон», 2010. -160 с.
9. Реан А.А. Психология и педагогика. / А.А. Реан, Н.В. Бордовская, С.И. Розум. – СПб.: Питер, 2010. 432с.
10. Самарин Ю.А. Очерки психологии ума. Особенности умственной деятельности школьников. / Ю.А. Самарин. – М., Изд-во АПН РСФСР, 1962. - 504с.

УДК – 415.61

МУШКИЛОТИ ТАРҶУМАИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ ВА НОЗУКИҲОИ ОН

***Туйғунов Носир Ҳақбердиевич** - н.и.ф, дотсент, мудири кафедраи забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, тел (+992)935551304, e-mail: tuygunovnosir@mail.ru.*

***Дустмуродов Ромиз Шодимуродович** - ассистенти кафедраи забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға 734067, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, тел (+992)935551304, e-mail: tromiz-1988@mail.ru.*

Дар мақолаи мазкур усулҳои тарҷума, махсусан воҳидҳои фразеологӣ мавриди омӯзиши қарор гирифтаанд. Воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ аз ҷиҳати сохт, таркиб, маъно ва обуранг ба гурӯҳҳои зиёде ҷудо мешаванд. Онҳо дар шакли ифодаҳои ниҳоят мухтасар таҷрибаи ҳаёти бисёрсолаи одамон, табъу кайфият ва урфу одати онҳоро инъикос кардаанд. Онҳоро дар мавридҳои офаридани образҳои дилчасти бадеӣ, портрет ва лавҳаҳои ҷудогонаи зиндагӣ, баҳодихӣ ба ҳодисаю воқеаҳои ҳаёт ҳамчун воситаҳои муҳими тайёри забон ба қор мебаранд.

Шубҳае нест, ки тадқиқи ҳаматарафаи масъалаҳои фразеологияи забони тоҷикӣ барои равшан намудани як қатор проблемаҳои лексикология, этимология, синтаксис, калмасозӣ, орфография, услуб, маданияти сухан ва соҳаҳои дигари илми забон кӯмак хоҳад кард.

***Калидвожаҳо:** таҳлил, умумият, тафовут, сохтор, тафовути услубӣ, тобиши маъноӣ, истифодаи қолибҳо, тарҷумаи маъноӣ, тарҷумаи таҳтуллафзӣ, тарҷумаи мутлақ.*

ТРУДНОСТИ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ И ИХ ОСОБЕННОСТИ

***Туйғунов Носир Ҳақбердиевич** – к.ф.н. доцент, заведующий кафедрой иностранных языков Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес:*

734067, Республика Таджикистан, город Душанбе, ул. Нахимова 64/14, тел: (+992) 93-555-13-04, e-mail: tuygunovnosir@mail.ru.

Дустмуродов Ромиз Шодимуродович – ассистент кафедры иностранных языков Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, город Душанбе, ул. Нахимова 64/14, тел: (+992) 93-559-55-93, e-mail: romiz-1988@mail.ru.

В данной статье рассматриваются методы перевода, особенно фразеологических единиц с английского языка на таджикский язык. Фразеологические единицы таджикского языка разделяются на несколько групп по структуре, семантике и эмоциональной окраске. В этих фразеологических единицах отражается многолетняя история, национальные обычаи народов.

Во многом эти единицы используются при обозначении отдельных этапов жизни, оценка реальных жизненных событий в языке. Несомненно, всестороннее исследование фразеологических единиц таджикского языка может внести огромный вклад в изучении некоторых проблем связанных с лексикологией, орфографией, стилистикой и других направлений языкознания.

Ключевые слова: анализ, структура, конкретизация, обобщение, расширение значений при переводе, использование инверсии, антонимический перевод, дословный перевод, описательный перевод, лексический перевод.

THE DIFFICULTIES OF TRANSLATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS AND THEIR SPECIAL FEATURES

Tuygunov Nosir Khakberdievich – associate professor, Head of the Department of Foreign Languages, Tajik state University of Finance and Economics. Address: 734067 Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimova Street 64/14, tel: (+992) 93-555-13-04, e-mail: tuygunovnosir@mail.ru.

Dustmurodov Romiz Shodimurodovich – Phd student, assistant of the Department of Foreign Languages, Tajik state University of Finance and Economics. Address: 734067 Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimova Street 64/14, tel: (+992) 93-559-55-93, e-mail: romiz-1988@mail.ru.

The article considers the methods translation of phraseology units and its features in English and Tajik languages. The phraseology units of Tajik language divides in some groups structure of semantics and emotional feature. In these phraseology units is reflected the long-term experiences of customs and traditions of people. In most cases the mentioned phraseology reflects the life, reality measures of the people in the different period of the history.

Undoubtedly, the long term of phraseological research of the tajik language can contribute to the research of some problems connected to lexicology, orthography, stylistics and others spheres of linguistics.

Key words: analyses, concretization, generalization, widening of the meaning, the use of inversion, antonymous translation, lexical translation.

Мушоҳидаҳо собит мекунамд, ки вожаҳои ифодагари узвиҳои бадан ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони англисӣ хеле ғаёол буда, ҷӣ дар дохили ҷумла, ибора, воҳидҳои фразеологӣ ва ҷӣ дар калимасозии забон фаровон истифода мешаванд. Онҳо аз ҷумлаи лексикаи ғаёли таркиби луғавии ҳар ду забонанд. Паҳлуҳои мухталифи маъно, маъноҳои аслию маҷозӣ, калимасозӣ, муродиф пайдо кардани онҳо дар асар, дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ истифода шудани онҳо боиси хушобуранг баён ёфтани фикр мегардад. Аз таҳлилҳои пешин бармеояд, ки ин гуна вожаҳо дар ҳар ду забон истифода мешаванд ва то андозае аз ҳамдигар тафовут ва умумиятҳо доранд. Ҳамин тафовут ва ё худ умумиятҳо ҳангоми тарҷума ба забони англисӣ ва ё худ баръакс, барои мутарҷимон ҳамеша мушкилиҳоро пеш меорад. Дақиқ фаҳмидани маънои асосии калима, маҷоз ва ё асл будани он, муродиф шудани он дар ҷумла дар аксар маврид нофаҳмиҳоро ба мутарҷимон ва ё худ забонмӯзон

ба миён меоварад. Аксари муҳаққиқон зикр мекунанд, ки тарҷума як навъи санъати сухан аст ва тарҷумон бояд ҳамин санъатро моҳирона, устодона ба кор барад, то ин ки маънои асл дар асари тарҷумашуда коста нагардад. Тарҷума худ яке аз воситаҳои дар таҳкими равобити гуногуни халқҳои олам. Тарҷума кардан ҳамеша ва дар ҳама даврҳо имконият фароҳам меоварад, ки халқҳо ба ҳамдигар алоқаманд бошанд, аз урфу одат, маданият, фарҳанги ҳамдигар бархӯрдор гарданд. Тарҷума ҳамчун илм қонун, вижагиҳо ва қонуниятҳои худро дорад. Аз ин нигоҳ, ҳар як мутарҷим уҳдадор аст, ки аз он оғаҳ бошад ва дар тарҷума то ҳадди имкон аз он истифода барад. Оид ба тарҷума ва илми тарҷума олимони ва забоншиносони гуногуни дунё назария ва ақидаҳои гуногун пешниҳод намудаанд. Тавре забоншинос ва мутарҷим М.Б. Нағзибекова дар асараш қайд мекунад, «...аз як забон ба забони дигар тарҷума кардан мумкин аст, вале тарҷума талаби асосиро аз тарҷумон тақозо мекунад: тарҷумон уҳдадор аст нозуқиҳои забонеро, ки аз он тарҷума мекунад, донад. Тарҷумон фақат забони бегонаро дарк намуда, бо ҳамин воқеияти бевоситаи фикри халқи дигарро фаҳмида гирифта, дар радифи мутафаккирон ва шоироне, ки ин халқ ба вучуд овардааст, меистад» [1, 144]. Дар ҳақиқат, вазифаи тарҷумон тарҷумаи фаҳмо, дарки аниқу дақиқи маънии ҳангоми тарҷума, нигоҳ доштани асолати забони асари тарҷумашаванда мебошад. Забоншинос З. Муллоҷонова дар робита ба ин мавзӯ зикр менамояд, ки «мутарҷим бояд ҳамчуноне ба забони дигар тарҷума намояд, ки ба хонандаи дигар чӣ гунае ки асар дар нусхаи асл таассурот мебахшад, ҳамон гуна таъсирпазир бошад» [9, 131].

Дуруст аст, ки усулҳои гуногуни тарҷума аз нигоҳи бисёр олимони забоншинос, мутарҷимон дар илм пешниҳод шудаанд. Истифодаи ин принципҳо ва ё методҳои тарҷума дар амал татбиқ карда шудаанд ва онҳо дар ҳама маврид бо кори нусхаи асл, калимаҳои матни асло вусъат дода тавоништан, ҳонда шудани тарҷума ҳамчун матни асл, нигоҳ доштани услуби матни асл принципҳои асосӣ ба ҳисоб мераванд [11, 96]. Яъне, дар тарҷума бояд қоидаҳои мазкур ҳамчуноне риоя шаванд, ки ифодаи маълумотро бо чузъиётан, маъноҳои вожаҳои алоҳидаро таъмин карда тавонад, аниқтараш, нусхаи саҳеҳи матни асл бошад.

Илова бар ин, дар илми тарҷума метод ва усулҳои гуногуни дигареро пешниҳод мекунанд, ки онҳо дар тарҷумаи асарҳои бадеӣ фаровон истифода мешаванд. Маълум аст, ки усулҳои гуногуни тарҷумаи ҷумлаҳо вобаста аз маҳорати мутарҷимон истифода мешаванд. Дар аксар маврид мушоҳида кардан мумкин аст, ки усулҳои кокретикунонӣ, умумигӯӣ, васеъ намудани маъно ҳангоми тарҷума, истифодабарии инверсия, истифодаи шакли фоил ба ҷои шакли мафъул, компрессия, тарҷумаи антонимӣ ва дигар роҳҳои маъмул кор фармуда мешаванд. Аз ин рӯ, ибораҳои фразеологӣ, ибораҳои рехта, вожаҳои гуногуни забон, ки дар тарҷума муодил надоранд, қолабҳои муайяни тарҷумаро доранд. Яъне, онҳоро дар тарҷума бо роҳи қолабҳои муайян тарҷума кардан мумкин аст, ки ҳамин ҷиҳати онҳо яке аз ҳадафҳои асосии кор мебошад.

Вожаҳои ифодагари узвҳои бадани инсон аз рӯи таҳқиқи таҳлилҳои боло дар асарҳои бадеӣ фаровон истифода шуда, дар асар ба ғайр аз маънои асли ба маънои маҷозии худ, махсусан дар таркиби ҷумла, воҳидҳои фразеологӣ, ибораҳо тез-тез вомерӯранд ва онҳо дар аксар маврид ҳангоми тарҷума бо усулҳои, ки дар ҷавб зикр намудем, зиёд тарҷума мешаванд. Ибораҳои рехтаи устувори даст дароз кардан, камари ҳиммат бастан, сар фуруд овардан, лаб кушодан, дил бой додан, дил бохтан, дил сӯхтан, дил аз даст додан, чашм дӯхтан, чашм нақандан, даст фишурдан, дил додан, аз тахти дил коре кардан, лаб накушодан, чашм об додан, дил дуздидан, сар фаровардан, сар боло кардан, гӯш андохтан, гӯш ба қимор шудан, чашм пӯшидан, чашм нагирифтдан, лаб

накушодан, рӯй турш кардан, гӯши шунаво доштан, чашми тамаъ доштан, рангу рӯ паридан, чашми дид надоштан, аз даст додан, ба даст даровардан, дар сар доштан, ба забон овардан, ба гӯш расонидан, ба сар бардоштан, то гӯш қарздор шудан, ба сар афтодан, дар дил доштан, лаб газидан, сар ба осмон шудан, дилтанг шудан, дилу гурда кардан, дилтангӣ кардан, аз ёд кардан, дилгарм шудан аз кабили ибораҳоеанд, ки дар таркиби худ аз вожаҳои ифодагари узвҳои бадан истифода намудаанд. Махсусан, дар асарҳои устод С. Айни (*Ёддоштҳо*) ҳамин ибораҳо фаровон қорбаст гардидаанд, ки онҳо дар тарҷумаи бевоситаи ҳамин асарҳо то дараҷае мазмуну муҳтавои худро нигоҳ доштаанд. Бояд гуфт, ки асарҳои С. Айни аз ин пеш ҳам ба забони англисӣ тарҷума шудаанд, вале асарҳои мавриди назар бевосита аз забони тоҷикӣ тарҷума шудаанд. Аз ин рӯ, то чӣ андоза маҳфуз доштани асолати асар, назокати онро дурусттар мушоҳида хоҳем кард. Аслан, бештари фразеологизмҳои маъмул дар тарҷумаи асар муодили дурусти худро пайдо кардаанд, аммо дар баробари ин, усулҳои гуногуни тарҷума сабабгори истифода нашудани ҳамин вожаҳо дар забони тарҷумашаванда гардидаанд. Мушоҳида кардан мумкин аст, ки онҳо гоҳе тарҷумаи таҳтуллафз шудаанд, гоҳе тасвирӣ ва то андозае мутарҷимон кӯшиш намудаанд, ки дар забони тарҷумашаванда муродифу муодили мувофиқ пайдо намоянд. Аслан, тарҷумаи вожа ё калима аз кӯшиши дар забони тарҷумашаванда ёфтани вожаи ҳаммаънои он оғоз мешавад. Бештари калимаҳои забони тоҷикӣ ва ё англисӣ вожаҳои ҳаммаънои худро дар ҳар ду забон доранд. Дар назарияи тарҷума вожаи забони тоҷикиро, ки маънояш ба ягон калимаи забони англисӣ наздик мебошад, **мувофиқати вожагӣ ё мувофиқати луғавӣ** меноманд.

Тавре зикр намудем, вожаҳои ифодагари узви бадан дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ниҳоят зиёд ба ҷашм мерасанд ва ҳамин ҷиҳати қор дар аксар маврид боиси нофаҳмӣ ва нодуруст тарҷума шудани фикр мегардад. Аз ин рӯ, зарур аст, ки чанд нуктаро дар мавриди тарҷумаи воҳидҳои фразеологӣ аз забони тоҷикӣ ба англисӣ ва ё худ баръакс, зикр намоем.

«Нуксони асосии тарҷумаҳо - мегӯяд забоншинос ва мутарҷим Камолиддинов Б., дар забони онҳост. Бисёр тарҷумонҳо забони тоҷикиро намедонанд ва қоидаҳои қонунҳои онро дағалона вайрон мекунанд. Онҳо калимаҳои ибораҳои носоҳеҳу ғалатро қор мефармоянд, мавриди истемоли таъбирҳои машҳурро дуруст муайян карда наметавонанд, ҷумлаҳои тартиб медиҳанд, ки ё вайрон аст, ё ҳеле дағалу носуфта...» [5, 131].

Воҳидҳои фразеологӣ дар забон маъноҳои ба худ хос доранд. Забоншинос Мачидов Х. қайд мекунад, ки «ифодаи маънои яклухти ба ҳиссаҳо ҷудонашаванда аз хусусиятҳои муҳими воҳиди фразеологӣ мебошад. Воҳиди фразеологӣ бо маънои яклухт ва тобишу оҳангҳои фардии худ хели махсуси маъноро ба вуҷуд меоварад» [8, 12]. Муайян кардани маънои онҳо, аниқ дарк кардани онҳо ҳамчун воҳиди фразеологӣ, дар маънои маҷозӣ омадани онҳо ҳамеша ба мутарҷим мушкилиҳоро пеш меорад. Дар мавриди тарҷумаи онҳо забоншинос Мирзоева М.М. [11, 56] зикр менамояд, ки «воҳидҳои фразеологиро бо фразеологизми забони тарҷумашаванда баргардонидан лозим аст. Ин роҳи фразеологии тарҷума буда, тарҷумаи идеалӣ ҳисоб меёбад. Дар ҳолати ҷой надоштани муодили мувофиқ усули дигар - роҳи ғайрифразеологии тарҷумаро ба қор мебаранд» [11, 56].

Ба забони англисӣ ифода кардани ибораҳои фразеологӣ вазифаи мушкили мутарҷимон мебошад. Тавассути густурдагии маъно, маҷозият, кӯтоҳӣ ва дурахши ҷилоҳои маъно ибораҳои фразеологӣ дар забон нақши муҳимро мебозанд. «Дуруст аст, ки як гурӯҳ воҳидҳои фразеологӣ аз ҷиҳати ҷузъҳои дохилиашон тағйир ёфта наметавонанд. Дар ин маврид вариантҳои нави воҳидҳои

фразеологӣ ба вучуд меоянд. Чунончи ибораи «чашм дӯхтан» дар қолабҳои «чашм андохтан», «чашм давондан», «чашм партофтан», «назар дӯхтан» вариант дорад. Мавҷудияти вариантҳои гуногуни як фразеологизм хосияти ивазнашаванда будани калимаҳои дохилии онро инкор карда наметавонад, чунки ҳар як воҳиди фразеологӣ миқдори муайяни вариантҳои худро дошта, аз ин ҷиҳат доираи тағйирёбии ҷузъҳои он маҳдуд аст» [11, 14]. Ибораҳои фразеологӣ бештар дар нутқи шифоӣ, матнҳои бадеӣ истифода мешаванд. Ҳангоми тарҷумаи ибораҳои фразеологӣ тарҷумонро зарур аст, ки ҳам маъно ва ҳам фасоҳати онро тасвир карда тавонад ва набояд хусусияти услубии ибораҳои фразеологиро аз мадди назар дур кунад. Дар сурати мавҷуд набудани муродифу муодили ибораи фразеологӣ, мутарҷим маҷбур аст, ки ҳаммаъноӣ наздик ба онро ҷустуҷӯ кунад. Ҷӣ тавре ки зикр шуд, се навъи тарҷумаи ғайрифразеологиро мушоҳида кардан мумкин аст: а) тарҷумаи луғавӣ (*агар дар забони тарҷумашаванда муодили мувофиқ пайдо нашавад, ибора бо лексикаи аз ҷиҳати маъно наздик тарҷума мешавад*); б) тахтуллафзӣ (*бо мақсади муайян кардани матлаби нависандаи асар, дар ҳолати пайдо накардани тарҷумаи он бо усулҳои дигар*); в) тасвирӣ (*шарҳи воҳиди фразеологӣ ва муайян кардани мазмуни он барои хонанда*) [4, 194].

Дар забони англисӣ муодилҳои ибораҳои фразеологӣ метавонанд пурра ва ё ҷузъӣ бошанд. Муодилҳои пурраи фразеологӣ он муодилҳои тайёри забони англисӣ мебошанд, ки ба забони тоҷикӣ аз ҷиҳати маъно, сохтор, фасоҳат, тобиши услубӣ ва сохтори грамматикӣ бо ҳам мувофиқат мекунанд. Масалан, дар мисоли зерин ҳамин хусусиятро дидан мумкин аст: **намаки замин – the salt of the earth; бо оташ бозӣ кардан – to play with the fire; бе оташ дуд нест – there is no smoke without fire.**

Тарҷума бар заминаи муодили ҷузъӣ, маъноӣ онро дорад, ки ҳангоми тарҷума фасоҳат, обу ранги бадеии фразеологизмҳо пурра дода шаванд. Дар зерин мафҳум бояд дар назар дошт, ки дар варианти пешниҳодшудаи тарҷума баъзе тафовутҳо дар забони тоҷикӣ вучуд доранд. Яъне, ба тарҷумон ҳангоми тарҷумаи ибораи фразеологӣ сохтори забонии он муҳим набуда, хусусиятҳои обурангии он (яъне, маъноӣ комил) муҳимтар аст. Муодилҳои ибораҳои фразеологӣ ҷузъиро ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст. Ба гурӯҳи якум, фразеологизмҳои дохил мешаванд, ки аз ҷиҳати маъно, рангорангии услубӣ ва хушобурангӣ бо ҳам наздиканд, аммо аз ҷиҳати унсурҳои луғавӣ фарқ доранд. Масалан, дар ибораи **кӯҳҳои тиллоӣ/ситора ваъда додан – to promise wonders, to promise the moon**. Гурӯҳи дууми чунин ибораҳо аз ҷиҳати шумора, тартиби калимаҳо аз ҳамдигар тафовут дошта, аз нигоҳи маъно, сохтори луғавӣ ва услуб мувофиқат мекунанд: **Дар шаҳри кӯрон якчашма шох аст. ~ Among the blind one-eyed is a king (фарқ дар шумора)**. Гурӯҳи сеюми фразеологизмҳои қариб аз ҳар ҷиҳат бо ҳам мувофиқат мекунанд ба ҷуз тарзи ифода ва фасоҳат. Масалан, **кас нагӯяд, ки дӯғи ман турш аст – every bird likes its own nest**. Дар дастури таълимии «Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик» омадааст: «Қисмати аз ҳама бузурги захираи воҳидҳои фразеологӣ забонамонро ибораҳои фразеологӣ ташкил медиҳанд... Ибораҳои фразеологӣ, бо вучуди он ки аз ҷиҳати миқдор қисми калони захираи фразеологӣ забонамонро ташкил медиҳанд, фақат яке аз навъҳои воҳидҳои фразеологӣ забонамон мебошанд» [9, 40].

Яке аз хусусиятҳои хоси калимаҳои дохили ҳар як забон имконияти ташкил кардани ҳар гуна пайвастигҳои. Пайвастигҳои, ки ҳамеша ҳамчун намунаҳои тайёр истифода мешаванд, ибораҳои рехта ва онҳое, ки доимо иваз шуда метавонанд, пайвастигҳои озод меноманд. Аз ин рӯ, ба тарҷумон ҳамеша лозим аст, ки ибораҳои рехтаи забони тарҷумашавандаро хуб донад, зеро онҳо ба нутқ обу ранги маҷозӣ медиҳанд. Масалан, намунаи пайвастигҳои озоди:

девори оҳанин – iron fence, маззай тез – testes bitter; инстинкти гурғ – wolf's instinct; пайвастагиҳои рехта: иродаи оҳанин – cast-iron will; ҳазли тез – bitter irony; иштиҳои гурғ – voracious appetite аз ҳамин қабиланд. Дар бештари мавридҳо дар тарҷумаи чунин вожаҳо усулҳои пайдо кардани муодил дар забони тарҷумашаванда истифода мешаванд. Яъне, ҳангоми тарҷумаи ибораҳои рехта муродифи мувофиқ ё тайёри забони дигар истифода мешавад. Дар ҳамин ҳол принсипи мазкур вайрон намешавад, агар ба забони тарҷумашаванда роҳҳои гуногуни ифода вучуд дошта бошад. Чунончи дар ибораи: **мусаллаҳшавии бошитоб, бо шитоб мусаллаҳ шудан – arms race ё худ arms drive**. Ҳангоми тарҷумаи ибораҳои рехта аз усулҳои гуногун истифода кардан мумкин аст. Масалан, **тарҷумаи интиҳобӣ**. Дар зер ин мафҳум одатан тарҷума бо ёрии муродифҳои имконпазир забони тарҷумашаванда дар назар дошта мешавад. Интиҳоби муродиф аз матн забони тарҷумашаванда вобаста аст. Бояд гуфт, ки дар тарҷумаи чунин ибораҳо ҳолатҳои мешаванд, ки онҳо дар забон муодил надоранд. Дар ин сурат, истифодаи усули тарҷумаи озод қобили қабул аст. Аслан, аз рӯи пешниҳоди сарчашмаҳои илмӣ гуногун ду роҳи тарҷумаи озоди ибораҳои рехтаро имконпазир меҳисобанд: тарҷумаи тахтуллафзӣ ва ё аз методи тасвирӣ истифода бурдан. Бояд зикр кард, ки методҳои дигари тарҷума дар забон вучуд доранд, аммо тарҷумаи тасвирӣ дар қисми тарҷумаи интиҳобӣ асосёфта аз мутарҷим маҳорат ва малакаи муайянро тақозо мекунад, ки ҳамин усулҳоро дар тарҷумаи асарҳои устод Айнӣ («Ёддоштҳо») мушоҳида кардан мумкин аст. Яъне, ҳангоми тарҷумаи ибораҳои фразеологӣ ва дигар ҷумлаҳо, ки дар худ вожаҳои ифодагари узвҳои баданро ҷой додаанд, усулҳои тарҷумаи дар боло зикршуда истифода шудаанд. Дар аксар маврид аз рӯи таҳлилҳо دیدан мумкин аст, ки ҳангоми тарҷума мутарҷим аз тарҷумаи ҳамин вожаҳо дурӣ ҷуста, онҳоро ё тарҷума накардааст ва ё худ аз усулҳои дигар ба монанди кулбофӣ, компрессия, васеъ намудани маъно ҳангоми тарҷума, компенсатсия, истифодабарии инверсия, истифодаи шакли фоил ба ҷои шакли мафъул, конкретикунонӣ, тарҷумаи антонимӣ ва дигар роҳҳои маъмул фаровон истифода кардааст. Дар мавриди усулҳои номбаршуда якҷанд паҳлуҳои онҳоро муайян кардан мувофиқи матлаб аст, зеро ин усулҳо дар аксар маврид сабабгори тарҷума нашудани вожаҳои ифодагари узвҳои бадан дар асарҳои интиҳобшуда гардидаанд.

Дар илми тарҷума методи компрессия (ба ибораи дигар амали фишурдан) ҳангоми тарҷума вучуд дорад. Ин усул ба таври кӯтоҳтар истифода бурдани маъноӣ як забон аз ҳисоби истифодабарии унсурҳои аз ҷиҳати маъно боқувваттари забони дигар мебошад. Мафҳуми «компрессияи матн», аз рӯи ақидаи Швейсар А.Д. чунин муайян шудааст: «Компрессияи матн - дигаргун сохтани матн асл бо мақсади ба шакли фишурдатар истифода кардани он мебошад. Фишурдани матн ба воситаи истифода накардани унсурҳои зиёдати нутқ, элементҳои, ки аз контекст пурра дур шуда метавонанд ва, ҳамчунин, ба воситаи истифодаи қолабҳои фишурдатар ба даст оварда мешавад». Дар амалияи тарҷума яке аз воситаҳои васеъ паҳншуда якҷо кардани ҷумлаҳо ҳангоми тарҷума мебошад. Ин усулро метавон ҳангоми тарҷума аз тоҷикӣ ба англисӣ ва ё баръакс истифода намуд. Муттаҳид кардани ҷумлаҳои мураккаб на фақат имконияти кӯтоҳ кардани матнро медиҳад, балки дарки онро дар муқоиса бо варианти пешин осонтар месозад. Зикр кардан зарур аст, ки усули муттаҳид кардани ҷумлаҳо дар таълими тарҷума ба забони модарӣ аз забони хориҷӣ истифода мешавад. Дар як маврид методи тақсим кардани ҷумлаҳои мураккаб ба сабаби мушкилфаҳмӣ ва вазнинии қолабҳои тарҷума ба ду ва ё се ҷумлаи сода васеъ дар тарҷума истифода мешавад. Амали инверсия ё зуд ҷойивазкунии баръакс дар забон васеъ истифода мешавад. Ҳадаф аз истифодаи ин усул, пеш аз

ҳама, ҷалб кардани таваҷҷуҳи хонанда мебошад. Амали инверсия ҷойивазкунии баръакси калима ва ибораҳо нисбати тартиби муқаррарӣ мебошад. Халалдор кардани тартиби муқаррарии калима ва ё ибораҳо ба он оварда мерасонад, ки ин ё он қисми ҷумла барҷастатар нишон дода мешавад. Яъне, ҷумла маънои мушаххас ва иловагӣ мегирад. Мақсад аз истифодаи методҳои конкретикунонӣ ва куллубофӣ амиқтар тарҷума кардани маънои матни асл мебошад. Методи куллубофӣ (куллгӯӣ) муқобили методи конкретикунонӣ мебошад. Яъне, ба ҷои калимае, ки дар як забон маънои конкретиро дорад, дар забони дигар мо калимаеро интихоб мекунем, ки маънои умумитар дорад. Дар тарҷума бо мақсади шарҳи амиқтари ин ё он воҳиди луғавӣ ё ибора аз усулҳои васеъ намудани маъно истифода мебаранд. Яъне, тарҷумон барои ҳудаш маънои ифодашударо амиқ мегардонад ва роҳҳои мушаххастар ва аз ҷиҳати услуб беҳтарро пайдо мекунад. Масалан, дар ҷумлаи зерин: *There is something behind the throne greater than the King himself.* Дар пушти тахт **чизе** ниҳон аст, ки аз худи шоҳ пурқудраттар аст.

*Тарҷумаи комил: Дар пушти тахт **шахсияте** ниҳон аст, ки аз худи шоҳ пурқудраттар аст.*

Мисли дигар методҳои тарҷума, ки болотар сухан рондем, дар илми тарҷума барои амиқтар ва табиитар баромадани фикри матни асл аз тарҷумаи антонимӣ истифода мебаранд. Масалан, агар дар ҷумлаи зерин нигоҳ кунем: Қувваҳои мусаллаҳ бояд фақат дар ҳолати ғавқулода истифода шаванд. Ҷумлаи мазкурро чунин тарҷума кардан мумкин аст: *The troops shall be used in cases of emergency.* Аммо, варианти саҳеҳтари он метавонист, ки чунин бошад: *The troops shall not be used in cases of emergency.* Дар мисоли боло ҷумлаи дувум бо он фарқ мекунад, ки шакли инкориро гирифтааст, агарчанде ҳамоно маъноро дорад. Забоншиносон таъкид мекунанд, ки ҳангоми тарҷума ба забони тоҷикӣ антонимия, одатан, ба воситаи иваз кардани сохтори инкорӣ ба тасдиқӣ сурат мегирад. Илова ба таҳлили усулҳои боло бояд зикр кард, ки дар тарҷума, одатан, мутарҷимон аз фарҳангҳои гуногун истифода мебаранд. Ҳангоми муқоисаи вожаҳо дар фарҳангҳо муносибати маъноӣ дар байни ин калимаҳо муайян карда мешавад. Масалан, маънои вожаи забони англисӣ метавонад, ки пурра ба маънои вожаи забони тоҷикӣ мувофиқат кунад. Дар ин замина, ҳамоно мувофиқате дар назар дошта шудааст, ки дар ҳамаи ҳолатҳо ҳангоми истифодаи ин вожа дар матн он бо ҳамин калимаи забони тарҷумашаванда тарҷума мешавад. Ҳамин мувофиқатро дар забон муодил ва ё ҳаммаъно мегӯянд. Калимаҳои ҳаммаъно ё муодил дар забон бештар номҳои ҷуғрофӣ, номҳои моҳҳо, исмҳои хос, шумораҳо ва рӯзҳо шуда метавонанд. Чӣ хеле ки таҳлилҳо муайян мекунанд, калимаҳои ҳаммаъно дар забон хеле каманд. Дар як маврид калимаҳои сермаънои забон як муодил надоранд. Муодили он метавонад маънои алоҳидаро дошта бошад. Масалан, вожаҳои ифодагари узвҳои бадан: **hand** – даст; **2) коргар, ёрдамчӣ**; **3) ақрабаки соат**; **4) маҳорат, қобилият**; **5) гурӯҳ, даста (дар шакли ҷамъ)**; **6) иҷрокунанда**; **7) самт, тараф, ҳолат**; **8) сарчашма (маълумот ва ғ.)**; **9) имзо, соядаст**; **10) қанот, бол**; **11) бозингар (дар қимор)**; **ҳамчун феъл (verb): 1) to hand** – додан, дароз кардан, аз даст ба даст додан; **2) to hand** – **фиристодан, равон кардан** [1, 7]. Аз таҳлилҳо бармеояд, ки ба маънои як калимаи забони англисӣ чанд вожаи забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад. Яъне, ҳамаи вожаҳои забони англисӣ дар забони тоҷикӣ якчанд вожаҳои ҳаммаъно доранд. Ин намуди ҳаммаъно **ҳаммаъноии мухталиф (вариантӣ)** номида мешавад. Масалан, вожаи **face** (рӯй) дар забони тоҷикӣ бо калимаҳои зайл: **рӯ (рӯй), рух, симо, намуд, рухсор, башара, лиқо, чехра, андом, суроб, афт, қиёфа, тарҳ, ораз, узор** ифода меёбад. Тарҷума бо кумаки интиҳоби яке аз ҳаммаъноҳои ҷузъии луғавӣ яке аз роҳҳои маъмули тарҷума мебошад. Маҳорати тарҷумон то дараҷае

аз маҳорати ёфтани ва интиҳоб кардани ин ё он вожаи англисӣ, ки матн ба он мувофиқат мекунад, вобаста мебошад. Дар айни ҳол, бояд дар назар дошт, ки вожаҳои ҳаммаъно на ҳама вақт дар фарҳангҳо оварда мешаванд ва онҳо мутарҷимонро қаноатманд карда наметавонанд. Аз ин рӯ, мутарҷим наметавонад, аз вожаҳои додасуда аз назари услубӣ онро истифода барад. Дар ин сурат, ба мутарҷим лозим аст, ки гурӯҳи зиёди ҳаммаъноӣ луғавиро пайдо кунад. Баъзан, аз дуруст зиёд кардани вариантҳои ҳаммаъноӣ амиқ тарҷума шудани матни тарҷумашаванда вобаста аст. Дар ҳамин ҳол ба назар гирифтани ҳамбастагии вожаҳо зарур аст. Илова бар ин, калима дар матни муайян метавонад маъноеро дошта бошад, ки доимӣ набуда, балки маҳз дар ҳамин матн ҳамин маъноро ифода кунад. Аз ин сабаб, дар байни маъноӣ матнӣ ва мантиқӣ доимо алоқае вучуд дорад ва мутарҷим бояд байни маъноҳои ин вожаҳо фарқ гузошта тавонад.

Умуман, роҳи усулҳои гуногуни тарҷумаро номбар кардан ва бар онҳо таҳлилҳо гузаронидан мумкин аст, ки мутарҷимон ҳангоми тарҷумай асарҳо истифода мебаранд. Мо дар ин ҷо танҳо дар бораи ҳамаи усулҳое гап задем, ки тарҷумони асарҳои С. Айни («Ёддоштҳо») ҳангоми тарҷумай вожаҳои ифодагари узвҳои бадан ҳам дар ҷумла ва ҳам дар таркиби ибораҳо дар аксар маврид нисбат ба дигар роҳи усулҳо истифода намудааст.

Адабиёт

1. Акуленко В.В. О «ложных друзей переводчика».- В кн. Англо-русский и русско-английский словарь «ложных друзей переводчика» / В.В Акуленко. - М. 1969. - 320 с.
2. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. / Н.Н. Амосова. – Л.: Изд. Ленинградского университета, 1963. – 72 с.
3. Бим И. Л. Некоторые актуальные проблемы организации обучения иностранным языкам: учебник для вузов / И. Л. Бим. - М, 2001. - С. 61-64.
4. Клименко А. Д. Теоретические основы методики обучения иностранного языка в средней школе: учебн. пособие / А. Д. Клименко, А. А. Миролобова. - М.: Педагогика, 1981. – 389 с.
5. Кушнир А. А. Педагогика иностранного языка: учебник / А. А. Кушнир. - М. : Школьные технологии, 1997. - 191 с.
6. Радугин А. А. Психология и педагогика: учеб пособие для вузов / А.А. Радугин. - М.: Центр, 1999. - 256 с.
7. Слободчиков В. А. Контроль в обучении иностранному языку в средней школе: пособие для учителей / В. А. Слободчиков. - М.: Просвещение, 1986. - 111 с.
8. Талызина Н. Ф. Педагогическая психология: учебник / Н. Ф. Талызина. - М. : Академия, 2003. - 288 с.
9. Филатов, В. М. Методика обучения иностранным языкам в начальной и основной общеобразовательной школе: учеб. пособие для студентов педагогических колледжей / В. М. Филатов. - Ростов н. /Д: АНИОН, 2003. - 416 с.
10. Мамадназаров А. Фарҳанги англисӣ- тоҷикӣ/ А. Мамадназаров – Душанбе: Саҳбо, 2007. - 1080 с.
11. Муллоджонова З.А. Стиль Садриддина Айни и его произведений на русском языке: автореф. дис. канд.ф.н. / З.А. Муллоҷонова. – Душанбе, 1973. – 160 с.
12. Мирзоева М.М. Воҳидҳои фразеологии асарҳои С.Айни ва усулҳои тарҷумай онҳо ба забони русӣ. / М.М. Мирзоева. – Душанбе: Матбуот, 2008. -160 с.
13. Мюллер В.К. Англо-русский словарь. / В.К. Мюллер. - Москва, 1969. - 912 с.

УДК 913

ҶУҒРОФИЁИ ТАЪРИХИИ ПАНЧШЕР

Қурбонов Ҳаким Абдуалимович (Ҳакими Бохтарӣ), н.и.ф., дотсенти кафедраи забони тоҷикӣи Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: 734067 Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов 64/14, тел: 919607860.

Панҷшер яке аз водихоии қуҳанбунёду зебоманзари қӯҳистони сарзамини Хуросони Бузург ва Афғонистони қунунист. Минтақаи Панҷшер аз замонҳои қадим бо маъданҳои

қиматбаҳо - нуқраю тилло, лаълу мис ва зумурраду лочвард маишхур буд.

Мақолаи мазкур дар асоси маълумоту сарчашмаҳои дастии аввали арабӣ ва форсӣ навишта шуда, ҳадафи ин навиштор шиносонидани хонанда бо ҷуғрофиёи табишю таърихи Панҷшер, инчунин сайру такомули таърихи он дар тӯли асрҳо мебошад.

Калидвожаҳо: қасри Амонӣ, Хуросони бузург, боҷхонаи калон, маъданҳои қиматбаҳо: нуқра, тилло, лаъл, мис, зумуррад, Качкан ё Качкана.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ПАНДЖШЕРА

Курбонов Хаким Абдуалимович (Хаким Бохтари) - к.ф.н, доцент кафедры таджикского языка Таджикского государственного финансово-экономического университета, Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14, тел: 919607860

Автор статьи подчеркивает, что Панджшер является одной из долин древней, красивой, горной земли Великого Хорасана и нынешнего Афганистана.

Панджшер с древних времен славится драгоценными рудами как серебро, золото, рубин, медь, изумруд и гранат.

Присхождение исторической географии Панджшера написано на основании источников данных арабской и персидской рукописей и цель этих писаний является ознакомление читателя с географией естественной истории Панджшера, а также совершенствование его истории на протяжении веков.

Ключевые слова: дворец Амонуллахана, большая таможня, Великий Хорасан, драгоценные руды, серебро, золото, медь, изумруд, Качкан (Качкана) (во время монгольского нашествия Панджшер назывался Качкан или Качкана).

THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF PANJSHER

Khakim Abdualimovich Kurbonov (Khakim Bokhtari) - Ph.D., docent of the Tajik Language Department, Tajik State Financial and Economic University. Address 734067, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street 64/14, Phone: 919607860

Panjsher is one of the ancient, beautiful and mountainous valley of the great Khorasan and Afghanistan.

Panjsher from the ancient period is proud of precious ores as silver, gold, ruby, copper, emerald and garnet. The provenance of the historical geography of Panjsher is written on the basis of the sources of Arabic and Persian manuscripts and the purpose of these writings is to acquaint the readers with geography of the real history of Panjsher and the improvement of its history during the centuries as well.

Key words: The Palace of Amonullokhon, the customs point, the great Khorasan, precious ores: silver, gold, copper, emerald, Kachkan or Kachkana.

Панҷшери имрӯза, тибки навиштаҳои Абдулҳафизӣ Мансур (Корномаи Масъуд. Кобул: нашри «Паёми мучоҳид», 1386 х.қ. - Саҳ. 10), иборат аз дараи танги дарозест, воқеъ дар қисми ғарбии силсилакӯҳҳои Ҳиндукуш. Ин дара дар дохилаш даҳҳо дараҳои хурди дигар бо чашмаю обҳои равон, водӣҳои ободон ва кӯҳҳои аксаран хушк дорад. Он дар шимолу шарқии Кобул воқеъ шуда, дар дурии 120 км аз он ҷой гирифтааст. Дарозии дараи Панҷшер аз шарқ ба ғарб то 115 км тӯл кашидааст. Тибки таксимоти идорию маъмурӣ, Панҷшер вилоят аст ва марказаш шаҳраки Бозорак мебошад. Вилояти Панҷшер аз шаш ноҳия иборат аст. Баландии Панҷшер аз сатҳи баҳр 2217 метрро ташкил медиҳад. Масоҳаташ 3526 км мураббаъ мебошад.

Панҷшер бо вилоятҳои Парвон, Кописо, Бағлон, Таҳор, Бадахшон, Лағмон ва Нуристон ҳаммарз аст. Панҷшер аз тариқи кӯталҳо (ағбаҳо)-и Ховак, Тал, Поринда, Анчуман, Зард ва Чамор ба манотиқи атрофи худ роҳҳо дорад.

Дарёи Панҷшер чун ҳама дарёҳои кӯхистон дар назар орому табиатан исёнгар аст. Дараи Панҷшер чун ноҳияи Ховалинги кишвари мо минтақаи

фароҳу сарсабз аст ва танҳо кӯхҳои ин ду водӣ аз якдигар фарқ мекунамд. Кӯхҳои Панҷшер осмонбӯси хушки сангин ҳастанд. Панҷшерҳо шӯҳиомез мегӯянд: «Кӯхҳои мо (кӯхҳои Панҷшер) аз уран ғанӣ ҳастанд ва он захираи стратегии Ҷумҳурии Исломии Афғонистон мебошад. Барои ҳамин ҳам, дар онҳо на танҳо набототу ҳайвонот нест, балки парандаҳо ҳам бояд лона нагузоранд».

Абдулбасири Бадрӯз, ки зодаи Панҷшер буда, вале дар Пули Хумрӣ иқомат дорад, дар бораи таъриху хусусиятҳои хоси мардумони Панҷшер бо насру назм қиссаҳои гуногуни воқеӣ ривоят кардааст. Аз ҷумла, гуфтааст: «Ноҳияи Дарбанд дар замони пешин дарвозаи ҷанубии Панҷшер буда, бочхонаи калон (гумрук) доштааст. Аз ин дарвоза шохроҳи тичорӣ то ба Ҳиндустон, Осиёи Миёнаву Хитой мерафтааст».

Номи Панҷшер дар сарчашмаҳои таърихӣ аз асри X мелодӣ ба баъд ёд шудааст. Сарчашмаҳои форсиву арабии асри X номи ин шаҳро аксаран чун «Панҷхир» ва «Панҷер» овардаанд. Ба гуфтаи донишмандон, тарзи дурусти ин истилоҳи ҷуғрофӣ Панҷхир аст. Бо ин ном мо дар асари сайёҳи маъруфи араби асри XIV мелодӣ Ибни Баттута дучор мешавем. Ӯ дар соли 1333 мелодӣ, ҳангоми аз Мовароуннаҳр ба воситаи Ҳиндукуш ба Ҳиндустон сафар карданиш, аз Панҷхир гузашта будааст. Бинобар дорои аҳаммият будан, пораеро аз асари «Риҳлат»-и Ибни Баттута меорем: «Мо ба кӯҳи Ҳиндукуш баромадем. Дар он ҷо чашмаи оби гарм пайдо кардем. Чун бо он об дасту рӯямонро шустем, пӯст аз рӯямон ҷудо шуд, ки ин хеле дардовар буд. Сипас ба мавзее фаромадем, ки Панҷхир ном дорад. Маънои «панҷ» хамса (5) аст ва «хир», яъне «кӯҳ». Пас «Панҷхир» маънояш *панҷ кӯҳ* мебошад. Дар ин ҷо шаҳри калони сериморате буд, воқеъ дар назди дарёи азиме, ки оби кабуд дошт ва гӯё, баҳре буд, ки аз кӯхҳои Бадахшон мерехт. Дар ин кӯҳҳо ёқутест, ки онро мардум «балахш» меноманд. Ин кишварро Чингиз - подшоҳи тоторҳо хароб кард. Пас аз ин он дигар обод нашуд. Дар ин шаҳр мазори Шайх Сайиди Маккӣ воқеъ аст, ки мардумон онро азиз медоранд. Сипас ба кӯҳи Пашой расидем... Ва аз он ҷо ба Парвон рафтем» [10, 391].

Он чӣ Ибни Баттута навиштааст, хеле воқеист. Аз Ҳиндукуш ба воситаи ағбаи Ховак ба Панҷхир роҳи асосӣ вучуд дорад. Ва аз Панҷхир роҳи асосӣ ба сӯи Кобулу Ғазна аз тариқи Парвон мегузарад. Дар хусуси номи Панҷхир ҳам суханони Ибни Баттута шояд дуруст бошанд. Лекин тавре Абдулҳафиз Мансур (Қорномаи Масъуд, с.15) зикр кардааст, «хир» дар Авесто ва забони пашту ба маънои «оташ» аст.

Аз ҷуғрофиедонҳои араби асри IX ал-Яъқубӣ Панҷхирро зимни шаҳрҳои дигари минтақа дар шакли «Панҷхор» зикр кардааст: «Аммо шаҳрҳое, ки дар тарафи ростии шаҳри ба сӯи шарқ раванда ҷой доранд, инҳо Андароб, Хуст, Панҷхор, Парвон ва Ғурванд мебошанд. Ғурвандро Холид ибни Бармак дар замони ар-Рашид (халифаи аббосӣ) фатҳ кард, ки он яке аз шаҳрҳои Кобулшоҳ буд» [5, 56].

Ба ақидаи Ибни Ҳавқал, Панҷхир дар силсилакӯхҳои Ғур қарор дошта, яке аз амалҳои Балхро ташкил медиҳад. Ӯ менависад: «Балх шаҳрест, ки Тухайристон (Тахористон), Хутал, Панҷхир, Бадахшон ва Бомӣён аз аъмоли он мебошанд. Амали Бомӣён марказаш шаҳри Бомӣён аст ва шаҳрҳои Бушғурқанд (дурусташ Ғурванд), Сакованд, Кобул, Начро (дурусташ - Начроб), Парвон, Ғазна аз аъмоли он (Бомӣён) мебошанд. Ва (аммо) Панҷхир шаҳри алоҳидаву танҳо буда, Панҷхир ном дорад» [9, с.371-373].

Дар хусуси шаҳрҳои Тахористон сухан ронда, Ибни Ҳавқал менависад, ки нукраи дар Ҷорпоя (дурусташ - Ҷориёна) ва Панҷхир истихрочшуда ба шаҳри Андароб меафтанд [9, 374].

Ибни Ҳавқал масофаи байни шаҳрҳои Андароб то ба Парвонро ин тавр

нишон додааст: «Аз Андароб то Ҷорбоя (Ҷориёна) 3 марҳала, аз Ҷорбоя то Панҷхир якрӯза ва аз Аскари Панҷхир то Парвон - масофаи роҳ 2 марҳала мебошад» [9, 380].

Агар Ибни Ҳавқал Панҷхирро шаҳру ноҳияи алоҳидаи ба зоти худ фард шуморида бошад, ҷуғрофидони машҳури дигари асри X-и араб ал-Макдисӣ Панҷхир ва Ҷориёнаро аз рустокҳои Балх доништааст. Ӯ менависад: «Бадахшон, Панҷхир, Ҷорбоя (Ҷориёна), Парвон аз ҷумлаи рустокҳои Балх буда, ҳар кадоми онҳо шаҳрҳои бузург ва ноҳияҳои васеъ доранд» [3, 236].

Сипас ал-Макдисӣ аз сарвати асосии Панҷхир аз маъдани нукра сухан ронда, мегӯяд: «Панҷхир - кӯҳи сим аст. Дар он дирҳамҳои комил зиёданд, дирҳамҳои шикаста қариб ки ба назар намерасанд» [3, 239].

Ал-Макдисӣ дар ҷойи дигари асараш ба хатой роҳ дода, кони нукраи Шалҷиро, ки дар кӯҳҳои Фарғона қарор дорад, бо кӯҳҳои Парвону Панҷхир як кӯҳ доништааст, ҳол он ки кӯҳҳои Парвону Панҷхир аз кӯҳҳои Шалҷии Фарғона дар дурии ҳазорҳо км аз якдигар ҷой доранд: «Дар Парвону Панҷхир ва Шалҷӣ кӯҳест, ки он то ба Фарғона имтидод меёбад ва дар он мавзёҳо нукра истихроҷ мешавад» [3, 256].

Бо як чунин саҳв мо дар асари Ибн-ал-Фақеҳ ал-Ҳамадонӣ низ дучор меоем. Ӯ кони нукраи Шошро бархато «Фанҷхир» номидааст. Ва ин хатойи Ибн-ал-Фақеҳро баъзе олимони тақрир қардаанд [1, 15]. Шош, яъне, Ҷоч - Тошканди имрӯза дар Ҷумҳурии Ўзбекистон қарор дорад. Панҷхир бошад, дар дараи Панҷшери Афғонистони имрӯза воқеъ аст. Ибн ал-Фақеҳ ин тавр навиштааст: «Аз Зомин то Шош 25 фарсах ва аз Шош то Фанҷхир кони нукра 7 фарсах ва то Дарвозаи оҳанин 2 мил масофа мебошад» [10, 296]. Маълум аст, ки дар ин матн сухан дар бораи масофаи байни шаҳрҳои Ҷочу Уструшана меравад, зеро Зомин дар он замон дар ҳайати Уструшана ва Ҷоч буд ва ҳоло онҳо дар ҳайати Ўзбекистон қарор доранд. Сухан дар матни Ибн-ал-Фақеҳ дар хусуси кони нукраи Ҷоч меравад, ки он дар кӯҳҳои Қаромазор дар дурии 7 фарсах, яъне 42 км дуртар аз Тошканд қарор дорад.

Дар хусуси он ки дар Панҷхир сим, яъне нукра истихроҷ мешавад, муаллифи гумноми форсиасли «Ҳудуд-ул-олам» низ хабар додааст: «Панҷхир ва Ҷориёна ду шаҳр аст ва андар вай маъдани сим аст. Ва рӯде миёни ин ду шаҳр бигзарад ва андар ҳудуди Ҳиндустон афтад» [12, 101].

Бояд гуфт, ки дар миёни сайёҳони асри X-и форсу араб фақат муаллифи «Ҳудуд-ул-олам» шакли дурусти номи шаҳре, ки ба Панҷхир наздик буд, яъне «Ҷориёна»-ро овардааст. Чунки асли баромади ӯ аз мардуми маҳаллӣ буд, бинобар ин, ӯ шакли дурусти номҳои маҳаллӣ медонист. Аммо муаллифони араб топоними «Ҷориёна»-ро дар шакли хато - чун «Ҷорбоя» ва «Ҳорбоя» овардаанд.

Дар хусуси шаҳрҳои наздики минтақаи Панҷшер, сарватҳои минтақа ва хусусан Ҷорбоя (Ҷориёна), яке аз сайёҳони машҳури араб ал-Идрисӣ (ваф. соли 1165), ки асари худро дар соли 1154 навиштааст, маълумоти тозаю муҳим овардааст: «Аз Самангон то Андароб 5-рӯза роҳ аст. Андароб шаҳрест дар бағали кӯҳҳо афтада. Он нукрае, ки дар Ҷорбоя ва Панҷхир истихроҷ мешавад, дар Андароб ҷамъ мешавад... Аз Андароб ба сӯи шарқ дар масофаи 4 марҳала - Бадахшон ва аз Андароб ба сӯи ҷануб дар масофаи 3 марҳала Ҷорбоя воқеъ шудаанд. Ҷорбоя шаҳри хурде буда, дар поёни кӯҳ дар соҳили дарёе, ки аз Панҷхир меояд, воқеъ шуда, он дарё шаҳрро бурида мегузарад. Вале мардуми шаҳр аз он манфиате намебардоранд. Ва ин дарё то ба Парвон ва аз он ҷо ба заминҳои Ҳинд ҷорӣ мешавад. Мардуми Ҷорбоя дарахту боғот надоранд, ба ҷуз аз каме сабзичот, зеро онҳо ба хоҳири истихроҷи маъданҳои, ки дар он ҷо ва Панҷхир мавҷуданд, сокин шудаанд.

Бехтарини маъданҳо дар он (Ҷориёна) ва дар Панҷхир ҷой доранд. Ҳар дуи ин шаҳрҳо дар кӯҳҳои хушк воқеъ гаштаанд. Масофаи роҳ аз Ҷорбоя то ба Панҷхир якрӯза (40-48 км) роҳ аст. Панҷхир шаҳри хурдест дар кӯҳҳо. Аз кӯҳхояшон дарёе мегузарад, ки то Ҷорбоя мерасад. Аҳли ин ду шаҳр чӣ тавр дарёфтани маъданҳо ва усулҳои тоза кардани онҳоро аз маводи ғайр медонанд. Аз Панҷхир то Парвон ба сӯйи ҷануб 2 марҳала роҳ аст. Парвон шаҳри хурд буда..., дар соҳили дарёи Панҷхир воқеъ шудааст ва ин дарё то ба ҳудуди Ҳинд ҷорӣ мешавад. Парвон мавзеест, ки аз он ҷо ба Ҳинд медароянд» [6, 484-485].

Дар бораи мавзеи Панҷхир, зиндагии мардуми он, тарзу усулҳои коркарди маъданҳо маълумоти васеъ ва дақиқтарро Ёкути Ҳамавӣ (ваф. 1228) овардааст. Навиштаҳои ӯ нисбат ба ҳамаи он маълумоте, ки аз сайёҳони араб овардем, комилу пурратар мебошанд. Ӯ нигоштааст: «Панҷхир - шаҳрест дар навоҳии Балх. Дар он кӯҳи нукра мавҷуд аст. Сокинонаш аз қавмҳои мухталиф иборатанд. Аз ҳамин сабаб, дар байнашон душманиву бадбинӣ ва ҳатто куштор ҷой дорад. Дирҳамхояшон калону комил ва бисёр мебошанд. Онҳо ҳатто барои харидани як бандча сабзичот низ дирҳами комил (ношикаста) медиҳанд. Нукра дар кӯҳе, ки дар болои шаҳр воқеъ аст, мавҷуд мебошад. Бозори шаҳр ва он кӯҳ ба сабаби бисёр кофтани қандан чун ғирбол суроҳ мебошанд. Чун онҳо дар кӯҳ хати маъданро ошкор карданд, аз паси он хат қанда пеш мераванд ва то ба мавзеи гавҳарҳо ё нукра мерасанд. Баъзан чунин иттифоқ меафтад, ки марде барои қандани дарёфти маъдан 300 ё 500 ҳазор дирҳам зиёда ё камтар аз ин маблағ сарф мекунад. Дар натиҷа он мард он қадар сарват меёбад, ки барои зиндагии ҳудаш ва меросхӯронаш мерасад ё он қадаре меёбад, ки барои қандани он кон сарф карда буд. Ин тавр ҳам мешавад, ки шахсе кӯҳро мекобад ва дар он кон об пайдо шуда, чизе ба даст намеорад ва муфлис мешавад.

Агар нафаре хатти маъданро пайдо кард ва аммо нафари дигаре аз ҷойи дигари кӯҳ қанда ба ҳамин хат мерасад, одати аҳли Панҷхир чунин аст, ки касе пештар ба қандани ин хат шурӯъ карда буд, афзалият дорад ва ӯ қандани ин хатро идома меод. Ва онҳо дар қандани кон дар кӯҳ бо якдигар ҷунон саҳт мусобиқа мекунанд, ки ҳатто шайтонҳо дар ин кори онҳо очиз мекунанд. Чун ду нафар дар шикоятани кӯҳ мусобиқа карданд, яке соҳиби ҳама чиз мешавад, аммо меҳнати дигарӣ барҳадар меравад. Агар корро ҳар ду баробар сар карда бошанд, он чӣ ба даст оранд, бо ҳам мебинанд. Онҳо дар қандани кӯҳ то ба он умқи пеш мераванд, ки дар он ҷо шамъ ё ҷароғ дарбигирад. Лекин чун ба он амиқие расиданд, ки дар он мавзеъ шамъ ё ҷароғ дарнагиранд, онҳо пешравиро таъҷилан қатъ менамоянд. Зеро агар кас дар ин ҳолат кӯҳро кофта, боз пештар рафтани шавад, ҳамоно хоҳад мурд. Марде аз онҳо, ки субҳ сарватманд буд, бегоҳ ғайр мешавад. Ё бегоҳ ғайр буд, субҳ ғайр мешавад.

Панҷхир шоири маъруфе дорад бо тахаллуси «Панҷхирӣ» [13, 498-499].

Суоле пайдо мешавад, ки Ёкут ин ахбори нодиру дақику вофирро дар бораи Панҷхир аз куҷо ба даст овардааст? Ҳангоми ошноӣ бо банди «Панҷхирӣ»-и «Китоб-ул-ансоби»-и Абӯсаъд Абдулқарими ас-Самъонӣ (ваф. 562/1166-67) рӯшан мешавад, ки Ёкут қариб айнан ҳамин банди ёдшударо аз асари ас-Самъонӣ пурра овардааст. Ёкут дар соли 616/1219 дар замони ҳуҷуми Чингизхон ба Осиёи Миёна муддате дар Марв, ки ватани ас-Самъонӣ буд, дар он ҷо аз китоби мазкури ас-Самъонӣ истифода кардааст. Ас-Самъонӣ, ки худ аслан дар Марви Хуросон мезист, табиист, ки дар бораи Панҷхир ҳудуди Хуросон маълумоти дақиқ дошт ва онҳоро дар китоби худ овардааст [2, 289-290].

Ҳам ал-Идрисӣ, ҳам ас-Самъонӣ ва ҳам Ёкут қайд кардаанд, ки дар байни сокинони Панҷхир душманиву бадбинӣ ва ҳатто куштор низ ҷой доштааст. Дарки ин масъала маълум аст, зеро дар ҳар ҷое, ки зарру сим истихроҷ мешавад, ҳамеша рақобат, душманӣ ва куштор вучуд дошта, ин амалҳо гоҳо ба як ҳодисаи

одиву муқаррарӣ табдил мешаванд.

Дар бораи Панҷхир аз навиштаҳои муаллифони асримиёнагии араб маълумоти Ибни Ҳавқалро низ зикр намудан мувофиқи матлаб аст. Ин муаллиф дар хусуси шумораи сокинони шаҳри Панҷхир дар асри X маълумоти дақиқ баён кардааст. Ӯ навиштааст: «Панҷхир шаҳрест бар кӯҳе ниҳода. Қурби 10 ҳазор мард дар ӯ бошанд. Боғу бўстон ва оби равон бошад, лекин кишоварзӣ накунад» [9, 371].

Агар ҳар оилаи шаҳри Панҷхирро дар асри X ба ҳисоби миёна иборат аз 5 нафар бидонем, пас миқдори сокинони он дар ҳудуди 50 ҳазор нафар будааст, ки дар он замон барои дараи танги Панҷхир шаҳри нисбатан бузург ба ҳисоб меомадааст.

Хулоса, аз ҳамаи он чӣ ки аз сарчашмаҳои муътабари дасти аввали форсиву арабӣ овардем, маълум шуд, ки Панҷхир дар асри X шаҳре будааст воқеъ дар соҳили дарёи Панҷхир (исми дигараш дарёи Андароб, ки саранҷом аз шимоли Кобул гузашта, ба заминҳои Покистони имрӯзӣ қорӣ мешавад).

Ва ин шаҳр ба зоти худ алоҳидаву фард будааст, ҳарчанд ки баъзе муаллифон онро яке аз рустоҳои Балх гуфтаанд. Яъне, Панҷхир дар байни Бадахшону Бомиеву Парвон қарор дошта, ба онҳо тобеъ набудааст. Сокинони Панҷхир, асосан, ба истихроҷи нукра (тибқи хабари Ибни Ҳавқал боз лочуварду гавҳар ва шояд маъдану сангҳои қиматбаҳои дигар низ) машғул буда, дар ин кор хеле моҳир буданд. Конҳои нукра дар кӯҳе, ки дар болои Панҷхир воқеъ аст ва дар ҷойи бозори он ҷой дошта, ба сабаби кашф ва истихроҷи маъодин кӯҳ монанди гирбол сӯрох-сӯрох карда шуда буд. Маҳорати сокинони Панҷхир ба ҷое расида буд, ки онҳо кӯхро фақат то ба он умқи мешикофтанд, ки чароғ ё шамъ дар он фурузон шавад. Чун ба умқи расиданд, ки чароғ ё шамъ дарнагирифт, онҳо дарҳол ба қафо бармегаштанд, зеро ин чунин маъно дошт, ки дар он амиқ дигар оксиген (кислород) мавҷуд нест ва ба одам хатари марғи очил таҳдид мекунад.

Ҳамин тавр, аҳли Панҷхир аз нозукиҳои кори маъданҷӯӣ иттилоӣ комил дошта, ғайр аз ин, тарзи ҷудо кардани маъданро аз маводи ғайр нағз медонистаанд. Сокинони ин шаҳр, асосан, сарватманду миёнаҳол будаанд. Муаллифони пешин навиштаанд, ки онҳо ҳатто барои харидани як бандча сабзичот низ дирҳами комил медодаанд. Пули дирҳам аз нукра иборат буд. Аз навиштаҳои муаллифи «Худуд-ул-олам» маълум мешавад, он нукрае, ки дар Панҷхиру Ҷориена истихроҷ мегардид, дар Андароб ҷамъ оварда, дар дор-уз-зарб аз он нукра дирҳам сикка зада мешуд [12, 100].

Ҳарчанд дар Панҷхир заминро боғоту обҳои равон мавҷуд будааст, аммо сокинонаш ба кишоварзӣ намерасиданд (шояд ин корро камдаромад меҳисобиданд). Азбаски дар кандани кӯҳ имкони ба даст овардани сарвати калон мавҷуд буд, аз ҳамин сабаб, дар байни кӯҳканҳо рақобати сахт ва душманӣ низ вучуд доштааст.

Мавзееҳои наздиктарин ба Панҷхир шаҳрҳои Ҷориена ва Парвон буданд. Ҷориена низ мисли Панҷхир дар бағали кӯҳҳои хушк ҷой дошта, дар ин ҷо низ нукра истихроҷ мегардид. Ҷориена низ дар соҳили дарёе, ки аз Панҷхир меояд, воқеъ шуда буд. Дарё Ҷориенаро ба ду қисм ҷудо карда, аз миёнаи он мегузашт. Дар Ҷориена боғҳо мавҷуд набуданд, вале сокинони он сабзичот мекоридаанд. Ҷориена дар масофаи роҳи якрӯза (40-48 км) аз Панҷхир қарор дошт.

Шаҳри Парвон бошад, дар ҷануби Панҷхир воқеъ гардида, масофаи байни онҳо ҳамагӣ ду марҳаларо ташкил медиҳад. «Парвон шаҳрест бонемат ва ҷойи бозаргонон ва дари Ҳиндустон аст», - навиштааст муаллифи гумноми «Худуд-ул-олам» [12, 105].

Бори дигар бармегардем бар сари номи Панҷхир. Аз ҳамаи он маълумоте,

ки аз сарчашмаҳои муътабари форсиву арабӣ овардем, маълум мешавад, ки то асри XIV, аниқтар то соли 1333, ҳангоме ки Ибни Баттута аз Панҷхир мегузафт, ин шаҳр Панҷхир ном дошт. Абулфазли Байҳақӣ низ дар «Таърих»-и машҳури худ ду маротиба зимни баёни ҳаводиси солҳои 424/1032 ва 431/1039 аз Панҷхир ёдовар шуда, онро «Панҷхир» ном бурдааст [15, 517-569]. Ғайр аз ин, аз хабари Ибни Баттута маълум мешавад, ки шаҳри Панҷхирро Чингизи малъун дар асри XIII хароб сохта будааст. Ҷангҳои хонабарандози муғулҳо бо аҳли шаҳри Бомӣён, ки дар он ҷангҳо набераи Чингизхон - Мутугэн, писари Ҷағатой аз тирӣ муҳофизони Бомӣён кушта шуда буд ва баъди ғалаба муғулҳо тамоми аҳолии онро нест карданд, дар таърих маъруфанд. Шубҳае нест, ки муғулҳо дар он айём аҳолии Панҷхирро низ нест карда, шаҳрро хароб сохта буданд [4, 551, 1, 511]. Аз Панҷхир муғулҳо ба Парвон рафта, дар он ҷо бо лашкари султон Ҷалолиддин писари Муҳаммад Хоразмшоҳ бархӯрданд ва дар ин ҷанг ба шикасти сахт мувосеҳ шуданд.

Дар ҳар сурат, пас аз ишғоли Хуросон ва қатли оми сокинони он аз ҷониби муғулҳо, дертар дар асри XV номи Панҷхир барои тақрибан як садсола аз байн рафт. Ҷойи онро баъдтар калимаи шояд туркӣ-муғулие бо номи Качкан, Качкана ё Качкан гирифт. Ба асоси навиштаи Гулаҳмади Шефта, ҳангоме ки дар соли 941/1562 як гурӯҳ муҳоҷирони дарвозӣ аз Дарвоз бо роҳи Парвон ба Кописо мерафтанд, дараи Панҷхир Качкан ё Качкана ном дошт [7, 80].

Баъди ғасбу хароб кардани шаҳри Панҷхир аз тарафи лашкари хунхори муғул, номи он ҳамчун номи минтақа аз байн рафта бошад ҳам, ин ном дар исми дарёи он минтақа дар аввал ҳамчун «Дарёи Панҷхир» ва баъдтар «Дарёи Панҷшер» боқӣ монд. Дар давраи нави таърихӣ номи дара аз нав ба асли худ «Панҷхир» баргашт, лекин акнун дар шакли «Панҷшер». Зеро «хир» дар асри XX барои сокинони минтақа ба маънои кӯҳ номаълум буд ва онҳо гумон мекарданд, ки шакли дурусти ин ном «Панҷшер» аст, яъне панҷ шер.

Ногуфта намонад, ки дар хусуси вачҳи тасмийи Панҷшер ҷанд ривояти дигар низ вучуд дорад ва ба хоҷири бештар равшан шудани мавзӯё онҳоро низ зикр намудан аз ғоида ҳолӣ нест. Масалан, мардуми Панҷшер имрӯз мегӯянд, ки ҳанӯз дар замони Ғазнавӣён ин минтақа Качкана ном доштааст. Ҳангоме ки Султон Маҳмуди Ғазнавӣ меҳост сарбанди машҳур ба «Банди Султон»-ро бисозад, мардуми Качкана ба султон аз ҷиҳати молӣ кумаке накарданд ва фақат 5 нафареро ба қори сохтмон фиристоданду ҳалос. Он 5 нафар ба ҳадде сахт қор мекарданд, ки султон Маҳмуд дар ғайрату заҳмати онҳо гуфтааст: «Ин панҷ нафар чун панҷ шер ҳастанд» [7, 80]. Ва гӯё аз ҳамон айём сар карда он минтақаро Панҷшер меноманд. Ин қисса зебост, вале ҳақиқате надорад. Зеро, тавре зикр шуд, минтақаи мазкурро ҳанӯз дар асрҳои IX-X Панҷхир мегуфтанд ва Качкану Качкана ном гирифтаниш баъди истилои муғул дар асри XIII пайдо шудааст.

Ақидаи дигар, ки вачҳи тасмийи минтақа, гӯё, марбут аст ба панҷ пире, ки дар деҳоти мухталифи Панҷшер мадфунанд, низ асосе надорад. Зеро мазорҳои он пирон гуногунзамону мухталифмакон мебошанд. Он пирҳо инҳоянд: Ҳоҷа Иброҳим, ки мазорааш дар Дарбанд воқеъ аст; Ҳоҷа Сафо, ки мазорааш дар Дуоб ҷой дорад; Ҳоҷа Қӯли Вали, мазорааш дар Тали Тӯл; Ҳоҷа Ориф, мазорааш дар Ариб ва Ҳоҷа Аҳмади Башор, ки мазорааш дар Остонаи Қалон воқеъ мебошад [11, 350].

Тавре ёд шуд, Панҷшер дараи ниҳоят тӯлонӣ мебошад. Аммо дар дохили он даҳҳо дараҳои хурди дигар бо ҷашмаҳои мусаффо мавҷуданд, аз қабилӣ: дараи Обдара, дараи Парӣён, дараи Ҳовак, дараи Абдулло, дараи Ғуза, дараи Ҷералӣ, дараи Ғор, дараи Зарӣё, дараи Ҳазора ва дараҳои дигар. Дар дараҳои мазкур деҳаҳои зиёде воқеъ гаштаанд, ба монанди: Бозорак, Дулона, Сангиҳон,

Болоасп, Кунд, Калон, Ҳисорак, Мулима, Чехралӣ, Қалъаи Исфандиёр, Чорқарийа, Ариб, Кӯли Валӣ, Тали Тӯл, Ҳазорахонаи Боло, Ҳазорахонаи Поён ва деҳаҳои дигар.

Рӯди Панҷшер аз кӯҳҳои ағбаи Ховак ва Кӯтали Орзу оғоз шуда, дар тӯли имтидоди худ ба он аз дараҳои хурду калон обҳои зиёде мерезанд. Шохобҳои серобе, ки бо рӯди Панҷшер мепайванданд, наҳри Поринда, Оби Пиёвӯшт ва Дарёи Шӯрба ҳастанд. Рӯди Панҷшер то водии шимоли Кобул тӯл кашида, тақрибан 101 км. дарозӣ дорад.

Мардуми деҳоти дараҳои Панҷшер солҳои пеш ба бофтани гилему карбос шуғл меварзиданд. Ғайр аз ин, бо вучуди камзаминӣ, ба коридани гандуму ҷаву бокило ва парвариши дарахтон машғул мешуданд.

Тавре зикр шуд, сокинони Панҷшер аз замонҳои пеш ба истихроҷи нукра, тилло ва сангҳои қиматбаҳои мухталиф (лаъл, ёқут, зумуррад, лочувард) ва коркарди онҳо машхур буданд. Ҳоло дар дараҳои мухталифи Панҷшер конҳои гуногуни маъдан маъруф мебошанд. Чунончи кони нукраи байни Панҷшеру Ховак, ки 48 км. тӯл кашидааст; кони мис дар мавзеи Замонкӯҳ; кони мис дар наздикии деҳаи Паскарон; кони миси Ҷангалак дар Бозораки Панҷшер, ки дар кӯҳи Новапеч воқеъ аст. Дар шарқи кӯҳи мазкур ду ҷойи истихроҷи мис бо номҳои «Кони Абдулқодир», «Кони Мулло», «Кони Калон», «Кони Ношинос» маъруфанд. Конҳои мазкур конҳои калонтарин ва ғанитарини мис дар Афғонистон ба ҳисоб мераванд; ғайр аз ин, кони сурби Панҷшер, ки аз замонҳои қадим то имрӯз коркард мешавад ва кони санги абрак - булӯр, ки дар Руха мавҷуд аст, маъруфанд [14, 196].

Адабиёт

1. Абдулҳафиз, Мансур. Корномаи Масъуд / Мансур, Абдулҳафиз. - Кобул: Воҳиди интишороти бунёди шаҳид Масъуд, 1386. - 15 с.
2. Абӯсаъд, Абдулқарими ас-Самъонӣ / Абдулқарими ас-Самъонӣ, Абӯсаъд. Китоб-ул-ансоб.- Ҷ. I. ар-Риёз: Дор-ан-Накшош, 1999. - С. 289-290.
3. Ал-Макдисӣ, ал-Башорӣ. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифат-ул-ақолим / ал-Башорӣ, Ал-Макдисӣ. - Бейрут: Дор эҳё ат-турос ал-арабӣ, 1987. - 236 с.
4. Бартольд, В. В. Сочинение / В. В. Бартольд. - Т. I., М.: Изд-во вост. лит., 1963. - 551 с.
5. Ал-Яъқубӣ, Аҳмад ибни Аби Яъқуб ибни Возеҳ ал-Котиб. Китоб-ул-булдон / Аҳмад ибни Аби Яъқуб ибни Возеҳ ал-Котиб, Ал-Яъқубӣ. - Бейрут: Дор ихё-ат-турос-ул-арабӣ, 1988. - 56 с.
6. аш-Шариф, ал-Идрисӣ. Китоб нузҳат-ул-муштоқ фӣ ихтироқ-ил-офок / ал-Идрисӣ, аш-Шариф. - Ҷ. I, II. - Бейрут: Оламу-л-китоб, 1989. - Ҷ. I. - С. 484-485.
7. Гулаҳмад, Шефта. Аз Дарвоз то Кописо / Шефта, Гулаҳмад. - Душанбе. «Эр-граф», 2009. - 80 с.
8. Ёқут ал-Ҳамавӣ, Шихобиддин Абӯабдуллоҳ. Муъҷам-ул-булдон / Шихобиддин Абӯабдуллоҳ, Ёқут ал-Ҳамавӣ. - Ҷ. I. - Бейрут: Дор-ул-кутуб-ул-арабӣ, 1977. - С. 498-499.
9. Ибн Баттута. Рихлат. - Бейрут: Дор Содир ва Дор Бейрут ли-т-тибоа ва-н-нашр, 1964. - 391 с.
10. Ибни Ҳавқал, Абулқосим ибни Ҳавқал-ан-Насибӣ. Китоб сурату-л-арз / Абулқосим ибни Ҳавқал-ан-Насибӣ, Ибни Ҳавқал Бейрут: Дор мактабату-л-ҳаёт, 1992. - С. 371-373.
11. Ибн-ал-Фақеҳ, ал-Ҳамадонӣ. Мухтасар китоб-ул-булдон / ал-Ҳамадонӣ, Ибн-ал-Фақеҳ. - Қибрис; Дор эҳё ат-турос ал-арабӣ, 1988. - 296 с.
12. Қомуси ҷуғрофиёи Афғонистон. - Ҷ. I., Кобул: Нашриёти Анҷумани Ориёно, Доират-ул-маорифи Афғонистон, 1335 ҳ.ш. - 350 с.
11. Мухаммадақбари Шӯрмоч, Нуристонӣ. Ҷуғрофиёи умумии Афғонистон / Нуристонӣ, Мухаммадақбари Шӯрмоч. - Кобул: Муассисаи интишороти Афғонистон, 1350. - С. 103-196.
12. Худуд-ул-олам. Ба кӯшиши Манучехри Сутуда. - Техрон, 1340. - 101 с.
13. Хоҷа Абулфазл, Мухаммад ибни Ҳусайни Байҳақии дабир. Таърихи Табарӣ / Мухаммад ибни Ҳусайни Байҳақии дабир, Хоҷа Абулфазл. Тасҳеҳи доктор Алиакбари Файёз. - Чопи сеюм. - Техрон: Чопхонаи «Маҳорат», 1371. - С. 517-869.

Шарифзода Тахмина – старший преподаватель кафедры экономического, финансового и антикоррупционного права Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067; Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14, тел.: 935447722.

В статье рассматриваются вопросы правотворческой деятельности в сфере налогов, связанные с коренными преобразованиями налоговой системы. Отмечается, что одной из основных правовых методов осуществления налоговой деятельности государства являются издание нормативных, индивидуальных актов, а также заключение двухсторонних актов. Следует отметить, что налоговое законодательство, по сравнению с другими законами, характеризуется повышенной сложностью и высокой динамикой вносимых в него изменений. Это обусловлено междисциплинарным характером объекта налогово-правового регулирования, который охватывает экономические взаимодействия, объективно склонные в условиях рынка к саморазвитию и перманентным трансформациям.

Ключевые слова: правотворческая деятельность, правовые формы, функция государства, налоговая деятельность, налоговые правоотношения, налоговое законодательство, предпринимательская деятельность, налогоплательщик, налоговое обязательство, международные договора.

ФАЪОЛИЯТИ ҲУҚУҚЭҶОДКУНИИ ДАВЛАТ ДАР СОҲАИ АНДОЗ

Шарифзода Тахмина – муаллими калони кафедраи ҳуқуқи иқтисодӣ, молиявӣ ва зиддикоррупсионии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734067; Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Нахимов, 64/14, тел.: 935447722.

Дар мақола масоили вобаста ба фаъолияти ҳуқуқэҷодкунии давлат дар соҳаи андоз, ки ба таҳаввулоти амиқи низоми андоз вобастагӣ доранд, баррасӣ гардидааст. Қайд карда мешавад, ки яке аз методҳои асосии ҳуқуқи баамалбарории фаъолияти андозии давлат ин интишори санадҳои меъёрӣ, фардӣ, инчунин бастанӣ асноди дӯҷониба мебошад. Мавриди зикр аст, ки қонунгузори андоз дар муқоиса бо дигар қонунҳо оид ба ворид намудани тағйиру иловаҳо ба худ мураккабии зиёд ва динамикаи баландро касб намудааст. Ин шартан хусусияти байнисоҳавии объекти танзими андозро ҳуқуқӣ мебошад, ки таъсири дӯҷонибаи иқтисодиро дар шароити бозорӣ барои худташаккулдиҳӣ ва табдилдиҳии воқеӣ фаро мегирад.

Калидвожаҳо: фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ, шаклҳои ҳуқуқӣ, функцияи давлат, фаъолияти андозӣ, муносибатҳои андозӣ-ҳуқуқӣ, қонунгузори андоз, фаъолияти соҳибкорӣ, андозсупоранда, уҳдадориҳои андозӣ, шартномаҳои байналхалқӣ.

LAW-REPORTING ACTIVITIES OF THE STATE IN THE SPHERE OF TAXES

Sharifzoda Tahmina - Senior Lecturer at the Department of Economic, Financial and Anti-Corruption Law of the Tajik State Financial and Economic University. Address: 734067; Republic of Tajikistan, Dushanbe, Nakhimov Street, 64/14, Phone.: 935447722.

The article deals with the issues of law-making in the field of taxes related to fundamental changes in the tax system. It is noted that one of the main legal methods of the tax activity of the state are the publication of regulatory, individual acts, as well as the conclusion of bilateral acts. It should be noted that the tax legislation, as compared with other laws, is characterized by increased complexity and high dynamics of changes made to it. This is due to the interdisciplinary nature of the object of tax and legal regulation, which covers economic interactions that are objectively prone to self-development and permanent transformations in the market.

Keywords: law-making activity, legal forms, state function, tax activity, tax legal relations, tax legislation, business activity, taxpayer, tax liability, international treaties.

Характерной чертой развития современного общества является повышенное внимание к правотворческой деятельности в сфере налогов, что связано с коренными

преобразованиями налоговой системы. При формулировке принципов правовых форм реализации функций государства они определяются как деятельность государства, его органов, связанную с изданием юридических актов, и влекущую юридические последствия [7, 76; 4, 113].

В юридической литературе отмечается, что одной из основных правовых методов осуществления налоговой деятельности государства являются следующие: издание нормативных актов, издание индивидуальных актов, заключение двухсторонних актов.

Первым и, надо сказать, основным методом осуществления налоговой деятельности государства выступает издание (разработка и принятие) государством в лице уполномоченных на то государственных органов общеобязательных нормативных правовых актов. Посредством издания этих актов государство устанавливает налоги и вводит их в действие, определяет права и обязанности субъектов и участников налоговых правоотношений (в первую очередь, налогоплательщиков), устанавливает юридическую ответственность за совершение налоговых правонарушений, формирует структуру и определяет компетенцию своих налоговых органов. Совокупность этих актов образует налоговое законодательство страны. НК РФ употребляет в данном случае термин «законодательство о налогах и сборах».

Законодательство и юридическая наука предложили несколько определений налогового законодательства.

Так, ст. 3 НК РБ определяет: Налоговое законодательство Республики Беларусь – система принятых на основании и в соответствии с Конституцией Республики Беларусь нормативных правовых актов, которая включает:

- настоящий Кодекс и принятые в соответствии с ним законы, регулирующие вопросы налогообложения;
- декреты, указы и распоряжения Президента Республики Беларусь, содержащие вопросы налогообложения;
- международные договоры Республики Беларусь;
- постановления Правительства Республики Беларусь, регулирующие вопросы налогообложения и принимаемые на основании и во исполнение настоящего Кодекса, принятых в соответствии с ним законов, регулирующих вопросы налогообложения, и актов Президента Республики Беларусь;
- нормативные правовые акты республиканских органов государственного управления, органов местного управления и самоуправления, регулирующие вопросы налогообложения и издаваемые в случаях и пределах, предусмотренных Налоговым Кодексом, а также принятыми в соответствии с ним законами, регулирующими вопросы налогообложения, актами Президента Республики Беларусь и постановлениями Правительства Республики Беларусь.

В ст. 2 Налогового кодекса Армении понятие «налоговое законодательство» заменено понятием «правовые акты, регулирующие налоговые отношения»; устанавливается, что налоговые отношения в Республике Армения регулируются Конституцией Республики Армения, ратифицированными Республикой Армения международными договорами, Кодексом, законами Республики Армения о сборах, принятыми на их основании и с целью обеспечения их осуществления подзаконными нормативными правовыми актами, а также другими правовыми актами, где допускается регулирование налоговых отношений (далее — правовые акты, регулирующие налоговые отношения).

В отношении подобной формулировки налогового законодательства не согласен профессор А.И. Худяков, который утверждает: «С данным определением

можно было согласиться, если бы не то обстоятельство, что согласно данного определения, объектом правового регулирования выступает налоговое правоотношение. Между тем, объектом такого регулирования выступает не правовое, а общественное отношение, которое становится правоотношением именно в результате юридического воздействия со стороны правовой нормы, закреплённой в правовом акте налогового законодательства. Таким образом, налоговое правоотношение является не объектом правового регулирования со стороны норм налогового законодательства, а продуктом такого регулирования. [6, 270]

Ст.4 первого НК РТ (1998) определяет, что совокупность актов налогового законодательства РТ состоит из настоящего Кодекса и принятых на его основании нормативных (нормативно-правовых) актов. Ст.2 действующего НК РТ (2012) несколько расширяет данное определение и устанавливает, что «налоговое законодательство РТ основывается на Конституции РТ и состоит из настоящего Кодекса, принятых в соответствии с ним, регулирующих налоговые отношения нормативных правовых актов, и международных правовых актов, признанных Таджикистаном».

В НК РТ значительные полномочия предоставляются исполнительным государственным органам, в том числе уполномоченному государственному органу. В частности, согласно ст.3 НК РТ проекты нормативных правовых актов по внесению изменений и дополнений в настоящий Кодекс и иных нормативных правовых актов по вопросам налогообложения представляются в Правительство РТ в установленном порядке Министерством финансов РТ по согласованию с уполномоченным государственным органом (центральный исполнительный орган государственной власти, обеспечивающий налоговый контроль исполнения налоговых обязательств перед государством) и другими соответствующими государственными органами. Согласно НК РТ уполномоченный государственный орган утверждает инструкцию о проведении проверок (ст.28 НК РТ), порядки проведения контрольного закупа и хронометражного обследования (ст.39-40 НК РТ), по согласованию с Министерством финансов РТ утверждает инструкции по исчислению и уплате всех видов налогов и принимает иные подзаконные акты.

Кроме того, налоговое законодательство, по сравнению с другими законами, характеризуется повышенной сложностью и высокой динамикой вносимых в него изменений. [5,26; 2,13-14] Это обусловлено междисциплинарным характером объекта налогово-правового регулирования, который охватывает экономические взаимодействия, объективно склонные в условиях рынка к саморазвитию и перманентным трансформациям.

В отношении указанных подзаконных актов уполномоченного государственного органа, а также других подзаконных актов в ст.2 НК РТ установлено: в случае противоречия между положениями настоящего Кодекса и другими нормативными правовыми актами, для целей налогообложения применяются положения настоящего Кодекса. Нормативные правовые акты, затрагивающие вопросы налогообложения, должны соответствовать положениям настоящего Кодекса.

Как отмечено «Правовое государство может существовать только в условиях гарантированной определенности закона, при которой у индивида имеется возможность долгосрочно планировать собственное поведение в частной жизни и в предпринимательской деятельности» [3, 115]. Понятие «правовая определенность» помимо требований к юридико-техническому изложению правовых норм включает также необходимость их единообразного толкования и применения на практике. Применительно к процессу правообразования принцип определенности

налогообложения включает такие требования, как точность, ясность, доступность, компактность и полнота налоговых предписаний, разумный баланс абстрактного и конкретного, логическая и системная согласованность в регламентации налоговых отношений. Нарушение одного или ряда из этих требований приводит к ситуации неопределенности в праве [1, 25; 1, 43].

Для повышения определенности налогового законодательства, недопущения несоответствия между инструктивными материалами по налогам и НК РТ, недавно был принят Закон РТ от 21.02.2018, №1511, согласно которому:

- в НК РТ внесены дополнения в отношении обратной силы закона и сроках вступления в силу закона, соответствующие требованиям Закона РТ «О нормативных правовых актах»;

- в случае наличия двусмысленностей и (или) противоречий между положениями настоящего Кодекса или отсутствия необходимых положений (пробелов) для регулирования налоговых отношений, налоговые и (или) судебные органы принимают решение в пользу налогоплательщика. Примечание: Под двусмысленностью и (или) противоречиями между положениями настоящего Кодекса понимается разночтение норм и (или) наличие двух или нескольких положений, противоречащих друг другу по смыслу и содержанию.

В связи с этим, если в отношении того или иного акта налогового органа у предпринимателя имеются сомнения о его соответствии законодательству, или в той или иной норме подзаконного акта четко и ясно не определены обязательства сторон, либо эта норма противоречит другой норме подзаконного акта, предприниматель может обратиться в налоговый орган или суд о применении данной нормы в его пользу.

Каждое лицо, поступающее правомерно и добросовестно, вправе полагать, что и другие лица (включая властных субъектов) будут вести себя правомерно и добросовестно. [1, 25]

К числу очевидных достижений процесса совершенствования налогового законодательства РТ, сокращающих правовые основания для возникновения спорных ситуаций, следует отнести:

- 1) его кодифицированный характер, что выразилось в принятии НК РТ;
- 2) верховенство норм этого Кодекса, посвященных вопросам налогообложения, в системе нормативных правовых актов.

Принятие любого нормативного правового акта, касающегося налогообложения, но не предусмотренного НК РТ, делает такой акт не действительным и, соответственно, не порождающим никаких правовых последствий. Это положение дополняется указанием ст.2 НК РТ на то, что при наличии противоречий между НК РТ и другими законодательными актами РТ в целях налогообложения действуют нормы настоящего Кодекса.

Вторым правовым методом осуществления налоговой деятельности государства выступает издание индивидуальных правовых актов по вопросам налогообложения. Индивидуальные налогово-правовые акты применяются, главным образом, при уплате налога на основе налогового уведомления, направляемого налоговыми органами налогоплательщикам. Такой способ уплаты налога применяется, например, при уплате налогов на недвижимое имущество физических лиц, когда налоговый орган самостоятельно исчисляет сумму налога и вручает налогоплательщику налоговое уведомление, в соответствии с которым налогоплательщик производит уплату налога.

Налоговым уведомлением признается направленное налоговым органом письменное сообщение налогоплательщику о необходимости исполнения последним

налогового обязательства. Данное уведомление содержит все признаки индивидуального правового акта, т.е. регулирует конкретное налоговое правоотношение, адресовано определенному лицу, рассчитано на однократное применение. Этот акт порождает обязанности у лица, кому оно адресовано, обладает свойствами обязательности и принудительности исполнения, что свойственно любым правовым актам. Налоговый кодекс устанавливает сроки исполнения каждого вида налогового уведомления» [9, 392].

Следует учесть, что в Таджикистане сумма налогов на недвижимое имущество (земельный налог и налог на объекты недвижимости) рассчитывается налоговыми органами для физических лиц, не являющихся индивидуальными предпринимателями, и направляют их налогоплательщикам для исполнения. Однако, в случае несогласия налогоплательщика с исчисленной суммой налога, он может самостоятельно проверить эту сумму, используя налоговый калькулятор, размещенный на электронном сайте уполномоченного государственного органа.

В отношении налоговых уведомлений, которые приняты с превышением определенных в установленном порядке прав налоговых органов, в которых в отношении налогоплательщика устанавливаются не установленные законом дополнительные требования, то такие требования налоговых органов не являются законными и возникающие споры разрешаются, в том числе, в судебном порядке.

Третьим методом налоговой деятельности государства выступает заключение двухсторонних и многосторонних налогово-правовых актов, в том числе международных правовых актов по вопросам налогообложения.

Относительно данной формы закрепления норм права среди правоведов нет единства. Одни авторы считают, что нормативный договор - это особый вид нормативного акта, аргументируя это тем, что совместные ведомственные нормативные приказы, подписанные двумя министрами, практически ничем не отличаются от двухсторонних договоров. Другие авторы видят в договоре самостоятельный источник права. Так или иначе, под нормативным договором следует понимать соглашение двух или более субъектов (сторон), устанавливающее, изменяющее или отменяющее нормы права, в пределах полномочий договаривающихся сторон. Нормативные договоры подразделяются на внутригосударственные и международные. [8, 203-208]

В Таджикистане международные договора по вопросам налогообложения включаются в состав налогового законодательства, в соответствии с которыми при налогообложении иностранных компаний, функционирующих в Таджикистане, могут быть применены особые правила, определенные этими договорами. Т.е., если со стороны иностранной компании будут выполнены процедуры по применению таких международных договоров, то при налогообложении их деятельности (дохода) будут применяться нормы международных договоров, а не нормы НК РТ и другого налогового законодательства.

В налоговом законодательстве Таджикистана должны быть предусмотрены процедуры, обеспечивающие требование ст.2 НК РТ: «Привилегии, предусмотренные международными правовыми актами о предотвращении двойного налогообложения, не применяются в отношении резидента иностранного государства, если этот резидент используется другим лицом, не являющимся резидентом такого государства, в целях получения привилегий».

В свою очередь, внедрение внутренних налоговых договоров в практику налоговой деятельности РТ обычно увязывается с налогами за недропользование, где в качестве налога (причем, натурального) рассматривается доля государства в добытой недропользователем продукции. Согласно ст.237 НК РТ, в случае

заключения дополнительного соглашения между недропользователем и компетентным органом уплата роялти за добычу может быть осуществлена в натуральной форме. Сумма (стоимость) натуральной формы выплаты роялти за добычу должна быть эквивалентна денежной форме данной выплаты.

Литература

1. Демин А.В. Неопределенность в налоговом праве и правовые средства ее преодоления: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. / А.В. Демин. – Екатеринбург, 2014. – 452 с.
 2. Леони Б. Свобода и закон. / Б. Леони. М.: ИРИСЭН, 2008.- 312 с.
 3. Назаров В.Н. К вопросу о дефиниции и классификации споров, возникающих в связи с взиманием налогов и сборов. / В. Н. Назаров // Финансовое право. 2007.- 250 с.
 4. Иванов А. А. Закон сохранения налога / А.А. Иванов. // Налоговед. 2010. - С. 13-14.
 5. Сыпатаева М.Ш. Правовые методы налогового правотворчества в Казахстане / М.Ш. Сыпатаева // Вестник КазНУ, серия юридических наук, специальный выпуск, 2011. - С. 269-270.
 6. Матузова Н.И. и Малько А.В. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. М., 1997. - 108 с.
 7. Морозова Л.А. Теория государства и права. / Л.А. Морозова. М., 2005.- 205 с.
 8. Халфина Р.О. Научные основы советского правотворчества. / Р.О. Халфина. М., 1981. – С. 203-208.
 9. Худяков А.И. Теория налогообложения: учебное пособие. / А.И. Худяков, Г.М. Бродский - Алматы: ТОО «Издательство «НОРМА-К», 2002. - 450 с.
-
-

УДК. 821.222. 1.09

МОРАЛЬНЫЙ ПРАВ СОВЕРШЕННОГО ЧЕЛОВЕКА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Бойназаров Эшонкул Холназарович – старший преподаватель кафедры гуманитарных дисциплин Таджикский государственный университет коммерции Адрес: г. Рудаки, пос. Гравзавод дом, 37. Тел.: 919444820

Бойназаров Хасан Эшонкулович – ассистент кафедры гуманитарных дисциплин Таджикского государственного финансово экономического университета. Адрес: г. Рудаки, пос. Гравзавод дом, 37. Тел.: 909291081, E-mail: khasanjon07@mail.ru

Статья посвящена характеристике этического учения Низами Гянджеви. В ней авторы на основе сопоставительного анализа мистических и любовных поэм Низами Гянджеви пытаются выявить, обобщить и охарактеризовать моральный облик совершенного человека, который описывается в этих поэмах. Изучение философско-этических взглядов Низами Гянджеви показывает, что Низами как и все мусульманские мистики находился под всеобъемлющим влиянием исламского учения о происхождении мира и человека. Человек в представлении Низами является венцом божественного творения, призванным быть беспристрастным Его наместником на земле. Он предназначен для распространения добра, справедливости и любви. Поэтому, в произведениях Низами преследуется одна общая цель – это воспитание идеального человека. Для решения этой задачи мыслитель придает особое значение раскрытию и описанию сущностных качеств, которым наделены идеализированные герои его произведений. К числу людей, призванных или обязанных быть идеальным, Низами, относит, в первую очередь, царей и владык.

Ключевые слова: суфизм, человек, сущностные силы, душа, разум, справедливость, сдержанность, мудрость, добродетель, вечность, любовь, мистическая любовь.

ТАБИАТИ АХЛОҚИИ ИНСОНИ КОМИЛ ДАР АСАРҲОИ НИЗОМИИ ГАНҶАВИ

Бойназаров Эшонкул Холназарович – муаллими калони кафедраи ҷомеашиносии Донишгоҳи давлатии тибқорати Тоҷикистон. Сурога: н. Рӯдакӣ, маҳаллаи Гравзавод, хонаи 37. Тел.: 909291081

Бойназаров Хасан Эшонқулович – ассистенти кафедраи Ҷанҷавӣ фаҳмидаи гуманитарии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Суроға: н. Рӯдакӣ, маҳаллаи Гравзавод, хонаи 37. Тел.: 909291081 E-mail: khasanjon07@mail.ru

Мақола ба тавсифи таълимоти ахлоқии Низомии Ҷанҷавӣ бахшида шудааст. Дар он муаллифон дар заминаи таҳлили муқоисавии достонҳои ирфонӣ ва шиқии Низомии Ҷанҷавӣ қўидаанд, ки симои ахлоқии инсонии комилро, ҳамон тавре ки дар асарҳои манзуми ин мутафаккири бузург таҷассум ёфтааст, ошкор, ҷамъбаст ва тавсиф намоянд. Таҳлили мазмуни фалсафӣ-ахлоқии осори Низомии Ҷанҷавӣ нишон медиҳад, ки Низомӣ ҳамчун соири орифони мусулмон, таҳти таъсири амиқи таълимоти қуръонӣ дар бораи пайдоиши ҷаҳон ва инсон қарор дошт. Дар назари Низомӣ, инсон ҳамчун махлуқи шариф ва «гули сари сабади офариниши илоҳӣ», бояд аз ҳама ҷиҳат ба мақоми «Халифи Худованд дар Замин» сазовор бошад. У барои густариши некӣ, адолат ва шиқу муҳаббат муваззаф шудааст. Аз ин рӯ, асарҳои Низомӣ ба як мақсад нигаронида шудаанд, ки он тарбияи инсонии комил мебошад. Барои ҳалли ин масъала ҷиҳати ошкор ва тавсиф намудани сифатҳо ва нерӯҳои моҳиятии қаҳрамонони ормонии асарҳои мутафаккири таваҷҷуҳ зоҳир карда шудааст. Аз ҷумлаи афроде, ки Низомӣ инсонии комил буданро барои онҳо ҳатмӣ мешиқорад, шиқон ва ҳокимон ба шиқор мераванд.

Калидвожаҳо: таҳаммул, адолат, инсон, тасаввуф, ирфон, нерӯҳои моҳиятӣ, рӯҳ, ақл, хирад, фазилат, бақо, шиқ, шиқии ирфонӣ.

THE MORALITY NATURE OF THE COMPREHENSIVE HUMANS IN THE LITERARY WORKS OF NIZOMI GANJAVI

Boynazarov Eshonqul Kholnazarovich – Senior lecturer Department of Social science, Tajik state university of commerce. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe. Phone: +992919444820

Boynazarov Hassan Eshonqulovich – assistant Department of Humanitarian Disciplines Tajik state university of finance and economics. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe. Phone: +992909291081 E-mail: khasanjon07@mail.ru

The article is about the description of morality teaching of Nizomi Ganjavi. In this article the author tried to analyze and compare the basic mysticism and love poems of Nizomi Ganjavi about the face of the comprehensive humans, the issues on the literary works of this scholars personified, discover, ending, and described. The meaning analyze of philosophy-morality of Nizomi Ganjavi showed that Nizomi was staying as another subtle thinker of Muslim, under the effect of deep Qu'ran teaching about the foundation of the world and humans. According to Nizomi human as the honest creation and like the flowers of the God creation, and should be on the status of caliph in the world. His function is about improving goodness, judge, and love. That's why the works of Nizomi has gotten one point that is about the morality of comprehensive humans. Nizomi wants to see the kings and wisdom people as the comprehensive person in the world.

Key words: Sufism, mysticism, human, soul, intellect, judge, patient, wisdom, love, mysticism love.

В истории философии ислама вообще и, в частности, суфизма проблема человека и его сущности и предназначение занимает одну из центральных мест. Данная проблема и сегодня остается актуальной задачей и привлекает ученых направлениям внимание. Например, «Внимание биологов привлекают такие вопросы о человеке, как его физическая природа, генетика и соматическая изменчивость, в психологии изучается психический мир человека, а философская антропология на основе обобщения результатов научных достижений и данных о человеке занимается созданием общей картины природы человека, его сущности, происхождения и развития»[2, 1-6].

Боле того, в настоящее время существуют множество разных идей о сущности и природе человека, которые иногда противоречат, но часто дополняют друг друга. Идеинная борьба о происхождении человека наблюдается не только между

идеализмом и в философии, но между религией и наукой, а также между различными религиозными направлениями, школами и течениями, даже внутри одной и той же философской или религиозной школы.

Разумеется такой характер свойственен также исламской доктрине о происхождении и сущности человека. Основные положения исламского учения об антропогенезе заключены в следующих стихах Корана: «Мы уже создали человека из эссенции глины, потом поместили мы его каплей в надежном месте, потом создали из капли сгусток крови, и создали из сгустка крови кусок мяса, создали из этого куска кости и облекли кости мясом, потом мы вырастили его в другом творении, - благословен же Аллах, лучший из творцов!» (Коран, 23: 12); «Мы ведь создали человека из капли, смеси, испытывая его, и сделали его слышащим, видящим» (Коран, 76: 2); «Разве думает человек, что он оставлен без призора? Разве не был он каплей из семени источаемого? Потом стал сгустком, и сотворил Он его и устроил, и сделал из него пару: мужчину и женщину» (Коран, 75: 36 – 39); «О люди! Если вы в сомнении о воскрешении, то ведь Мы создали вас из праха, потом из капли, потом из сгустка крови, потом из куска мяса, сформированного или бесформенного, чтобы разъяснить вам (это). И помещаем в утробах, несколько захотим, до определенного срока. Потом выводим вас младенцем, потом - чтобы вы достигли вашей зрелости. Среди вас есть тот, кто упокоится, и среди вас есть тот, кто возвращается к жалчайшей жизни, чтобы не знать после знания ничего. И видишь ты землю бесплодной, а когда мы низведем в неё воду, она приходит в движение и разбухает и выращивает всякие прекрасные пары» (Коран, 22: 5).

Низами Гаянджеви, как и другие мусульманские мистики, находился под влиянием исламского учения о происхождении мира и человека, о чем свидетельствуют его поэмы, посвященные восхвалениям Бога и описаниям о сотворении мира. Человек в представлении Низами является венцом божественного творения, призванным быть беспристрастным Его наместником на земле. Он предназначен для распространения добра, справедливости и любви. Поэтому, произведения Низами преследуют одну общую цель – воспитание идеального человека. Для решения этой задачи мыслитель особое внимание уделяет раскрытию и описанию сущностных значений и качеств, которым наделены идеализированные герои его произведений числу людей, призванных или обязанных быть идеальной, Низами, относит, в первую очередь, царей и владык.

По справедливому замечанию таджикского ученого К.Олимова, в поэтических произведениях мыслителей Востока, в том числе и в «Хамсе» великого Низами, вопрос о справедливости преподносится не в теоретическом, а в практически-нравоучительном плане. Это понятно, ибо они, в данном случае Низами, хотели в художественном, выразительно-эмоциональном облике показать необходимость разумного, гуманного управления государством» [3, 60].

В «Сокровищнице тайн» Низами существуют рассказы о справедливости, критика тирании и насилия, примеры достойного правления в государстве, изложено бескомпромиссное отношение к социальному злу, которое, по мнению поэта, можно устранить путем установления справедливости, набожностью и власти разума.

В этом проявляется глубокая гуманистическая сущность наследия Низами. Его идеи о справедливом обществе, воспитание людей, особенно правителей, в духе высоких моральных качеств, не потеряли своего значения и до нашего времени. Поэтому идеи великого Низами носят общечеловеческий характер, они весьма современны и воспитывают людей в духе благородства и человеколюбия.

Сущность справедливости и беспристрастности, согласно мнению Низами, заключается в том, что они составляют важнейшую духовную часть идеального, добродетельного правителя:

Справедливость – твоя украшает сверкающий трон.

Если ты справедлив, вечно будет незыблемым он.

Поэтому, Низами отмечает, что каждый житель страны, начиная с правителя, кончая простым горожанам, должны в своих ежедневных поступках и отношениях соблюдать нормы справедливости. В своих дидактических наставлениях, обращенных правителям своего времени, Низами из уста героев - мудрецов своих произведений внушает им слова, призывающие быть справедливым и благожелательным в отношении к всеми жителями страны. Справедливый правитель может всегда прибегать к поддержке народа, т.е. простых граждан своего государства. Справедливый человек не только заботится о людях, но и испытывает сострадание к животным. В «Искендернаме» Низами описывает своеобразную картину происхождения идеального человека-царя в мистическом образе Александра Македонского. В поэме Александр изображен как идеальный правитель, воин и полководец, а также мудрец и философ.

В данном образе Низами описывает жизнь и судьбу идеального человека, испытывавшего все иронии и причуды судьбы, а также взлеты падения на пути самосовершенствования. Искендер, как справедливый и мудрый царь, направляет народ по правильному пути, воспитывает народ в духе истины и правды, правосудия и справедливости, беспристрастности и помощи нуждающимся, отдаления от лжи, обмана, алчности и зависти, невежества и темноты. Этот идеальный правитель попытается построить такое общество, где жизнь в нем была приятной и желанной для всех его членов. Искендер берет на себя функцию «пророка-распространителя» справедливости и везде соблюдает этот священный принцип:

Знание с верой призвал я. Мне служат они.

Справедливости дам я базарные дни.

Искендер благосклонен и милосерден к своим пленникам и освобождает их от поборов, он уважает ремесленников и дает им вознаграждение, прощает долги нуждающихся, или же сам за них платит. Он ведет правительственные деяния со знанием и справедливостью, за доброту отвечает добром, безжалостен к угнетателям и мятежникам и в то же время принимает извинения того, кто признает свою вину:

Подчиню я рассудку свой огненный прав,

Угнетенных спасу, угнетателей сжав.

Развивая эту проблему, Низами считает благодеяния и великодушие, доброжелательность и милосердие к угнетенным лучшим качествам идеального человека.

Как уже отмечалось, в вопросе о происхождении человека и его предназначении Низами опирается на исламское учение, согласно которой, человек является венцом божественного творения, его душа имеет божественное происхождение и стремится к Нему.

Согласно Низами, единство и гармоничное существование сотворенного мира и человека является доказательством божественной справедливости. Поэтому, поскольку человек является Его наместником на Земле должен, на основе морального уподобления Ему, всегда и всюду поддерживать справедливость. Такое убеждение свойственно всем мусульманским мистикам, но у Низами оно проявляется более ярко благодаря персонификации этих качеств в образе Хосрова, Фархада, Искендера и других героев его поэм.

Развивая тему справедливости и добра, Низами убеждает читателя в том, что каждое содеянное добро в дальнейшем спасет человека от возмездия судьбы:

Справедливый и в могиле озарен сияньем солнца,

В Судный день прохладной тенью осенит его платан.

Беспристрастное и справедливое отношение правителей к человеку и каждому индивиду, непорочность в соблюдении прав и обязанностей, является важным условием благополучий общества, социального благоустройства и культурного развития:

Мир озарив, Ормуз державно создал право,

И правом созданным прочна была держава[4, 42].

В целом, описание таких качеств как справедливость и человеколюбие, другие сущностные силы человека, проходит через все произведения Низами и определяет приверженность великого поэта-мистика к идейным принципам гуманизма. Одновременно мыслитель строго критикует и опровергает тиранию и гнет, насилие и притеснения, ложь и алчность, разногласие и обман, гнев и скупость, невежество и другие отрицательные качества человека.

В «Сокровищница тайн» в разделе «Об наставлении шаха и защиты справедливости», посвященный правителям, где мыслитель обращается к падишаху с вопросительным наставлением:

Дай спокойствие всем. Никому не чини ты обид.

Что за ними придет? Что за ними почувствуешь? Стыд[5, 214].

Он восхваляет правосудие и справедливость и не считает гнета делом правителя:

Справедливость – гонец, что спешит наш обрадовать разум;

Тот работник, что в царстве все нужное сделает разом[5, 216].

Примером идеального правосудия для Низами можно увидеть в «Рассказе о Нуширване и его визире», где используя беспечность и охоту Нуширвана, местные правители так обедняли страну и народ, что одна сова в придание своего дитя обещает другой сове сто тысяч разрушенных деревень. Анушервану становится стыдно от разговоров этих сов, и далее так развивает справедливость, что его имя становится идеалом справедливости. Даже теперь имя Анушервана не вспоминают без эталона справедливости, его называют Справедливым Анушерваном.

И в словах героев и в обращениях поэта осуждение гнета и насилия, и напротив, восхваление справедливости и беспристрастности, которые являются причиной благоустройства страны и спокойствие народа, имеет большое значение:

Насилий не чини, не угнетай свой край

И подданных своих приветливо ласкай[4, 341].

Многие четверостишия поэта касаются также осуждения пороков и восхваление добродетелей. Например:

Одна справедливость, - основа побед.

Насилье – источник несчастий и бед.

Под маскою щедрости скрыты пороки,

Блаженство дарует нам доблести свет[5, 143].

Важное воспитательное значение имеет мнение Низами о том, что человек должен стремиться к самосовершенствованию смолоду, нужно считать молодость выгодой, оценить и использовать ее с выгодой. Это является основным и постоянным нравственным требованием Низами в его учении о человеческой сущности и самосовершенствовании:

Дни земные бегут, потому их цена высока,

Жизни ценится прелесть затем, что она коротка.
Дни беспечности скрылись, ушли в безвозвратную даль.
Не печально ли это? Ну что ж, испытаем печаль[5, 231].

Поэт напоминает своим читателям, что пока у человека есть сила и возможность к труду, нужно заниматься полезным делом и он не должен жить за счет других:

Хлеб с водой ты имеешь в своем небогатом углу -
Так не следует с ложкой к чужому тянуться котлу[5, 233].

Согласно Низами, человек, стремящийся к добру, немногословен и не болтлив, не обижает и не дискриминирует права других людей, служение народу является самым славным делом такого человека:

Ты –Хума. В каждом деле ты чести доверенным будь,
Безобидным и тихим и в пище умеренным будь.
Чтоб главенства достичь, отказаться должны мы от страсти.
В отрешенье великом величье пророческой власти[5, 242-244].

Низами в разделе «Сокровищница тайн» под названием «О воспитании опыта и аскетизма» осуждает гедонистические и эгоистические настроения, он наставляет, что человек должен довольствоваться своим богатством, быть довольным от своей судьбы и доли, считать бедность спокойствием. В данном разделе говорится о вредности переедания, осуждается громкий и неуместный смех, считается, что жизнь является лучшим учителем человека и т.д. Эти положения особенно хорошо отражены в «Рассказе о наставнике и муриде»:

Ум обжоры скудеет, ответа не даст на вопрос.
Сердце ж – словно осока, в нем око страдает от ос[5, 295].

Важное внимание в своих произведениях мыслитель уделяет также проблемам правления страной, обеспечении мира, регулирования отношений индивидов и социальных групп, гуманному отношению царей и правящих кругов к людям, воспитания членов общества в духе доброты, великодушия, терпеливости и толерантности.

Наряду со стремлением к справедливости и свершению добра, основу сущностных качеств, которых господь Бог дал человеку, согласно

Низами составляют также самопознание и скромность:

Прахом станет живущий на этом безрадостном прахе,
Прах не помнит о всех, на его распростершихся плахе[5, 220].

Проблему соотношения души и тела, Низами также решает с позиции калама. Тело человека, как и другие вещи материального мира, подвержено гибели и исчезновению, но его душа бессмертна. Низами как последователь суфизма, не был далек от этого взгляда. Однако, Низами не призывает людей к категорическому отказу от материального мира и телесному самонаказанию, то есть считает уместным уединения не от мира в целом, а от нежеланных собеседников, от беседы с которым душа его тяготеет:

Хоть дыханье мое слиться, с общим дыханьем хотело,
Все же, бегство избрав, совершил я хорошее дело.

По мнению исследователей суфизма, Низами Генджеви в сказании «Лейли и Меджнун» в покрывале любовных смыслов путем действия героев произведения в основном излагал мистические убеждения. Он, по верному замечанию А.Зарринкуба, также, как и другие известные мистики, использовал лирическую поэму в качестве средства для выражения мистических идей[1, 45].

Любовь, проповедуемая в мистических произведениях мусульманских мыслителей, в том числе в произведениях Низами, является мистической любовью, но из-за того, что это мнение излагается загадочно и все ее выражения

понимаются также как выразителем истинной человеческой любви, простой читатель может понять ее по слагательному смыслу. По нашему мнению, именно этот факт служил причиной распространения мистицизма и мистической любви среди широких слоев мусульманских народов. Доктор Абулхусейн Заррикуб в своем произведении «Достоинства суфийского произведения» про любовь, которую изображали суфийские поэты, пишет: «Любовь Истины, любовь которую суфии воспевают, естественно наполнена болью разлуки. Потому что соединение с Истиной, итогом которого является соединением человека с абсолютным бытием, возможно только в быстро проходимых промежутках и на короткое время, промежутками, когда мистик в своих поисках окунется в сущности Господа Бога и увидит свою сущность уничтоженным в его сущности»[1, 45-46].

Абусаид Абулхайр говорит: «Дервишизм является названием действительности, когда заканчивается путешествие и путник достигает своей идеи, там не останется ничего, кроме Бога»[9, 187].

Согласно мнению Низами, любовь – это божественное целомудрие, которое развязывает узлы, она не является животной страстью, а является зеркалом, ярко отражающим божественное сияние. Низами считает мир и все его существа происходящими из любви. Эта идея отражена в сказаниях «Хосров и Ширин», «Семь красавиц», «Лейли и Меджнун». В последнем упомянутом сказании Низами, влюбленные не соединяются друг с другом и это доказывает, что поэт в этом сказании имел ввиду мистических влюбленных. Потому что мистический влюбленный не соединяется с мистической возлюбленной, наоборот, умрет в ней. Далее, после Низами традицию воспевания мистической любви продолжили все средневековые мусульманские поэты. Указывая на это обстоятельство, Саид Нафиси пишет: «Поэзия иранских суфиев полностью является символическим. Любовь и ее демонстрация, красота и ее различные демонстрации: веток и соловей, свеча и мотылек, и известные любовные сказания, такие как «Лейли и Меджнун», «Вамик и Узра», «Хосров и Ширин», «Ширин и Фарход», «Бахрам и Гуландам» и даже «Махмуд и Аяз» во всех произведениях иранского суфизма являются символическими, которые были использованы для преподавания мистической любви»[9, 46].

Значительное место в произведениях Низами и его последователей уделено описанию роли и значения знания и разума. Низами как и многие известные мусульманские мистики и философы восхваляет разум, считает его основой познания. Он требует своего сына, чтобы он изучал науки и усваивал ремесла. Согласно Низами, человек не должен довольствоваться природным талантом, а должен стараться в обучении знаний и ремесел, ибо без старания талант ничего не стоит, а лень и бездеятельность приведет человека неизбежно к моральному падению, отдаляет от образования. А когда человек отдаляется от образования, становится тупоумным. Тупоумство является одним из видов безумия, а безумие - это безрассудство. Поэтому даже люди по натуре хитрые, если тоже не обратят свое внимание на образование, то не могут достичь высшее положение:

Среди знающих – ушами хлопать, как осел,
Будет тот бедняк, кто знаний прочных не обрел.
Делай дело здесь, задачу исполняй свою;
Дело и в аду почтенней праздности в раю[6, 36-46].

Познание своих сил позволяют человеку в действительности стал настоящим человеком во всех смыслах, чтобы он контролировал бы свои деяния открыто и втайне. Это позволяет, очищению его мысли, слова и поведения от изъянов, в результате чего он становится добрым, правильным и верным.

Мнение Низами о высшем положении разума и души соответствует

мнениям других предшествующих ему мыслителям. Низами считает душу светильником, а разум - маслом, которое горит в нем и освещает путь человека к совершенствованию:

Притча здесь: вода живая – это не вода,
Это, друг, душа и разум, слитые всегда.
И когда от этих двух ты к одному придешь,
Ты себя и человеком в день тот назовешь[6, 46].

Согласно Низами, смерть является исходным началом отправления человеческой души к Богу и способом соединения с вечностью, и тот который хочет соединиться с этой вечностью, никогда не боится смерти. Эту идею Низами в «Лейли и Меджнун» излагает следующим образом:

И можно ль мне стенать или скорбеть?
Ты смерть послал, и – да свершится смерть!
Ведь разумом своим постигнул я:
Что в смерти – продолженье бытия[7, 13].

При рассуждении о проблеме жизни и смерти в поэме «Семь красавиц», Низами еще раз выдвигает вопрос непрочности жизни и добывания из жизни доброго имени. Он пишет, что каждый человек должен знать, что он обязательно умрет и эту истину нужно признать как действительное окончание жизни:

Ноги тысячам онагров мощь его сломила;
Но взгляни, как он унижен после был могилой.
Двое врат в жилище праха. Через эти – он
Вносит прах, через другие – прах выносит вон[6, 322].

Согласно мнению Низами, из этого мира с легким сердцем уйдет только тот, кто приобрел доброе имя скромностью и сдержанностью, добродетельностью и благотворительностью, достойными деяниями, приятным поведением, щедростью и подавлением похоти.

Проблема приобретения вечности, которая проповедует Низами эта идея о любви как источник самосовершенствования и приближения к Богу. Низами утверждает, что процесс самосовершенствования человека завершается тем, что человек достигает божественную любовь и приобретает вечное счастье. Идеального человека, вошедшего в высшую степень развития разума и мудрости, в художественной литературе считали «пробовавшим живой воды и вечным». Учитывая это убеждение, Низами пишет:

Вечный Мрак – вот название сей темной глуши,
И Живая Вода в этой льется тиши[8, 436].

Значительное место в своих произведениях Низами уделяет проблеме описания и характеристики любви, - как важного качества идеального человека. Согласно Низами, любовь это созидательное пламя, от которого никто и ничто в мире не может быть отделен застрахован. Любовь это - наилучшее духовное богатство, которое господь Бог даровал человеку.

С точки зрения Низами, основа любви единственна, а общество и существо является каплей, которая вытекает из основы извечности, сияет как любовь, как солнце в сказании. Его сияние в разноцветных стеклах кажутся красивыми. Эти разные цвета множественного мира появляются в результате сияния любви - божественного солнца.

Умение говорить мудрые слова Низами относит в круг сущностных качеств совершенного человека:

Двух сокровищниц ключ, - достижений великих основа,

Есть язык искушенных, умеющих взвешивать слово[5, 181].

Таким образом, Низами утверждает, что поэтическое мастерство это не значит воспевать только стихи, а является небесной миссией. Он ставит поэтов после пророков, и таким образом наставляет своих читателей не смотреть на поэтическое мастерство плохим взглядом, ибо поэты как и ученые, являются наследниками пророков:

В том великом пространстве, где веет дыханье творца,
Светлый путь для пророка, и далее – он для певца[5, 181].

Низами после описания и характеристики каждого сущностного качества человека для подтверждения своих мыслей приводит народные притчи из фольклора, которые позволяют глубже понимать суть его идей и, заодно, свидетельствуют о его гуманизме.

Литература

1. Абдулхусайн Зарринкӯб. «Чустучӯ дар тасаввуфи Эрон» монография, /А. Зарринкӯб. - Душанбе, 1992. - 250 с.
 2. Музаффар М. Антропология. Учебное пособие для медицинских и педагогических вузов. /М. Музаффар. - Душанбе, 2008.-180 с.
 3. Олимов К. Вопрос о справедливости в творчестве Хакима Санай и Низами Гянджави / Олимов К. // Известия АН РТ, 2013. - №2. - 192 с.
 4. Низами Гянджеви. Хосров и Ширин. / Низами Гянджеви.- М., 1985.- 246 с.
 5. Низами Гянджеви. Сокровищница тайн. / Низами Гянджеви. - М., 1985.- 192с.
 6. Низами Гянджеви. Семь Красавиц. / Низами Гянджеви. - М., 1986.- 260 с.
 7. Низами Гянджеви. Лайли и Меджнун. / Низами Гянджеви. - М., 1986.- 236 с.
 8. Низами Гянджеви. Шараф – наме. / Низами Гянджеви. - М., 1986.- 160 с.
 9. Абдулмалики Саолибӣ. Шоҳнома, тарчимаи Маҳмуд Ҳидоят. /Абдулмалики Саолибӣ. – Техрон, 1338.- 187 с.
-
-

ИҚТИСОД	
<i>Раҳимзода Ш., Ашуров Ғ.М.</i> РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ КИШОВАРЗӢ ВА МУШКИЛИҶОИ ОН	7
<i>Сафаров Б.Ғ., Шамсуллозода Х.</i> МУАММОҶОИ ТАШАККУЛИ ҶАЪОЛИЯТИ САРМОЯГУЗОРИИ ШИРКАТҶОИ СУҒУРТАВӢ	13
<i>Бегматов А.А., Бегматов Б.А.</i> НАҚШИ САРМОЯГУЗОРИҶОИ ХОРИҶӢ ДАР ДИВЕРСИФИКАТСИЯИ ИҚТИСОДИЁТИ МИНТАҚАҶОИ ҶУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОН	19
<i>Давлатов Х.М., Одинаев Э.</i> РУШДИ НИЗОМИ МОЛИЯВИИ ҶУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ ҶАҶОНИШАВӢ ВА БУҶРОНИ ИҚТИСОДИЁТИ ҶАҶОНИ	28
<i>Шералиев Э.Н., Халифазода С.</i> МАВҶЕЪ ВА АҶАМИЯТИ ИМТИЁЗҶОИ АНДОЗӢ ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ ҶУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОН	36
<i>Ҷурахонзода Б.Ҷ.</i> ТАМОЮЛҶОИ РУШДИ ҶАЗОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ МИНТАҚАҶОИ ҶУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОН	43
<i>Шомадова Н.С., Ганчина Сулаймон</i> НАҚШИ ШАКЛҶОИ ГУНОГУНИ ХОҶАГИДОРӢ ДАР ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ИСТИФОДАИ САМАРАНОКИ ЗАМИН	50
<i>Ашуров М.Н., Қаҳорзода Д.</i> НАҚШИ СИСТЕМАИ ИТТИЛООТИ ВА ТЕХНОЛОГИЯ ДАР РУШДИ МАРКЕТИНГ	57
<i>Воҳидов У.М., Воҳидов М.М.</i> БАЪЗЕ ҶАНБАҶОИ ҒАРОНИИ АНДОЗ ДАР САТҶИ КОРХОНАҶОИ ХУРДИ ҶУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОН	63
<i>Табаров А.Д.</i> УСУЛҶОИ ҶИСОБКУНИИ ИСТЕҶЛОКИ ВОСИТАҶОИ АСОСӢ ДАР ЗАМОНИ МУОСИР	69
ТАБИӢ	
<i>Шарилов Б., Назарова З.С.</i> ТАСВИРИ МАҶМУӢ ҶАЛҶОИ ЯК СИНФИ СИСТЕМАИ МУОДИЛАҶО ДАР ДИФФЕРЕНСИАЛИ ПУРРРА БО НУҚТАИ СИНГУЛЯРӢ	77
<i>Саидов Б.Б.</i> МАСЪАЛАИ КАНОРИИ ҶАМРОҶШУДАИ СИНГУЛЯРИИ ФУНКСИЯҶОИ ҒАРМОНИКӢ ДАР НИМҶАМВОРӢ	86
<i>Улугов О.П., Шарилов А.</i> ТАЪСИРИ МОДДАҶОИ НУМУБАХШ БО ИЛОВАИ ХӢРОКАҶОИ САҒЕДАДОР БА АЛОМАТҶОИ ХОҶАГИДОРИЮ АҶАМИЯТНОКИ ОИЛАҶОИ ЗАНБӢРИ АСАЛ ДАР ШАРОИТИ ТОҶИКИСТОНИ МАРКАЗӢ	91

Темурбекова С.Д. МУШКИЛОТИ КИБЕРБЕХАТАРӢ ДАР ЗАМОНИ МУОСИР	96
Кабиров А.Т. ТАТБИҚИ МАСЪАЛАИ ТАҚСИМОТӢ ДАР ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ ИҚТИСОДӢ	103
Солиев М.Н., Раҳимов Р.М. НАЗАРИЯИ ОПТИМИЗАТСИЯИ ЗАХИРАҲОИ ПУЛӢ: «МОДЕЛИ ТРАНСАКСИОНИИ БАУМОЛ-ТОБИН ДОИР БА ТАЛАБОТ БА ПУЛ»	109
Кабиров А.Т. БАЪЗЕ МУОДИЛАҲОИ ДИОФАНТИ ВА ТАТБИҚИ ОНҲО ДАР ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ ИҚТИСОДӢ	114
Маҳмадмуродова М., Маҳмадмуродова Ф. АҲАМИЯТИ ҲАМКОРИИ МАТЕМАТИКА БО ИҚТИСОДИЁТ	120
ҶАМЪИЯТИ	
Аслонова Н.Н. НАХУСТОШНОӢ БО ШАХСИЯТИ САДРИДДИН АЙНӢ	126
Мирзоев Ғ. РОҶЕЪ БА БАЪЗЕ ОМИЛҲОИ МУҲИМТАРИНИ САНОАТИКУНОНИИ ИҚТИСОДИЁТИ ТОҶИКИСТОН	133
Носиров С.Ш. ТАЪСИРИ ТАҶРИБАИ ҲАЁТИИ ХОНАНДАГОН БА ОМӢЗИШИ МАФҲУМҲОИ ИЛМӢ	140
Туйгунов Н.Х., Дустмуродов Р.Ш. МУШКИЛОТИ ТАРҶУМАИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ ВА НОЗУКИҲОИ ОН	149
Қурбонов Ҳ.А. ҶУГРОФИЁИ ТАЪРИХИИ ПАНҶШЕР	157
Шарифзода Т. ФАӢОЛИЯТИ ҲУҚУҚЭҶОДКУНИИ ДАВЛАТ ДАР СОҲАИ АНДОЗ	164
Бойназаров Э.Х., Бойназаров Ҳ.Э. ТАБИАТИ АҲЛОҚИИ ИНСОНИ КОМИЛ ДАР АСАРҲОИ НИЗОМИИ ГАНҶАВӢ	169

СОДЕРЖАНИЕ	
ЭКОНОМИКА	
<i>Рахимзода Ш., Ашуров Г.М.</i> РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ЭКОНОМИКИ И ЕГО ПРОБЛЕМЫ	7
<i>Сафаров Б.Г., Шамсуллозода Х.</i> ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТРАХОВЫХ КОМПАНИЙ	13
<i>Бегматов А.А., Бегматов Б.А.</i> РОЛЬ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ДИВЕРСИФИКАЦИИ ЭКОНОМИКИ РЕГИОНОВ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	19
<i>Давлатов Х.М., Одинаев Э.</i> РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И КРИЗИСА МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ	28
<i>Шералиев Э.Н., Халифазода С.</i> РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ НАЛОГОВЫХ ЛЬГОТ В РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН	36
<i>Джурахонзода (Шарбатов) Б. Дж.</i> ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА РЕГИОНОВ ТАДЖИКИСТАНА	43
<i>Шомадова Н.С., Ганджина Сулаймон</i> РОЛЬ РАЗЛИЧНЫХ ФОРМ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ ЭФФЕКТИВНОГО ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ	50
<i>Ашуров М.Н., Кахорзода Д.</i> РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ И ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ МАРКЕТИНГА	57
<i>Вохидов У..М., Вохидов М.М.</i> НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ НАЛОГОВОГО БРЕМЕНИ НА УРОВНЕ МАЛЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН	63
<i>Табаров А.Д.</i> МЕТОДЫ НАЧИСЛЕНИЯ АМОРТИЗАЦИИ ОСНОВНЫХ СРЕДСТВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	69
ЕСТЕСТВЕННЫЕ	
<i>Шарипов Б., Назарова З.С.</i> ПРЕДСТАВЛЕНИЕ МНОГООБРАЗИЯ РЕШЕНИЙ ОДНОГО КЛАССА СИСТЕМ УРАВНЕНИЙ В ПОЛНЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛАХ С СИНГУЛЯРНОЙ ТОЧКОЙ	77
<i>Саидов Б.Б.</i> СИНГУЛЯРНАЯ ГРАНИЧНАЯ ЗАДАЧА СОПРЯЖЕНИЯ ГАРМОНИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ ДЛЯ ПОЛУПЛОСКОСТИ	86
<i>Улугов О.П., Шарипов А.</i> ВЛИЯНИЕ СТИМУЛИРУЮЩИХ ПОДКОРМОК С БЕЛКОВЫМИ НАПОЛНИТЕЛЯМИ НА ХОЗЯЙСТВЕННО-ПОЛЕЗНЫЕ	91

ПРИЗНАКИ ПЧЕЛИНЫХ СЕМЕЙ В УСЛОВИЯХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ТАДЖИКИСТАНА	
Темурбекова С.Д. ПРОБЛЕМЫ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ	96
Кабиров А.Т. ПРИМЕНЕНИЕ РАСПРЕДЕЛИТЕЛЬНОЙ ЗАДАЧИ В РЕШЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗАДАЧ	103
Солиев М.Н., Рахимов Р.М. ТЕОРИЯ ОПТИМИЗАЦИЯ ДЕНЕЖНЫХ РЕСУРСЫ: «ТРАНСАКЦИОННАЯ МОДЕЛЬ БАУМОЛ-ТОБИН О СПРОСЕ НА ДЕНЬГИ»	109
Кабиров А.Т. НЕКОТОРЫЕ ДИОФАНТОВЫЕ УРАВНЕНИЯ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В РЕШЕНИИ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ	114
Махмадмуродова М., Махмадмуродова Ф. ВАЖНОСТЬ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МАТЕМАТИКИ С ЭКОНОМИКОЙ	120
ОБЩЕСТВЕННЫЕ	
Аслонова Н.Н. ПЕРВОЕ ЗНАКОМСТВО С ЛИЧНОСТЬЮ САДРИДДИНА АЙНИ	126
Мирзоев Г. О НЕКОТОРЫХ ВАЖНЕЙШИХ ФАКТОРАХ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ ТАДЖИКИСТАНА	133
Носиров С.Ш. ВЛИЯНИЕ ЖИЗНЕННОГО ОПЫТА ОБУЧАЕМЫХ НА ИЗУЧЕНИЕ НАУЧНЫХ ПОНЯТИЙ	140
Туйгунов Н.Х., Дустмуродов Р.Ш. ТРУДНОСТИ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ И ИХ ОСОБЕННОСТИ	149
Курбонов Х.А. ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ПАНДЖШЕРА	157
Шарифзода Т. ПРАВОТВОРЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОСУДАРСТВА В СФЕРЕ НАЛОГОВ	164
Бойназаров Э.Х., Бойназаров Х.Э. МОРАЛЬНЫЙ ПРАВ СОВЕРШЕННОГО ЧЕЛОВЕКА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ	169

THE CONTENTS	
ECONOMY	
<i>Rahimzoda Sh., Ashurov G.M.</i> DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL ECONOMIC AND OBJECTIVES	7
<i>Safarov B.G., Shamsullozoda H.</i> PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF INVESTMENT ACTIVITIES OF INSURANCE COMPANIES	13
<i>Begmatov A.A., Begmatov B.A.</i> THE ROLE OF FOREIGN INVESTMENTS IN THE DIVERSIFICATION OF THE ECONOMY OF THE REGIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	19
<i>Davlatov Kh.M., Odinaev E.</i> DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION AND THE WORLD ECONOMIC CRISIS	28
<i>Sheraliev E.N., Khalifazoda S.</i> IMPROVEMENT OF THE SYSTEM OF TAXATION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	36
<i>Juruhonzoda B.J.</i> TENDENCIES OF THE DEVELOPMENT OF THE SOCIO-ECONOMIC SPACE OF THE REGIONS OF TAJIKISTAN	43
<i>Shomadova N.S., Ganjina Sulaymon</i> THE ROLE OF VARIOUS FORMS OF MANAGEMENT IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF EFFECTIVE LAND USE	50
<i>Ashurov M.N., Kachori D.</i> THE ROLE OF INFORMATION SYSTEMS AND TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF MARKETING	57
<i>Vokhidov U.M., Vokhidov M.M.</i> SOME ASPECTS OF TAX BURDEN AT THE LEVEL OF SMALL ENTERPRISES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN	63
<i>Tabarov A.D.</i> METHODS OF ADDITIONAL AMORTIZATION OF FIXED ASSETS IN MODERN CONDITIONS	69
NATURAL	
<i>Sharipov B., Nazarova Z.S.</i> PRESENTATION VARIETY DECISIONS OF ONE CLASS OF THE SYSTEMS OF THE EQUATIONS IN FULL DIFFERENTIAL WITH СИГГУЛЯРНОЙ TO POINT	77
<i>Saidov B.B.</i> SINGULAR BOUNDARY PROBLEM OF CONTRACTING HARMONIC FUNCTIONS FOR SEMI-PLANE	86
<i>Ulugov O.P., Sharipov A.</i> INFLUENCE OF STIMULATING SUPPLIES WITH PROTEIN FILLERS ON ECONOMIC AND USEFUL SIGNS OF BEEF FAMILIES UNDER CONDITIONS OF CENTRAL TAJIKISTAN	91

<i>Temurbekova S.D.</i> PROBLEMS OF CYBER SECURITY IN THE MODERN WORLD	96
<i>Kabirov A.T.</i> APPLICATION OF THE DISTRIBUTION PROBLEM IN THE SOLUTION OF THE ECONOMIC TASKS	103
<i>Soliyev M.N., Rakhimov R.M.</i> THEORY OPTIMIZATION OF CASH RESOURCES: "BAUMOL-TOBIN TRANSACTION MODEL ABOUT MONEY DEMAND"	109
<i>Kabirov A.T.</i> SOME DIAPHANE EQUATION AND THEIR USE IN THEIR THE DECISION OF PRACTICAL TASKS	114
<i>Mahmadmurodova M., Mahmadmurodova F.</i> VALUE COOPERATION OF MATHEMATICS WITH ECONOMICS	120
SOCIAL	
<i>Aslonova N.N.</i> THE FIRST ACQUAINTANCE WITH THE PERSONALITY OF SADRIDDIN AINI	126
<i>Mirzoev G.</i> ON SOME OF THE MOST IMPORTANT FACTORS OF INDUSTRIALIZATION OF THE ECONOMY OF TAJIKISTAN	133
<i>Nosirov S.Sh.</i> INFLUENCE OF LIFE EXPERIENCE OF TEACHERS ON THE STUDY SCIENTIFIC TERMS	140
<i>Tuygunov N.H., Dustmurodov R.Sh.</i> THE DIFFICULTIES OF TRANSLATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS AND THEIR SPECIAL FEATURES	149
<i>Kurbonov Kh.A.</i> THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF PANJSHIR	157
<i>Sharifzoda T.</i> LAW-REPORTING ACTIVITIES OF THE STATE IN THE SPHERE OF TAXES	164
<i>Boynazarov E.Kh., Boynazarov H.E.</i> THE MORALITY NATURE OF THE COMPREHENSIVE HUMANS IN THE LITERARY WORKS OF NIZOMII GANJAVI	169

Ба таваҷҷуҳи муаллифон

Дар маҷаллаи «Паёми молия ва иқтисод» мақолаҳое, ки натиҷаҳои тадқиқоти илмӣ оид ба фанҳои табиӣ, гуманитарӣ ва иқтисодиро дар бар мегиранд, ҷоп мешаванд.

Мақолаҳо дар давоми сол қабул карда мешаванд. Ҳайати таҳририя ҳуқуқ дорад, ки мақолаҳои илмиро интихоб ва ихтисор намояд.

Маводе, ки дар нашрияҳои дигар ҷоп шудаанд ва ё дар арафаи ҷопанд, қабул карда намешаванд.

Мақолаҳои пешниҳодшаванда бояд ҷавобгӯи чунин талабот бошанд:

1. Ҳаҷми мақола якҷоя бо расм, нақша, рӯйхати адабиёт ва матни аннотатсия ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бояд аз 8 то 12 саҳифаи компютерӣ бошад.

2. Мақолаҳо дар шакли электронӣ ва дар шакли ҷопӣ (1 нусха) пешниҳод карда шаванд.

3. Мақолаҳо дар системаи Microsoft Word бо чунин тарз: мақолаҳои тоҷикӣ бо гарнитурои Times New Roman Tj, русӣ бо гарнитурои Times New Roman, андозаи ҳуруфи матни асосӣ – 14, рӯйхати адабиёт – 12, фосилаи байни сатрҳо – 1,5 см, сарҳат аз ғӯшаи чапи ҷараҳ бо андозаи – 1,25 см, фосилаҳо аз боло – 3 см, аз поён – 2,5 см, аз чап – 3 см, аз рост – 2 см пешниҳод шуда, ҳамаи саҳифаҳо рақамгузорӣ карда шаванд.

4. Дар саҳифаи аввали мақола УДК, номи мақола, ному насаб ва маълумот дар бораи муаллиф (муаллифон) ва ташкилот ё муассиса, аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон нишон дода мешаванд.

5. Мақола бо аннотатсия ва калидвожаҳо бо се забон – тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ (курсив, андозаи 12) оғоз гардида, бояд мухтавои асосии мақоларо амиқ дар бар гирад ва дар шакли алоҳида ба нашр мувофиқ бошад (на камтар аз 10 сатр). Калидвожаҳо тасвири кӯтоҳи мундариҷаи маводи илмӣ буда, дар бораи мавзӯ ва сохтори он маълумоти умумӣ медиҳанд ва аз 8 то 10 калима ва ё ифодаро дар бар гирифта, бо вергул ҷудо карда мешаванд.

6. Маълумот дар бораи муаллиф бояд инҳоро дар бар гирад: ному насаби пурраи муаллиф (муаллифон), дараҷаи илмӣ, вазифа, ҷойи кор, суроға, телефон ва E-mail (шрифти курсив 12).

7. Иқтибосҳо дар дохили қавсҳои ҷоркунча, ба мисли [1, 24] нишон дода мешаванд. Рӯйхати адабиёт дар охири мақола бо нишон додани ҳаҷми умумии саҳифаҳои сарчашма аз рӯи алфавит бо зерсарлавҳаи «Адабиёт» оварда мешавад. Адабиёти истифодашуда қатъиян бо риояи ҳамаи меъёр ва қоидаҳои тартиби библиографӣ таҳия мегардад.

8. Ҷадвал, расм, диаграммаҳои дар мақола истифодашуда бояд қатъиян аз рӯи талаботи муқарраргардида нишон дода шуда, рақам ва номгузорӣ карда шаванд.

9. Мақолаҳои илмӣ пешниҳодшаванда бояд ҳулосаи қисминос ва тақризи мутахассисонро барои имкони ҷопи мақола дошта бошанд.

10. Матни мақола бояд саҳеҳу мукамал ва дар шакли ниҳой пешниҳод гардад.

11. Ҳайати таҳририя ҳуқуқ дорад, ки мақолаҳои илмиро ихтисор ва таҳрир намояд.

Мақолаҳое, ки ба талаботи мазкур ҷавобгӯ нестанд, қабул карда намешаванд.

К сведению авторов

В научном журнале «Финансово-экономический Вестник» печатаются статьи, содержащие результаты научных исследований по естественным, гуманитарным и экономическим наукам.

Статьи принимаются в течение года.

Представление в журнал работ, ранее опубликованных или принятых к печати в других изданиях, не допускается.

При направлении статьи в редколлегию авторам необходимо соблюдать следующие правила:

1. Размер статьи должен состоять из 8-12 страниц компьютерного набора, включая текст, таблицы, рисунки, библиографию и тексты аннотаций на таджикском, русском и английском языках.

2. Материалы предоставляются на электронном носителе и в распечатанном виде (1 экземпляр).

3. Статья должна быть подготовлена в системе Microsoft Word. Рукопись должна быть отпечатана на компьютере (гарнитура Times New Roman Tj), размер шрифта основного текста – 14, списка литературы – 12, интервал 1,5, абзацный отступ – 1,25. Размер полей: сверху – 3 см, снизу – 2,5 см, слева – 3 см, справа – 2 см. Все страницы статьи должны быть пронумерованы.

4. Титульная страница должна содержать: УДК, название статьи (шрифт прописной 14), фамилию и инициалы автора (авторов), учреждение или организация (полностью) (шрифт строчный 14).

5. Статья начинается с аннотации и ключевых слов (шрифт строчный 12, курсив) на том языке, на котором написана статья и продолжить аннотациями на другом языке (таджикском или русском) и английском языках. Завершает статью список использованных источников. Аннотация должна ясно излагать основное содержание статьи и быть пригодной к публикации отдельно от статьи (не менее 10 строк). **Ключевые слова** должны обеспечить наиболее полное раскрытие содержания статьи, является кратким изложением содержания научного произведения, дающим обобщенное представление о его теме и структуре, оформляются через запятую (8- 10 слов).

6. Сведения об авторе должны содержать: фамилию и инициалы (полностью) автора (авторов), его ученую степень, звание, должность, место работы и контактную информацию (почтовый адрес, телефон, E-mail) (шрифт строчный 12, курсив).

7. Ссылки на цитируемую литературу даются в квадратных скобках, например, - [1, 24]. Список литературы приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника в алфавитном порядке под заголовком «Литература» (шрифт строчный 12). Используемые источники производятся строго с соблюдением всех норм и правил оформления библиографии.

8. Используемые в статье таблицы, рисунки, диаграммы должны быть оформлены строго по установленным стандартам.

9. Научная статья, представленная в редакцию журнала, должна иметь направление учреждения, экспертное заключение и отзыв специалистов о возможности опубликования.

10. Текст статьи должен являться окончательным и быть тщательно выверен и исправлен.

11. Редколлегия оставляет за собой право отбирать материал, производить сокращения и редакционные изменения статьи.

Статьи, не отвечающие настоящим требованиям, не принимаются.

Котиби масъул: Носиров С.Ш.

Мухаррирон: Абдуллоева М.Н., Умарова Б.Х., Ҳакимова Р.Н., Ҷобиров Н.М.

ДДМИТ, ш. Душанбе, кӯчаи Нахимов 64/14, бинои 4

E-mail: vestnik@tgfeu.tj

Сайти ДДМИТ: www.tgfeu.tj

Ответственный редактор: Носиров С.Ш.

Редакторы: Абдуллоева М.Н., Умарова Б.Х., Хакимова Р.Н., Джобиров Н.М

ТГФЭУ, г. Душанбе, ул. Нахимова 64/14, 4-й корпус

E-mail: vestnik@tgfeu.tj

Сайт ТГФЭУ: www.tgfeu.tj

Responsible editor : Nosirov S. Sh.

Editors: Abdulloeva M.N., Umarova B.Kh., Hakimova R.N., Jobirov N.M.
TSUFE, Dushanbe city, Nakhimov street 64/14, Building 4.

E-mail: vestnik@tgfeu.tj

Webpage: www.tgfeu.tj

Layout and design F. Ubaidulloev

Signed to print on 20/04/2019

Format 60x84 1/16. Offset paper.

The garniture is literary. Print RISOGRAPH.

The volume of 11,75 conv. b.p. Circulation 100 copies.

Printed in the printing house of TSUFE

Верстка и дизайн Ф. Убайдуллоев

Подписано в печать 20.04.2019
Формат 60х84 1/8. Бумага офсетная.
Гарнитура литературная. Печать RISOGRAPH.
Объём 11,75 усл. печ.л. Тираж 100 экз.
Отпечатано в типографии ТГФЭУ